بزووتنەوە و سەرهەڵدانی

عەلەوییەکانی زاگرۆس

بەرگی دووەم

زنجیرەی لێکۆڵینەوەکانی یارسان

لە ژێر چاودێریی

د. محەمەد عەلی سوڵتانی

ژمارە ١٠

بزووتنەوە و سەرهەڵدانی

عەلەوییەکانی زاگرۆس

لە: هەمەدان، کرماشان، کوردستان، خووزستان و ئازەربایجان

یا

مێژووی ڕاڤەییی ئالی حەق (یارسان)

بەرگی دووەم

د. محەمەد عەلی سوڵتانی

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

د. محەمەد عەلی سوڵتانی
بزووتنەوە و سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی زاگرۆس – بەرگی دووەم
وەرگێڕانی: عەدنان بەرزنجی
بەیارمەتی: بێهزاد بەنەفشی
کتێبی ئاراس ژمارە: ١١٤٨
چاپی یەکەم ٢٠١١
تیرێژ: ٦٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٧١٦ – ٢٠١١
نەخشاندنی ناوەوە و رازاندنەوەی بەرگ: ئاراس ئەکرەم
هەڵەگری: فەرهاد ئەکبەری. شێرزاد فەقێ ئیسماعیل

ئاماژە

بڵاوبوونەوەی بەرگی یەکەمی بزووتنەوە و سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی زاگرۆس کە برێتی بوو لە ڕابردووی مێژوویی، جوگرافیایی و کۆمەڵایەتی و بیرو باوەڕی یارانی ـ ئالی حەق ـ هەر لە کۆنەوە هەتا سەردەمی سەفەوی، لەلایەن مامۆستایان خوێنەران و ئۆگرانی ئەم بوارەوە پێشوازیی لێ کراو لە ڕێگایی نامە و بەتەلەفۆن دەستخۆشییان لە نووسەر کرد. سپاسی خوای مەزن دەکەم، کە توێژی لاوی یارانی ـ ئالی حەق ـ ، بە تایبەت خوێندکاران و پسپۆڕانی زانکۆ و توێژەکانی تینووی زانین و کتێبخوێن وێڕای دەربڕینی ڕێز و سپاسی خۆیان بەشێوەی جیاجیا پسپۆڕایەتی بەردەوام خوازیاری دووبارە بڵاوبوونەوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە بوون، و دەبێ شوکرانەبژێر بم کە هەڵگرتنی ئەم هەنگاوە بە رای زۆربەی هەرە زۆری مامۆستایان و بیرمەندان و ناودارانی بواری لێکۆڵینەوە و بەتایبەت کەسایەتییەکانی ئەهلی حەق، گەردوتۆزی لەسەر ئاوێنەی کەڤنارای ئەم بزووتنەوە و سەرهەڵدانە لابردووە ئەگەر وەڵامی یەک بە یەکی نامەکانم نەداوەتەوە، داوای لێبووردن دەکەم تا بەڵکو وام بە باش زانی بە نووسینی ئەم بەرگە و چاپکردنی، ئەرکی سەرشانی خۆم بە جێ بێنم و، وەڵامدەری ڕێز و سوپاسی هەموو ئەو خۆشەویستانە بم.

لەم بەرگەدا کە بەشی دووەمی بزووتنەوە و سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی زاگرۆسە هەر لە سەرەتای سەردەمی سەفەوییە هەتا ئێستا، ڕەوتی گۆڕانکاریی و سەرهەڵدانەکانی عەلەوییە توندڕۆکان، لە سەرەتای سەردەمی سەفەوییە هەتا ئەم سەردەمە لە سەر بنەمای سەرچاوەکان و بەڵگە جێ باوەڕەکان خراوەتە بەر دەست و برێتییە لە: ئاستی چۆنیەتی پێوەندی مەعنەویی سەفەوییە و ئەهلی حەق (بنەماڵەی ئاتەش بەگی)، پێوەندی و لێکپچڕانی بنەماڵەکانی ـ ئالی حەق ـ لەگەڵ سەفەوییە، هەڵویستی شا ئیسماعیلی سەفەوی لە بەرانبەر شۆڕشگێڕانی (شاوەیس قولی و شا محەمەد بەگ و...) لە وڵاتە ئیسلامییەکانی میسر و

عەرەبستان و تورکیا و لە ژێر ناوی بانگەشە بۆ سەفەوییە و پڕوپاگەندەکردن بۆ تەشەییوعی عەلەوی، جوولانەوەکانی لقە دابڕاوەکان لە ـ ئالی حەق ـ : وەکو نوقتەوەییەو... ، دەوری کاریگەری سوڵتان سەید ئەحمەدی عەلەویی بەرزنجی (بابا یادگار) لە بەڵگە مێژووییەکانی پێوەندیدار بە ڕووداوەکانی سەردەمی سەفەوی و پێگەی ئاینی ناوبراو لە شیعر و بەرهەمی ناودارانی سەر بەئاینزا جیاجیاکانی ئاینی ئیسلام، بەراوردکردنی بەڵگە مێژووییەکان لە ژیاننامەی پیاوانی مەزن و ڕاستکردنەوە و بەراوردکردنیان لەگەڵ سەرچاوە بەڵگەمەندەکان، تیشک خستنەسەر سەردەمی سەرهەڵدانی دوو بنەماڵەی سیاسی و ئاینیی ئەردەلان و مەردۆخ لە ناوچەرگەی عەلەوییەکانی نەوەدونۆ پیرە و گۆران و ڕاستکردنەوەی چەواشەکارییەکانی مێژووی کوردستان، بە دەستخستنی سەرچاوەی جێ باوەڕ و بەڵگەمەند لە سەردەمی سەفەوی کە هەورامان وەکو بەشێک لە لوڕستان و سنووری ئەتابەکان دەهاتە ئەژمار و هەروەها چارەسەرکردنی کێشەی جوگرافیایی لە پەرتووکەکانی سەرچاوە زارەکییەکانی ناودارانی یارسان کە لەبەرچی نیشتمان و سەرچاوەی زۆربەی هەرە زۆری ناوداران و پیاوانی مەزنیان بە لوڕستان زانیوە؟ لێکدانەوە و تاوتوێکردنی ڕووداوی داگیرکردنی قەڵای پالَنگان لە ناوەندە گرینکەکانی یارسان و پاشەکشێی یاران بۆ داوێنی چیای دالاهۆ، هەروەها تیشک لە سەر بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسیی ئەهلی حەق لە سەردەمی ئەفشارییە و زەندییە، خستنەڕووی ڕاپۆرتێکی بەڵگەمەند سەبارەت بە سەرهەڵدانە یەک لە دوای یەکەکانی ڕێبەرانی ئەهلی حەق لە سەردەمی سەفەوییە هەتا ئەم سەردەمە لە ئێران، عێراق، تورکیا بەپێی ساڵی سەرهەڵدانەکان، بە پالاوتن و وێڕای لابردنی هەڵە و پەڵەی ناو دەقەکان لە درۆهەڵبەستن و تۆمەت و چەواشەکاری و تاوان، خراوەتە بەرچاو کە هیوادارم ببێتە جێگای ڕەزامەندیی ئێوەی بەڕێز، بەو هیوایە...

محەمەد عەلی سوڵتانی
تاران، بانەمەڕی ١٣٧٧ هەتاوی

لە سەردەمی سەفەوییە هەتا ئێستا بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆس لە چوار جووڵانەوەی هاوشانی یەکتردا دەکرێت تاوتوێ بکرێت:

١- جووڵانەوەی پارێزەر و ڕاگری سیستەمی سیاسی، مەزهەبیی سەردەمی سەفەوییە کە لە دژی هەر جۆرە گەڕانەوە و ئاماژەکرنێکی دەسەڵاتدارانی سەفەوی بوون بۆ بارودۆخی ئاینیی سەردەمی عەباسی و سەلجووقی و غەزنەوی و... دژایەتییان دەکرد و دژکردەوەیان نیشان دەدا، هەر وەکو: گۆرانەکان و شۆڕشگێڕانی سەردەمی شا ئیسماعیلی دووەم و پاش ئەوەی کە لە قەڵای داوێنی شاخەکان و دوندەکانی زاگرۆس جێگیر بوون.

٢- جووڵانەوەی پێڕەوانی شامیوان، کە زۆرجار و هاوهەنگاو و شانبەشانی سەفەوییە دەجووڵان و لە ناو دڵی سەفەوییەوە بە پشتبەستن بە بزووتنەوەکانی ڕابردوو وەکو؛ نووربەخشی و موشەعشەعی کە بە ناوەندی ئاڵقەی بزووتنەوەکان واتە ئاینی پەردیوەری - ئالی حەق - پێوەندییان هەبوو و لە سەرەتاوە هەتا کۆتایی لەگەڵ سیستەمی ئاینی سەفەوییەکان هاودەنگ بوون و بە دوور لە دەسەڵاتخوازی و بە پاراستنی ڕێوڕەسمە مەعنەوییەکانی حەقیقەت لە هاوپەیمانییەکی چەند لایەنەدا بە ڕێزگرتن لە ڕێنوێنییەکانی مامۆستایانی پایەبەرزی ئاینی و بە پاراستنی کردەوە و وتەی خۆیان ئاڵقەیەکی پتەویان لە ئاینی - ئالی حەق - لە ڕێگای بزووتنەوەی عەلەوییەکان و لە پاڵ سەفەوییەکان بەدی هێنا، وەکو؛ بنەماڵەی شامیوانی و ئاتەشبەگی کە سنوورێکی جوگرافیای بەرینشوێنکەوتووی دەگرتەوە.

٣- جووڵانەوەی نوێی دەرکەوتنی دیدەدارانی - ئالی حەق - کە وردە وردە لە سەردەمی سەفەوییەوە دەستی پێ کرد و لە سەردەمی قاجاردا گەیشتە لووتکەی خۆی و دژکردەوەی کۆمەڵایەتی و هەندێ سەرهەڵدانیشی لە تورکیا و عێراق لە سەردەمی ڕووخانی قاجاریە و ئاڵوگۆڕەکانی پاش ئەو بە دواوە بوو.

هەر وەکو؛ بە دەسەڵات گەیشتنی تەیموور لە ئێرانی سەردەمی قاجاریە، سەرهەڵدانی سەیدڕەزای کوردی عەلەوی لە تورکیا، و دەسپێکردنی بزووتنەوەی حەقە لە عێراق بە ڕێبەرایەتیی شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە، کە گەڕانەوەیەک بوو بۆ بنەما و ئاڵوگۆڕێکی بناغەیی لە بیروباوەڕی نەقشبەندیە بۆ یاساکانی ئەهلی حەق.

٤- جووڵانەوە هاوتەریب و جیابووەوەکانی سەرچاوەگرتوو لە حوروفییە و بزووتنەوە هاوبەرەکانیان کە دانەرەکانیان هێڵێکی هزری وەرگیراو و تاکەکەسییان درێژە پێ داوە و لە ئاکامدا بوو بە هۆی لێکترازان و پارچە پارچە بوونەوەکان و هەندێ دژایەتی لەگەڵ بنەماکانی ـ ئالی حەق ـ هەر وەکو؛ نوقتەوییان و نموونەکانی لەو چەشنە.

هاوکات لەگەڵ بە دەسەڵات گەیشتنی شا ئیسماعیلی سەفەوی (٩٠٧-٩٣٠ کۆچی) ڕێکخستنە سیاسی و ئاینییە شاراوەکانی عەلەوییەکانی زاگرۆس بەتەواوەتی ئاشکرا بوون و ڕێبەرانی سەفەوییە هەتا دڵنیابوون لە سەربەخۆییی ڕاستەقینە و پتەوکردنی دەسەڵاتی خۆیان، بەردەوام پشتیوانیی عەلەوییە توندڕۆکان بوون، بە شێوەیەک کە بە یارمەتیی ئەوان لە جیهانی ئیسلام؛ ڕۆم و میسر و هیند و... دەستیان کرد بە پروپاگەندە و گەلاڵەداڕشتن بە مەبەستی ڕووخاندنی ئەو دەسەڵاتانەی کە عەلەوی نەبوون و هەوڵی سەرکوتکردنی دوژمنە دێرینەکانی خۆیانیان دا کە ئاماژە بە یەکە یەکەیان دەکەین، سەفەوییەکان هەر کە گەیشتنە ئامانجەکەی خۆیان دەستیان کرد بەلاوازکردنی پێگە و دەسەڵاتی ڕێبەران و شۆڕشگێڕانی بزووتنەوەکە؛ گیانفیداکانی ـ ئالی حەق ـ بەتایبەت (حەوتەوانە) جارێکی تر سەر لە نوێ چالاکییە نهێنییەکانی خۆیانی دەست پێ کردنەوە و شارەزوور و مووسڵ بوو بە ناوەندێکی تری خەبات و پاشماوەکانی بزووتنەوەی «موشەعشەعی»، «نوور بەخشی.» کە لەگەڵ بنەماڵەی شامیهمان «ئاتەش بەگی»، ـ ئالی حەق ـ، هاوپەیمانییەکی ئاینی و مەعنەوییان پێک هێنا و لە بە دەسەڵات گەیشتنی سەفەوییە، دەورێکی کاریگەریان هەبوو و بە تاجبەخش دەهاتنە ئەژمار و بە پێی بەڵگە مێژووییەکان، شا ئیسماعیلی سەفەوی (خەتایی) بە مورید و شوێنکەوتووی ئەم بنەماڵەیە دەهاتە ئەژمار، توانییان ڕۆڵێکی ئاشکرا بگێڕن.

لە سەرەتای ئەم بەندەدا چاوێک دەخشێنین بە سەر پێگەی شا ئیسماعیلی یەکەم (٩٠٧ـ٩٣٠ ک.ھ) لە ڕوانگەی عەلەوییەکانی زاگرۆسەوە و چێروکی بە دەسەڵات گەیشتنەکەی بەپێی ئەو لە سەرچاوە زارەکی و مێژوویی و ئاینییەکانی ـ ئالی حەق ـ دەخەینە بەرچاو هەروا کە دەزانین ـ ئالی حەق ـ شا ئیسماعیل بە (دون)ی حەزرەتی سەید ئەحمەدی عەلەوی (بابا یادگار) دەزانن.

حاجی نێعمەتوڵای جەیحوون ئاوایی لە شانامەی حەقیقەتدا نووسیوویە:

چو آن یادگاری بظلم شدید
دویم باره از دست قوم پلید

شهید گشت، زان پس شد لامکان
ورا کرد سلطان دور جهان

که بودی سماعیل شد نام آن
نمودی مسخر سراسر جهان

چو بگذشت زان دور دیگر اساس
شدی ظاهر از جام شاه عباس

ز جام سماعیل، عباس شاه
شده ظاهر اندر زمانه بگاه

که بودند هر دوز نسل صفی
نشستند بر تخت شاهنشهی

[شاهنامه حقیقت، ل٥٢٧]

عەلەوییەکانی زاگرۆس، شا ئیسماعیل سەفەوی و یەزیدییەکان؟

کوردستان و ئازەربایجان و خووزستان و مێزۆپۆتامیا ناوەندی ئاینە سەرەتاییەکان و پارێزەری داو و نەریتە مێژووییەکانی ئێرانن. عەلەوییەکانی زاگرۆس، شا ئیسماعیلی سەفەوی و یەزیدییەکانی لە بەرانبەردا دەستیان کرد بە خەبات و ڕێبەرایەتیی پاشماوەکانی ئاینی مێهری کە لەگەڵ عەلەوییە توندڕۆکان ـ ئالی حەق ـ پاشماوەی خوڕەم دینەکان، دراوسێ بوون و بیروڕایان گوڕیوەتەوەو لە ڕووی گۆڕینەوەیان هەبووە و کاریگەرییان لە لایەنەکانی هزری و فەلسەفی و... کەوتوونەتە بن گاریگەریی یەکتر هەروەها بوونی سنووری جوگرافیایی لە کاتی ژیانی نهێنی و ئاشکرادا بووەتە هۆی لێکگەیشتن و هەندێ کاتیش دژایەتی و ناکۆکی لە بزووتنەوە سیاسی و ئاینییەکانی ئەوانی لێ کەوتووەتەوە، هاوکات لەگەڵ هاتنی سەید بابا عەلی هەمەدانی (٦٨٦ک. ه) بۆ کوردستان کە عەلەوییە توندڕۆکان ـ ئالی حەق ـ لەگەڵدا پەیمانیان بەست، یەزیدییەکان لە بەرانبەردا دەستیان کرد بە خەبات و ڕێبەرایەتیی پاشماوەکانی شێخ عودەی کوڕی موسافیری هەکاری (کۆچی دوایی ٥٥٧ ک. هـ) یان قەبووڵ کرد، چونکە هاوکات لەگەڵ هاتنی سەید بابا عەلی هەمەدانی بۆ کوردستان و پەیمان بەستن و پێشوازیکردنی عەلەوییە توندڕۆکان لە ناوبراو، یەزیدییەکانی بنەماڵەی شێخ ئیسحاقی سەفیەدینی کوردی سنجاریی ئەردەبێلی واتە باپیری سەفەوییەکان کە بە هاوپەیمانی عەلەوییەکان دەهاتنە ئەژمار، لە سەرەتای هاتنی شێخ عودەی کوڕی موسافیری هەکاری لە سنجار دەرکرابوو و ئەم دوو بەڕووبوونە و مامەڵەکردنە بووەتە هۆی دژایەتی و دوژمنایەتی یەزیدییەکان و سەفەوییەکان و هەروا کە لە بەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا باسمان کردەوە لە کاتی هێرشی تەیموووریش؛ شێخ عەلائەدین عەلی ئەوی بە مەبەستی سەرکوتکردنی یەزیدییەکان هان دا، و لە کاتی بە دەسەڵات گەیشتنی شا ئیسماعیلی سەفەوی، یەزیدییەکان کە خاوەن پێشینەیەکی مێژووییان لە باری دوژمنایەتیکردن لەگەڵ بنەماڵەی ئەو و

هاوپەیمانەکانیان بەناوبانگبوون، دا وەکو یەکەم دەستەی دژی سەربەخۆیی و زاڵبوونی سەفەوییەکان ڕاپەڕین، و شێر سارمی کورد ڕێبەری یەزیدییە شۆڕشگێرەکان بەرەنگاری سوپای قزڵباشی عەلەوی بووەوە، بەڵام زۆری پێ نەچوو و بە هۆی خۆڕاگریی عەلەوییە توندڕۆکانەوە بەرگری و بەرپەرچدانەوەی یەزیدییەکان لە سەرەتاوە شکستی هێنا (٩١٣ ک هـ = ١٥٠٦ زاینی).

بابەتەکانی پێوەندیدار بە بیر و باوەڕ و بەراوردکردنیان ئەوان لە ناو یەزیدییەکان لەم توێژینەوەیەدا کە لە سەر ڕاستییە مێژووییەکان بناغەکەیمان دارشتووە، بۆ ماوە و دەرفەتێکی تر هەڵدەگرین و بۆ ڕوونتربوونەوەی زەینی خوێنەرەکان دەست دەکەین بە تاوتوێکردنی سەرچاوەی قسەکانمان و شیکردنەوەیان و ناساندنی کورتەیەکی بەسوود لەڕەوتی مێژوویی سیاسی و کۆمەڵایەتیی یەزیدییەکان، تا خاڵی جیاوازیی ئەوان لەگەڵ ـ ئالی حەق ـ ڕوون بکرێتەوە.

خوالێخۆشبوو تۆفیق وەهبی؛ لە توێژینەوە پڕ بایەخەکەی خۆیدا، سەبارەت بە یەزیدییەکان و شەیتانپەرستەکان دەنووسێ (یەزیدییەکان هیچ کاتێک هەوڵی ئەوەیان نەداوە، ئەم ڕاستییە کە پێگەی خواوەندییان بە شێخ عودەی داوە، بشارنەوە، لە ڕاستیدا ئەوان لە مەش زیاتر پێیان هەڵبڕیوەو و یەزید کوڕی موعاوییەیان بە خوا زانیوە و دەستیان کردووە بە پەرستنی، وا دیارە بۆ یەزید لەو سەردەمەدا کە بارودۆخی دەستەی عودەوی لە لایەن ئەلید بابا ئیز [ئەم شێوە دەربڕینە لاتینە ڕاست وەک خۆی لە لایەن وەرگێڕەوە هێنراوە و مەبەست سەید بابا عەلی هەمەدانییە] هەڕەشەی لێ دەکرا، پێگەی خواوەندی [بۆ یەزید] وەک سیمبۆلی بەرخۆدان بووە. ئەلید [عەلی] خەڵکی خوراسان بووە و هاوڕێ لەگەڵ دە هەزار دەروێش لە مەغۆلستان [؟!] هەڵاتووە و پەنای بۆ سنجار و ناوچە کوێستانییەکانی تری عێراق بردبوو.

ئەودەم شێخ عودەی دژی هەڵبژاردنی یەزید بوو و لە ڕاستیدا بەخشینی پلەی خوداوەندی بە ناحەزترین کەسایەتیی سەرانسەری مێژووی ئیسلام، زۆر ئاکامی نالەباری بۆ یەزیدییەکان بە دواوە بوو، چونکە لە ئاکامی ئەم بڕیارەدا، دەستەی ناوبراو لە جیهانی ئیسلام وەدەرنران و ئەو تۆمەتانەی کە دواتر درایە پاڵ ئەوان،

بایەخێکی زۆرتری بە دەست هێنا کە لەوانە و بەتایبەت تۆمەتی شەیتانپەرستی بوو. [تاوتوێکردنێکی کورت سەبارەت بە مێژووی ئاینە کوردییەکان، تۆفیق وەهبی، وەرگێڕانی سەید جەماڵەدینی حسێنی، ل ٩٢]

(ئەلید بابا) کەسێک نییە بێجگە لە سەید بابا عەلیی هەمەدانی باپیری سوڵتان سەید ئیسحاقی عەلەوی بەرزنجی کە لە چیرۆکەکانی ـ ئالی حەق ـ بە (بابا عەلی دەروێش) ناوبانگی دەرکردووە، (بۆ زانیاریی زیاتر سەیری بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە بکەن)، دوور نییە، سەید باباعەلی بە پێی ئەو بەڵگە و سەرچاوانەی کەوتوونەتە بەردەست تۆفیق وەهبی کە ئاکامی لێکۆڵینەوەیەتی، هاتووە و هەروەها ئەوەی کە لە بەرگی یەکەمی سەرهەڵدان و بزووتنەوە و بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆس (هەر ئەم کتێبە) هاتووە لە خوراسانەوە هاوڕێ لەگەڵ سەید محەمەد زاهید پیرخزری شاهۆیی بۆ ناوچەی زاگرۆس کۆچیان کردبێت و ناوبانگ دەرکردنی ئەو بە (هەمەدانی) پاش نیشتەجێ بوونیان لە شوێنی ناوبراو ڕووی داوە، هەر بەو شێوەیە کە ناوبانگی (پیرخزری شاهۆی)ی پاش کۆچکردنی پیرخزر لە سەر ناوبراو دانراوە.

سەبارەت بە هاتن لە وڵاتی مەغۆلیستان مەنگولیا وادیارە وەرگێڕ تووشی هەڵە بووبێ، دەبێ دەقی بابەتەکە (هاوڕێ لەگەڵ دە هەزار دەروێش لە ترسی مەغۆلەکان هەڵاتووە) ڕاست بێت، چونکە یەکەم؛ نەختێک ئاشنایی لەگەڵ بارودۆخی بیروباوەڕ و کۆمەڵگای مەغۆلستان، ئەوە ئاشکرا دەکات کە مەغۆلەکان موراد و دەروێش و بابا ئەلیدیان نەبووە. دووەم؛ مەغۆل لە دەست مەغۆلەوە هەڵنایێت، بێتە چیاکانی کوردستان، سێیەم؛ لە مەغۆڵستان هاوڕێ لەگەڵ دە هەزار دەروێش پەنابردنە بەر کوردستان ناچێتەوە سەریەک، چوارەم؛ بۆ مەغۆلی بیابانگەردی ناموسڵمان، یەزیدی و غەیری یەزیدی هاوسانە، بە ئەگەری زۆر ڕاستییەکەش هەر ئەوەیە کە لە سەرەتای باسەکەدا ڕوونمان کردەوە. بەشێوەیەک کە لە جێگایەکی تردا لە شرۆڤەکردنی چوار کات لە ئاینی یەزیدی کە لە سەربنەمای دەقی کتێبی (جێلو) یەکێک لە دوو کتێبی پیرۆزی یەزیدییەکانە؛ تۆفیق وەهبی نووسیویە؛ (مەبەست لە چوار کات کە لێرەدا بەکار هاتووە، هەمان چوار وەرزە؛ لە میترائیسم؛ ئەوان هەرکامەیان بە سێ نیشانە لە بورجەکان داڕێژابوون و لە ڕێگای هەمان نیشانە و سیمبۆلەوە دەپەرستران، وا دیارە، بناغەدانەری ئاینی یەزیدی پەرستنی سیمبۆلی

دوازده بورجـــەکــە بـە هـۆی قـــبـــووڵ نـەکــردنی مـــەکـــتـــەبی دوازده ئـیــمـــامـی «ئەسناعەشـەری» و هـەروەها مەکتەبی عەلەوی کە دوازده ئیمـامـین ڕەت کردبێتەوە و تەنیـا ئـەرکـی پەرسـتنی بەرتەسک دەکردەوە بـۆ چوار وەرز. سـەرەڕای ئەوەی کـە هـەرکـامـەیان بە سێ شـێـوە دادەڕێژران) [تاوتوێکردنێکی کـورتی مـێژووی ئـاینە کوردییەکان، تۆفیق وەهبی، وەرگێڕانی سەید جەماڵەدینی حوسەینی، ل ٦٥-٦٣].

چونکە ئەمەش بۆ خۆی یەکێکی تر، لە دژایەتییەکان و ناکۆکییە سەرەکییەکانی یەزیدییەکان لەگەڵ عەلەوییە میانەڕۆکاندا و هیچ شک و گومانێک لە دوژمنایەتیی نێوان ـ ئالی حەق ـ و یەزیدییـەکان هەر لە سـەرەتای جـووڵانەوەکـەوە و هـەروەها، مـەیل و سـۆزی ئەو سـەرنجدانی ئەوان بەرەو لای یەکەمین بانگەشـەکەران (سـەید بابا عەلی هەمەدانی ـ شێخ عودەی هەکاری) ناهێڵێتەوە.

لەو سۆنگەیەوە کە لەم ڕاڤینەدا، بنەمامان لەسـەر ڕاستیی مێژوویی و ئـەندێشـە و توێژینەوە و نووسین بەشـێوەی بێ لایانە داناوە؛ سـەبارەت بە شـەیتانپەرسـتی و چۆنیـەتیی پێوەندیی نێوان یەزیدییـەکان لەگەڵ ئومەوییـەکاندا دەبێ بزانرێ کە؛ لە سـەدەی شـەشـەم بەم لاوە وشـەی (یەزیدی) لە کـتـێبـەکاندا دەبینرێت و پێش لەوە بەوان داسنی، بەڵام پێشـتر پێیـان گوتراوە شـەیتان پەرسـت و کافر کـە ئێسـتـاش زۆربەی کوردە موسڵمانەکان بە «داسنی» ناویان دەبەن.

زەرتوشـتییـەکان بەو کـەسـانەی هێزە سروشـتییـەکانیـان دەپەرست دەوت دئیـوە یەسنا (دیوبەندە)؛ و لە کـتـێبی زەند ئاڤـێسـتـادا وشـەی ناوبراو بوونی هـەیە کـە بەرابەرە لەگەڵ وشـەی دێوە لە زمانی ئێرانی و وشەی شـەیدا لە ئارامی و سامی و واتای شـەیدا دات لە زەند ئەڤـێسـتـا بەخـولقـێنراوی ئەهریمـەن یان خـولقـێنراوی شـەیداکان واتـا دەبەخشـێت و چونکە لە ئـەڤـێسـتـا وشـەی شـەیدا لەگەڵ «ان» کۆ کـراوەتەوە بە تێـپـەڕینی کـات بە ناو خـەڵکدا ناوێک وەکـو «شـەیدا بەندگـان» یان «شـەیدا پەرستان» پەیدا بووە بەمـانـای پەرستنی هێزە سروشتییـەکان و لە ئاکامدا شـەیدابەندگان بە شەیتانپەرستەکان ناوبانگیـان دەرکردووە. مەزدیسـەنەکان، بە پێی پەروەردەی زەرتوشت لە ڕۆحە گڵاوەکان نەدەترسان و بەرەنگاریان دەبوونەوەو و باوەڕی پتـەویان بە سـەرکـەوتنی خـۆیـان هـەبوو، بەڵام (شـەیدا پەرسـتـەکـان)یان وەک ئێسـتـاکە پێـیـان دەوترێ. (شـەیتان پەرسـتـەکـان) دوو هێزی ئـاکار چاک و

بەدکاریان دەپەرستی و چونکە لە هێزە بەدکارەکان دەترسان، لە جیاتی ئەوەی کە لەگەڵیان بەشەڕ بێن، قوربانییان پێشکێش دەکردن و ئەم کارەشیان بە سێ مەبەست دەکرد:

١- خۆیان لە بەدکاری و کردەوەی خراپی ئەوان دەپاراست.

٢- لە بەرانبەر دوژمندا پشتیان پێ دەبەستن.

٣- ئازایانە پەلاماری خەڵکیان دەدا، چونکە لە هێزە سروشتییەکان پێڕەوییان دەکرد و لە کاری خۆیان سوودمەند دەبوون و بەم جۆرە هێزی ئەوان بەردەوام دەبوو.

ئەوان لە هەمان کاتدا خوایەکی مەزنتر و ئاکار چاکتر بوون کە هەر چاکە کاریشیان دەپەرست «دیاوسی باوک» کە ئێستا «داسنییەکان»، «یەزیدییەکان» دەپەرستن و بە ناوی «مەلەک تاوس» یان باوکی تاوس = عەب تاوس ناویان دەبەن. ڕەنگە وشەی یەزیدی: لە یەزد یان یەزدان لە وشەی «یەز» کە چاوگێکی ئەڤێستاییە و بە واتای پەرستن و ستایشکردنە و لە زمانی سانسکریتی گۆڕاوە بۆ بە شێوەی یەچ = یەژ yaj و لەوەوە وشەی yazataی ئاڤێستایی پێناسەیی بە دیارکەوتووە کە هەمان خولقێنەر یان خوای شایانی پەرستنە، لە زمانی پەهلەویی ناوی «یەزتە» یەکەمجار بووتە یەزەت yazat وپاشان «تاء»کەی بووتە «دال» و فۆرمی یەزەد yazadی وەرگرتووە. و کۆیەکەی دەبێتە یەزدان yazadan (یەزتان) و پاشتر لە سەردەمی ئیسلامیدا نەختێک تر کورت کراوەتەوە و بۆ یەزدان yazdan گۆڕدراوە و چونکە عەرەبەکان واتای یەزدانیان نەدەزانی، ئەویان بە یەزید ناو دەبرد، بەم جۆرە داسنییەکانیان بە شوێنکەوتووی یەزیدی کوڕی موعاویە زانیوە و ناوبانگی (یەزیدی)یان داوەتە پاڵیان [مێژووی سۆفیگەری لە کوردستان، لاپەڕەی ٢].

گەرچی سەبارەت بە هۆی ناونانی یەزیدی بە سەرنجدان بەوەی کە تێپەڕی ڕاست بابەتەکە خرایە ڕوو؛ بەڵام سەبارەت بە پێوەند لەگەڵ یەزید کوڕی موعاویە (٦٠- ٦٤ ک.م) خودی یەزیدییەکان لە سەر ئەو باوەڕەن کە یەزید دامەزرێنەر و ئافرێنەری ئەو ئاینە نییە بەڵکو ئەو یاسا و شەریعەتی یەزیدییەکانی بەهێز کردەوە و پەرەی پێ داوە و بەڵکو دامەزرێنەرە سەرەکییەکەی شاهێد کوڕی جەڕاح (؟!)

کوڕی تاقانەی ئادەم (؟!) بووە، یەزید کوڕی موعاویە دەستی لە ئاینی ئیسلام بەردا و ڕووی لە ئاینی یەزیدی کرد، لەم ڕووەوە یەزید بە نۆمادی دووەمین مەلەک لە مەلەکەکانی حەوتەوانەی خۆیان دادەنا و یەزید لە سەر بنەمای یاسای بەدیارکەوتنی ڕۆح لە «شێخ عودەی کوڕی موسافیر» شێخی مەزنی هۆزیش بە دیار کەوتووە [تاوتوێکردنێکی کورتی مێژووی ئاینە کوردییەکان؛ لاپەڕەی ٦ـ٥]

لە کتێبی (ملل و نحل)ی شەهرەستانی [سەیری، بەرگی یەکەم بکەن، ل ١٧٤] سەبارەت بە یەزیدییەکانی پێوەندیدار بە یەزید کوڕی ئەبی ئەنیسەدا ئاماژە بە هەندێ بابەت لەم بارەیەوە کراوە. کە پێوەندیدارە بە یەزیدییەکانی شام و پێوەندییەکی لەگەڵ مەبەستی ئێمەوە نییە ئەوەی کە زۆرتر پەرەی بەم پێوەندیدار بوونە داوە و پروپاگەندی بۆ ئەم ڕاستییە کردووە و دەکات ئەوەیە کە لە هەشت پلە مەزهەبییەکەی یەزیدییەکاندا کە بریتییە لە: ئەمیر، بابا شێخ، شێخ، پیر، فەقیر، قەواڵی بچووک، مورید، پلە و پێگەی شێخ هیی سێ بنەماڵەی ئادانیە، شەمسانیە و قابانیەیە، کە بە زانایانی یەزیدی دێنە ئەژمار و باوەڕیان وایە کە ئەم سێ بنەماڵەیە لە نەوەی یەزید کوڕی موعاویەن و بۆ پاراستنی بارودۆخی خۆیان و ئاکامەکانی، دەستیان داوەتە ئەم تێکەڵکردنی سەرەکی و ناسەرەکییە.

ناوداران و گۆڕە پیرۆزەکانی یەزیدییەکان، بە پێچەوانەی ناوداران و گۆڕە پیرۆزەکانی ـ ئالی حەق ـ کە لە کەسانی نەیار پارێزراون و بەردەوام جێگای ڕێزی دەستە جۆربەجۆرەکان بوون بەشێوەیەک کە بۆ نموونە لە باسی سەید ئەحمەدی عەلەوی لە بەڵگەکان و ئاسەوارەکان و شیعرەکان ئاماژە بەم باوەڕ و ڕێزگرتنە دەکەین، گومبەز و بارەگا پیرۆزەکانی یەزیدییەکان تووشی زۆر و بێڕێزی بوون لەوانە؛ شێخ حەسەن پێشەوای یەزیدییەکان لە مووسڵ ڕێکەوتی ٦٤٤ی ک. م، لە لایەن نەیارانەوە خنکێندرا و لە ٦٥٢ی ک. م فەرمانڕەوای بەکرێگیراوی مووسڵ، پێشەوای یەزیدییەکانی لەدار دا و سەد کەسی لێ لە ناو بردن و دواتر گۆڕی شێخ عودەی موسافیری هەڵدایەوە و ئێسقانەکانی ئاگر تێ بەردا، لە سەدەی نۆیەم و لە ساڵی ٨١٧ی کۆچی مانگی بە هاندانی جەلالەدین محەمەد کوڕی عیزەدین یووسفی حەلوانی کە لە زانا پایەبەرزەکانی شافیعیی ئێران بوو، فەرمانڕەوای جزیرەی ئیبنی عومەر و ئەو کوردانەی کە یەزیدی نەبوون دەستیان دایە کوشتن و تالانکردنی یەزیدییەکان، لە سەرەتاکانی سەدەی دوازدەم و لە ساڵی ١١٢٧ی

کۆچی مانگی، هێزەکانی مەلیک موزەفەر بە پشتگیریی مەلا حەیدەرەی کورد هێرشیان کردە سەر یەزیدییەکان، ژن و منداڵی ئەوانیان بە دیل گرت و دەستیان کردە تاڵانکردنی سەروەت و سامانەکەیان، ژنەکانیان بە دیلی فرۆشت و خزمەتکاران و کچەکانیان ئەوانیان بۆ خۆیان دانا. لە نیوەی یەکەمی سەدەی سێزدەم و لە ساڵی ١٢٤٧ کۆچی مانگی (= ١٨٣١ی زاینی محەمەد پاشا ناسراو بە میری کۆرەی ڕەواندز، هێرشی کردە سەر مەڵبەندی یەزیدییەکان و پتر لە سێ لە سەر چواری ئەوانی لەناو برد و لە سەرەتاکانی سەدەی چواردەم لە ساڵی ١٣٠٨ی کۆچی مانگی دەوڵەتی عوسمانی بۆ ناچارکردنی یەزیدییەکان بە خزمەتی سەربازی فەرمانی دا بە عومەر وەهبی سەرکوتیان بکات و بیانهێنێتە ژێر فەرمانی خۆی، ناوبراو بەشێک لە یەزیدییەکانی شێخانی ناچار کرد تا ئاینی ئیسلام قەبووڵ بکەن و کورەکەی عاسم بەگ دەستووری کوشتن و تاڵانکردنی یەزیدییەکانی وەرگرت، ناوبراو پەیکەرە پیرۆزەکانی یەزیدییەکانی دزی و گومبەزی گۆڕی پێشەواکانی یەزیدییەکانی ڕووخان و لە بارەگای شێخ عودەی دەستی دایە هەندێ کردەوەی ناحەز و نامرۆڤانە کە شیاوی گێڕانەوە نین، سەرلەنوێ لە ساڵی ١٣٥٧ی کۆچی مانگی بە هۆی سەرپێچیکردن لە ئەنجامدانی خزمەتی سەربازی، دەسەڵاتی پادشایی عێراق، یەزیدییەکانی بە تۆمەتی هاوکاری لەگەڵ مەسیحییەکان و چالاکی بە پێوەندیی لەگەڵ فەرانسەوییەکانی دانیشتووی سووریا تاوانبار کرد و دەستی دایە سەرکوتکردنی ئەوان و لە ئاکامدا دەیان کەسیان لێ کوژران و هەندێکیشیان زیندانی کران و دوور خرانەوە و چەند کەسێکیش بە لەداردان سزا دران.

دواین پێشەوای یەزیدییەکان تەحسین بەگ بوو، کە پاش کۆچی دواییی باوکی لە کۆتاییەکانی مانگی تەمووزی ١٩٤٤ی زاینی گەیشتە پلەی دەسەڵات. ناوبراو مەلا مستەفا بارزانی، و لە ساڵی ١٩٧٥ی زاینی کە شۆڕشی بارزانییەکان شکستی هێنا، لەگەڵ ناوبراودا ئێران پەنای برد و بۆ ماوەیەک لە شاری مەهاباد ژیانی بردە سەر و پاشان چوو بۆ ئەورووپا.

ناوەندی نیشتەجێبوونی یەزیدییەکان لە شارەکانی شێخان، دهۆک و سنجار لە پارێزگای مووسڵ واتە؛ نەینەوا لە وڵاتی عێراقی ئێستا هەڵکەوتووە، دانیشتوانی یەزیدی کوردستانی تورکیا بە هۆی دەستدرێژی و زەبر و زەنگی دەوڵەتی

ناوەندییەوە ژمارەیان کەمی کردووە، بەڵام لە کوردستانی سووریا بە هۆی ژمارەی زۆری لایەنگرانی ئومەوییەوە بەکەڵکوەرگرتن لە پێوەندی بنەماڵەییان لەگەڵ ئومەوییەکان، ژمارەیەکی زۆر لە یەزیدییەکان ژیان دەبەنە سەر، لە ناوچە کوردنشینەکانی رووسیاشدا یەزیدییەکان دەژین و لەگەڵ عەلەوییە بانگخواز (مبلغ) کە زۆربەیان برێتین لە عەلەوییە توندرۆکانی ئەهلی حەق پێوەندییەکی باشیان نییە، و لە چەند بەشێکی تریش لە رووسیادا دەژین و لە قەفقاز و تفلیس پرژو بلاون، جەکسۆن لە سەفەرێکدا کە لە ساڵی ۱۹۰۳ زاینی بۆ ئاسیای ناوەڕاستی کرد، ژمارەی داسنییەکان (یەزیدییەکان)ی لە ڕووسیا بە دوازدە هەزار کەس نووسیوە. [شەرەفنامە/ تاریخ عراق الحدیث/ یەزیدییەکان و شەیتان پەرستەکان/ ئاینی مێژوویی کوردەکان/ سەفەرنامەی ئیبراهیم بەگ/ سەفەرنامەی ڤێلیامز جەکسۆن]، [تاریخ تصوف در کردستان، محەمەد ڕەئوف تەوەکولی، لاپەڕەکانی ۲۰ـ۱۱].

بەم جۆرە دوو ئاینی میهری و خورەم دین کە بەمەبەستی پارێزگاریکردن لە کولتوور و ئاینی کۆنی باپیرانی خۆیان، یەکێکیان کەوتە بن کاریگەریی کولتووری ئاریستوکراتی و گەڕانەوە بۆ سەردەمی نەزانیی ناودارانی ئومەوی جێگایان گرت و خۆبەستنەوە بەوانی کردە ئامانجی خۆی تا بەڵکو ڕابردووی خۆی بژێنێتەوە، سەرەڕای ئەوە کە کارێکی بە ڕواڵەتی بوو، لە لایەن دەسەڵاتی زۆردارەوە چەواشە کرا و زۆر ئەشکەنجە و ئازاریشی دی، بەڵام لە ناوەخۆی وڵاتە موسڵمانەکانی تورک و عەرەبدا پێگە سەرەکییەکانی داو و نەریتی خۆی پاراست و نەفەوتا مایەوە، ئەگەرچی بەزۆر تۆمەتی جۆربەجۆرەوە کە باسیان کرا، بە تاوانبار زانراو و بە هۆی توندبوونی دەمارگرژییەوە دانی بەوانەدا نا.

لە بەرانبەر، عەلەوییە توندرۆکان ـ ئالی حەق ـ کە وەکو خاڵی بەرانبەری یەزیدییەکان دەهاتنە ئەژمار و کەوتنە بەر تۆمەتی پڕوپاگەندە بۆ ناودارانی عەلەوی و ئاشکرابوونی زاتەکان. ئەگەرچی بەدرێژایی مێژووی چەندان هەزار ساڵەی خۆیان، پێش و پاش ئیسلام بەتایبەت لە سەرانسەری بەدیارکەوتنی موبارەکشای عەلەوی (شاخوەشین)دا بۆ ساتێکیش ئارامیان نەگرت، بەڵام بە سەرانسەری وڵاتە ئیسلامیەکاندا کە نموونەیەکیان باس دەکەین دەهێنینەوە؛ بە پاراستنی کولتووری ئێرانی وەکو بانگخوازانی ماندوو نەناس و (گیان فیدای)

عەلەوییەکان دەهاتنە ئەژمار و لە پاراستنی نهێنییەکاندا وەها ڕۆڵێکیان گێڕا کە هەموو ئاینەکان و مەزهەبەکان ڕێزێکی ئێجگار زۆریان بۆ ناوداران و کەسایەتییە پیرۆزەکانی ئەوان دادەنا و چەندان سەدەیە ژیانێکی پڕ لە ئاشتی. بۆ زانیاریی زۆرتر سەبارەت بە هەڵسوکەوتی شا ئیسماعیل لەگەڵ سەرهەڵدانی یەزیدییەکان سەیری [عالم آرای صفوی ص ١٢٦/ تاريخ كامل ايران، عەبدوڵلا ڕازی، بەرگی چوارەم، لاپەڕەی ٤١٣/ ئاین و مەزهەب لە سەردەمی سەفەوی، دوکتۆر مریەم یار ئەحمەدی، لاپەڕەی ٨٤].

لە تاوتوێکردنی ڕووداوەکانی سەرەوە بۆ توێژینەران ڕوون و ئاشکرا دەبێت کە:

١- بەپێچەوانەی ئەوەی کە باس دەکرێ نە یەزیدییەکان و نە عەلەوییە توندڕۆکانی ـ ئالی حەق ـ شەیتانپەرست نەبوون و نین، و چیرۆکی «دیاوسی باوک» = مەلیک تاوس = ئەب تاوس = عەب تاوس و دئیوە یەسنا (دێو بەند) و شەیدادات= شەیدا بەندگان= شەیدا پەرستان (باوەڕداران بەهێزە سروشتییەکان) کە لە ناو خەڵکی ئاساییدا بەرەبەرە سوادە و لە سۆنگەی دەمار گرژییەوە، وردەوردە بەناوی لایەنگیرانی مەلیک تاوس و شەیتان پەرست لە ناو خەڵکدا ناوبانگییان دەرکردووە، ئەمەش بنەمایەکی زانستی و هزریی نییە و جگە لە تۆمەتێک هیچ شتێکی تر نییە، بەڵام لایەنێکی تری ڕێزگرتن لە شەیتان لە ناو پایەبەرزانی عیرفانیشدا ڕیشەیەکی لەمێژینەی هەیە هەروەک ئیبن ئەبی ئەلحەدیدی موعتەزیلی لە دەقی نەهجولبەلاغە؛ ئەبولفەتح ئەحمەد کوڕی محەمەدی غەزاڵی برای حوجەتولئیسلام ئیمام محەمەدی غەزاڵیی تووسی (د.خ) کە ئەحمەدی غەزاڵی مامۆستای عەینەلقوزاتی هەمەدانی بوو، ڕۆژێک لە بەغدا لە سەر مەنبەر وتی: ئەگەر کەسێک تەنیایی خوا لە شەیتانەوە فێر نەبێت، زەندیقە، چونکە ئەو ئەرکی ئەوەی پێ سپێردرا کە سوجدە بۆ غەیری خوای مەزن ببات، بەڵام قبووڵی نەکرد [وتەی ئیبنی ئەبی ئەلحەدید، بەرگی یەکەم، لاپەڕەی ٣٥] و ئەوەش کە (بەگتەر) بە پایەبەرزانی یارسان لە شەتەحاتی خۆیدا خۆی بە شەیتان دەزانی باسێکی تر و بە هەرچۆنێک بێ ڕێزگرتن و پەرستن دوو بابەتی جیاوازن و لە سەر بنەمای دەمارگرژی و دەستێوەردان لە هیچ باسێک شێوازی کەسانی لێکۆڵەر نییە.

٢- بەدەر لە قسەی ناو خەڵکی ئاسایی، ـ ئالی حەق ـ لەگەڵ یەزیدییەکان هیچ پێوەندییەکیان نییە و نەشیان بووە بەڵکو دوو ئاینی جیاواز و جودان و لە شێوەی بیر و باوەڕدا دژی یەکترن. بەداخەوە ئەم ناوبانگە هەڵەیە لە سەردەمی ئەفشارییەوە کەوتووەتە ناو نووسینە مێژووییەکانی ئێمە و مێژوونووسانی سەردەمی نادری لە هەر شوێنێکدا کە ناوی عەلەوییە توندەڕەوەکان= ئەهلی حەق کراوە، لەوان وەکو یەزیدی ناوی بردوە کە دروست نییە و هیچ پێوەندییەکی لەگەڵ ئەوان نییە، (محەمەد کازم مەروی، عالەم ئارای نادری، لاپەڕەی ٢٥٢ـ٢٥٥) [محەمەد عەلی سوڵتانی، ایلات طوایف و تایفەکانی کرماشانهان، بەرگی دووەم، لاپەڕەی ٨٩٠ بە دواوە].

٣- ئومەوییەکان کولتووری دواکەوتووانە و ئاریستوکراتیکی خۆیان لە چوارچێوەی بیروباوەڕی یەزیدییەکاندا پاراست و مێهرپەرست ئیزەدییەکانیش بە پشتگیریی ئومەوییە یەزیدییەکان داو و نەریت و ئاینی کۆنی خۆیانی پاراست.

٤- سەرەڕای دوژمنایەتی و دژایەتی قووڵی یەزیدییەکان لەگەڵ عەلەوییە توندڕۆکان بەتایبەت بنەماڵەی سەفەوی. یەزیدییەکان لە ژێر کاریگەریی هاندانی ئومەوییەکانی شام و وڵاتەکانی میسر و دەسەڵاتدارانی عوسمانی دژی عەلەوییەکان چالاکییان دەنواند.

هاوکات لەگەڵ سەرهەڵدانی یەزیدییەکان بە ڕێبەرایەتی و فەرماندەیی شێرسارم کورد دژی حکومەتی تازە بە دەسەڵاتگەیشتووی شا ئیسماعیلی سەفەوی (٩٠٧ـ٩٣٠ ک.م) کە لە ساڵی (٩١٣ی ک.م) دەستی پێ کرد و سەرکوت کرا، لە هەمان ساڵدا عەلەوییە توندڕۆکان کە لە ناوچە شاخاوییەکانی وڵاتی میسردا دەژیان، بە لایەنگری لە بزووتنەوە و سەربەخۆیی شا ئیسماعیلی سەفەوی لە دژی وڵاتەکانی میسر، دەستیان دایە سەرهەڵدان و خەباتی چەکداری و بەپشتبەستن بە سەفەوییەکان بزووتنەوەکەیان دەست پێ کرد، سەرهەڵدانەکە بە کوژرانی ڕێبەرەکانی بە تاوانی زەندەقە و ناتەواو بوونی قورئان (؟!!) کۆتایی هات.

[سەیری مێژووی ئەبی تۆلۆن، لێکۆڵینەوە و وەرگێڕانی ڕیچارد هارتمان، بەرلین ١٩٣٦، لاپەڕەی ٦١] (تەشەییوع و تەسەوف، لاپەڕەی ٣٨٧] بەڵام ئەم سەرکوتکردنە بوو بە ئاگری ژێر خۆڵەمێش و شا ئیسماعیل هەتا دوا ساتەکانی ژیانی خۆی بۆ پەرەپێدانی ئاینی عەلەوی لە وڵاتە ئیسلامییەکان ماندوونەناسانە هەوڵی دا و عەلەوییە توندڕۆکان کە لە وڵاتە ئیسلامییەکان ژیانێکی نیوە ئاشکرا و ڕێکخستنی شاراوەیان هەبوو، گیانفیدا و بەڕێوەبەرانی لە خۆ بوردووی ئەم بزووتنەوەیە بوون، دوا جار لە ساڵی ٩٣٠ کۆچی مانگیدا (ساڵی مردنی شائیسماعیل) ـ شۆڕشێکی تر لە میسر سەری هەڵدا کە ڕێبەرەکەی ئەحمەد پاشا لە غولامانی سوڵتان سەلیم بوو، ناوبراو وەکو لایەنگری شا ئیسماعیل ناوبانگی دەرکرد و بە پڕوپاگەندە بۆ مەزهەبی [عەلەوی] دوازدە ئیمامی دەناسرا. [الکواکب السائرە، ١/١٥٩]. لە ئاکامدا بزووتنەوەی ناوبراو لە کۆتایی هەمان ساڵدا (٩٣٠ کۆچی هەتاوی) بە کوژرانی ئەحمەد پاشا فەرماندەری شۆڕشگێڕەکان (لە فەرماندەکانی عوسمانی کە بە پێی داو و نەریتی ئەوکات لە ناو غولامە زەرخەریدەکان (= مەمالیک)دا هەڵبژێردرابوو، کۆتایی هات. [تشیع و تصوف، ص ٣٨٧] سەرەڕای هەموو دەمارگرژی و بیرتەسکبوونی فاتیمییەکان لە

ولآتی میسر، عەلەوییە توندرۆکان= (ئەهلی حەق) بە پێرەوەکانی ئاتەشبەگی کە بە وتەی مـینۆرسکی لە جـوولآنەوەیەک بە مـەبەسـتی پرۆپاگـەندەکردن لە مـیسـرەوە چوونە عـەرەبسـتـان و پاشـان بـۆ ئێـران گـەڕاونەتـەوە، دوور لە ڕاسـتـیـیـە کـە پێکهێنەرانی ئەم بزووتنەوانە بووبێتن، بەشێوەیەک کە لە مەسەلەی عەلەوییەکان لە سنوورەکانی دەسەلآتی عوسمانی ڕۆڵی سەرەکییان هەبوو و سەرهەڵدانی شاقولی (شـاوەیس قولی) لە ئانادۆڵ و دیاربەکر بە یارمەتیی پێشـەنگەکانی ئەم بنەماڵەیە بوو، ئەگەرچی سـەرچاوە زارەکییـەکانی ئەهلی حـەق لەمـەڕ شـاوەیس قـولی هـەر پشت بەو سەرچاوانە دەبەست، بەڵام بە لە بەرچاو گرتنی چەواشەکارییە قووڵەکان لە پێـوەندی لەگـەڵ مـێـژووی پیـاوانـی ـ ئالی حـەق ـ و هـەڵە بەردەوامـەکـان هەتا سـەردەمی ئێـسـتـا لە درێژەی ئەم باسـانە دەست دەکـەین بە ڕوونکردنەوەی کـەسـایەتی و پێـوەندیی نێـوان «شـاوەیس قـولـی» لەگـەڵ زنجـیـرە دەسـەلآتی سەفەوییەکان بە پێی سەرچاوەگەلی شوێنکەوتووانی.

لە بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕۆکان لە ناوەخۆی وڵات کە بوو بەهۆی ترسی زۆری شا ئیسماعیلی سەفەوی، موشەعشەعییەکانی خووزستان بوون کە هەر لەم ڕێگایەدا واتە لە کاتی چوون بۆ بەغدا و سەرکوتکردنی یەزیدییەکان و سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی میسر (٩١٤ – ٩١٣ کۆچی مانگی) شا ئیسماعیل ویستی سنووری دەسەڵاتی موشەعشەعییەکان داگیر بکات، ئەگەر چی بیروڕای جیاوازی مێژوونووسان سەبارەت بە هۆکاری هێرشی شا ئیسماعیل بۆ سەر سنووری دەسەڵاتی موشەعشەعییەکان لە زمانی ئەحمەدی کەسرەوی دێنینەوە، بەڵام هاوکاتبوونی سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی میسر گومانێکی وا دروست دەکات کە سەرەڕای نووسراوە جۆربەجۆرەکان سەبارەت بە هەوڵی شا ئیسماعیل لە بەرانبەر موشەعشەعییەکاندا، نابێت خاڵی هاونەتەوەیی لە نێوان وڵاتەکانی میسر لەگەڵ موشەعشەعییەکان لە بەرچاو نەگرین کە بە هەموو پێوەندییە ئاینی و هزری و بیروباوەڕی موشەعشەعییەکان لەگەڵ سەفەوییەکان، ئەو خاڵە هاوبەشە نەتەوەییە دەیتوانی ببێتە بیانوویەک بۆ پێوەندی گرتنی قازانج خوازانەی وڵاتەکانی میسر و موشەعشەعییەکان و بابەتێکی تر ئەوە کە، ڕێبەرانی موشەعشەعی بەپێچەوانەی عەلەویە توندڕەوکانی تر، ویلایەتەکەی خۆیان کردە میرنشین، هەرئەمەش بوو بە جێگای شک و گومانی شا ئیسماعیل، چونکە سەرەڕای لێکوڵینەوەکانی کەسرەوی کە دواتر ئاماژەیان پێ دەکەین، شا ئیسماعیلی سەفەوی بانگەشە بۆ بیروڕای ئاینی و توندڕەویدا کەوتبووە ژێرکاریگەریی موشەعشەعییەکانی ـ ئالی حەق ـ کە هەڤاڵەکانی هەتا ئاستی پەرستن زێدەڕۆییان دەکرد [النواقص، لاپەڕەی ٩٨] و سوجدەیان بۆ دەبرد؛ تەنانەت باسی ئەوەیان کردووە؛ کە شێخ عەلی عەبدولعال کەرەکی ناسراو بە (محقق ثانی) (کۆچی دوایی ٩٤٠ی کۆچی مانگی) سەبارەت بە هاوڕێیەتی لەگەڵ توندڕۆکانی پێڕەوانی شا ئیسماعیل، نامیلکەیەکی نووسی لە ڕەوابوونی

سوجدەبردن بۆ مرۆڤ. لەوانە بیروباوەڕی هاوبەشی موشەعشەعییەکان لەگەڵ شا ئیسماعیل و ئەوەی کە خوێنی کەسانی غەیری شیعەی بەحەڵاڵ دەزانی [تەشەییوع و تەسەوف، لاپەڕەی ٣٩٠] ئەمە لەلایەکەوە و بەڵام ئەحمەدی کەسرەوی لە ڕوانگەی مێژوونووسانی سەردەمی سەفەوییەوە بەم شێوەیە هێرشی شا ئیسماعیلی بۆ سەر موشەعشەعییەکان تاوتوێ کردووە و سەرەڕای تێڕوانینێکی کورت لە سەر دەسپێکردنی بزووتنەوەکە ئاوای باس کردووە؛ (بەدوای سەید محەمەدی موشەعشەعدا نۆرەی فەرمانڕەوایی گەیشتە سەید موحسینی کوڕی کە بەهۆی هەوڵ و تێکۆشانی سەید محەمەد و مەولا عەلی بۆ ماوەی چل و چەند ساڵ بە ئاسوودەیی فەرمانڕەوایی کرد.

لەم سەردەمەدا لە ئێران و عێراق هەندێ سەرهەڵدان هاتبوونە ئاراوە. جەهانشا لەگەڵ کوڕەکەی خۆی پیر بوداغ، کێشە و ناکۆکیی هەبوو و لە ئاکامدا لە ساڵی ٨٦٩ ک. جەهانشا لەشکرێکی بردە سەر بوداغ، لە بەغدا و بۆ ماوەی ساڵێک گەمارۆی ئەو شارەی دا و چونکە باسی وتووێژی ئاشتی کرا، پیر بوداغ دەروازەکانی شاری بەڕووی لەشکرەکانی دەرەوەی شار کردەوە، جەهانشا کە زۆر بە دەستی کوڕەکەی خۆیەوە توورە بوو، کوڕێکی تری خۆی بە ناوی محەمەدی بۆ ناو شار نارد و پیربوداغ بە دەستی ئەو لە ناوبرا (ساڵی ٨٧٠ ک.م) پاشان لە (ساڵی ٨٧٢ ک.م) جەهانشا بەدەستی حەسەن بەگی بایندەری (ئاق قۆیوونلوو) لەناوبرا و زنجیرەی فەرمانڕەوایی ئێران کەوتە دەست بایندرییەکان. سەردەمی ئەویش یەکسەر کێشە و ناکۆکی و لەشکرکێشان بوو کە لە ماوەی سی و شەش ساڵدا نۆ پادشا یەک لە دوای یەک هاتن و چوون و هەمیشە کوورەی شەڕ و پێکدادان گەرم بوو. بەکورتی ئەم شۆڕشانە یارمەتیدەرێکی باش بوون بۆ ئەوەی سەید موحسینی موشەعشەع بتوانێ بۆ، چل و چەند ساڵ بە ئاسوودەیی دەسەڵاتدار بێ. چونکە دوژمنێکی بەهێز نەبوو کە هەڕەشە لە دەسەڵاتەکەی بکا بۆیە هێز و مەزنایەتیی موشەعشەعییەکان ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ زیادتر دەبوو. لە سەردەمی ناوبراودا سەرانسەری دوڕگەکان و خووزستان و بەسرە و ئەو ناوچانە تا دەرەوەی بەغدا و بێهبەهان و کوهگیلوویە و بەندەرەکانی و بەختیاری و لورستان و پشتکۆ و هەروەها بە پێی نووسینی سەید عەلی، ناوچەکانی کرماشانیش بەشێک بوون لە سنووری موشەعشەعییەکان. بە دوای سەید

موحسیندا کوڕەی سەید عەلی بوو بە جێنشینی قازی نوورولّلا و کەسانی تر ناوی ئەویان لەگەڵ ناوی براکەی ئەیووب پێکەوە هێناوە بەڵام ناکرێ دوو کەس لە یەک جێگادا دەسەڵاتیان بە دەستەوە بووبێت، دەکرێ بوترێ؛ کە ئەیووب ڕەنگە وەزیر یان بەردەست و ڕاوێژکار بووبێ.

لەم سەردەمەدا شا ئیسماعیلی تازە بە دەسەڵات گەیشتبوو... یەکێک لە کارەکانی ناوبراو کوشتنی عەلی و ئەیووب و تێکدانی سەربەخۆیی موشەعشەعییەکانە. بەڵام سەبارەت بە چۆنیەتیی ڕووداوەکە زۆر بابەتی جیاواز نووسراوە. قازی نوورولّلا دەڵێت: هەندێک کەسی نەیار و دوژمن وایان لە شا ئیسماعیل گەیاندبوو کە عەلی و ئەیووب ڕێگای مامی خۆیانیان گرتووەتە بەر و چونکە ئەو بانگەشەی نابەجێ دەکات، ئەوە بوو کە لە کاتی هێرش بۆ بەغدا هاندانی میرحاجی محەمەد و شێخ محەمەدی ڕەعناشی کە مامۆستای کوڕەکانی سەید محەمەد بوون لەوێوە بە ئامانجی چوون بۆ حوەیزە کەوتە ڕێ. سەیدعەلی بە شیعەگەریتی ناوبراو ئازایانە ڕۆیشت بۆ لای و ڕێزی خۆی دەربڕی، بەڵام چونکە باوەڕی بەو قسەی ناحەزانیان کردبوو متمانەی پێ نەکردن و فەرمانی کوشتنی دوو براکە و ڕێبەرانی تری موشەعشەعییەکانی دەرکرد.

نووسەری (تكملة الاخبار)یش هەمان واتا بەدەستەوە دەدات، سەید عەلی دەنووسێت: کاتێک شا ئیسماعیل لەشکری بۆ خووزستان بەڕێ کرد، عەلی و ئەیووب نامەیان بۆ نووسی کە ئێمە شیعەین و ئەوەی کە نەیاران سەبارەت بە ئێمە دەیڵێن، درۆی ڕووتە، شا ئیسماعیل ئەم قسەیەی لەوان وەرگرت و گەڕایەوە و خەڵاتی زۆری بۆیان نارد، بەڵام پاشان عەلی و ئەیووب لە شاری شووش کە سەید موحسین نۆژەنی کردبووەوە و بە دەوریدا دیواری کێشابوو، نیشتەجێ بوون، فەرمانڕەوای شووشتەر کە لە ئێرانییەکان بوو، ئەوانی لە ژێر ناوی هاتن بۆ میوانی و چوون بۆ ڕاو، بردە دەرەوە و بە دیلیانی گرت و فەرمانی کوشتنیانی دا.

هەروەها لە ژیاننامەی شووشتەردا دەڵێت، سەید عەلی و ئەیووب لە ژێر ناوی سەروەری و هاو ئاینی لە هێرش بۆ سەر بەغدا لایەنی شا ئیسماعیلیان گرت و ئەویش لە وەڵامدا ئەوانی کوشت. پاشان چونکە لەشکری کردە سەر هۆوەیزە، سەید فەیاز کوڕێکی تری سەید موحسین، بە ئامانجی شەڕکردن هاتە دەرەوە و

لەگەڵ هەموو سوپاکەیدا تێدا چوون.

بەڵام هەمـوو ئەمـانە نـاڕاستن. ئەوەی کـە ڕاست و جـێی بـاوەڕە نووسـراوەی دانەری (حـبیب السـیر)ە کـە خـودی ئەو لە سـەردەمی شـا ئیسـمـاعیل ژیاوە و کـارەکانی ئەوی بە دووروودرێژی نووسـیوە. بە وتەی ئەم نووسـەرە لە سـاڵی ٩١٤ کۆچی مانگی شـا ئیسماعیل لەشکری بۆ عێراقی عەرەب بردووە، بەغدای داگیر کردووە، پاشان چونکە بیستبووی کە موشەعشەعییەکان و سەید فەیاز وەکو خودا دەیپەرستن، ڕووی لە هۆوەیزە کرد کە ئەوان لە ناو ببات، سەید فەیاز لەم ڕووداوە ئاگادار دەبێت و دەست دەکات بە کۆکردنەوەی سوپا و دوو لەشکرەکە لە دەرەوەی هۆوەیزە بەرەو ڕووی یەک دەبنەوە و شەڕێکی زۆر سەخت دێتە ئاراوە،

بە وتەی ئێسکەندەر بەگی تورکمان:

ز خون مشعشع در آن ساده دشت
تو گفتی زمین و زمان لاله گشت

ز بس خون در آن سرزمین کله بست
فلک تا کمرگاه در خون نشست

ز بس کشته بروی هم اوفتاد
در آن بادیه بسته شد راه باد

(میرخواند) دەڵێت: موشەعشەعییەکان ئازایەتیی لە ڕادەبەدەریان نواند، هەر لە کـاتی هەڵاتنی خـۆر هەتا ئاوابوونی، ئاگـری شـەڕ و پێکدادان هەڵایسـابوو، خـۆڕاگرییان کـرد. بەڵام کـاتی ئاوابوونی خـۆر لەشکرەکـانی شـا، هەمـوویان بە جارێک هێرشـیان کـردە سەریان و لەو هێرشـە خافڵگیرانەیەدا بوو کە فەیاز و زۆرێک لە ڕێبەرانی موشەعشەع لە ناوبران و پاش ماوەیەکی کورت عەرەبەکان توانای بەرخۆدان و خۆڕاگرییان نەما و پرژوبڵاو بوون.

بە دوای ئەم سـەرکـەوتنە شـا ڕووی لە هۆوەیزە کـرد و پاشـمـاوەی موشەعشەعییەکانی لەناو برد و یەکێک لە ڕێبەرانی قزڵباشی لەو شوێنە کردە دەسەڵاتدار و خۆی لەگەڵ سوپاکەی بەرەو دزفوول ڕۆیشت.

[بەڵام هەروەک لە سەرەتای ئەم باسەشدا وەبیرمان هێنایەوە، ئەم

وتانە هەندێ جوانکارین کە مێژوونووسان بۆ پاساوی هێرشەکەی شا ئیمساعیل بۆسەر موشەعشەعییەکانی خووزستان هێناویانە ئاگاداریی ئەوتۆیان لە سەرهەڵدانە هاوکات پیلانە نهێنییەکانی مەمالکیی عەرەبی میسر و موشەعشەعییەکان نەبووە یان خۆیان لە نەزانی داوە و بەدەسەڵاتگەیشتنی ئەمیری قزڵباش لە هۆوەیزە بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرایە].

قازی نوورولڵا شووشتەری دەنووسێت: کە سەید موحسین و کوڕەکانی بە دەست باپیرانی ناوبراو میرنوورولڵا مەرعەشی کە فەقییەکی بەناوبانگ بووە لە شووشتەر لە [توندڕۆیی خۆی گەڕاوەتەوە]... بەڵام کەسانی تر بەپێچەوانەی ئەوەیان نووسیوە. هەروا کە وتمان؛ زانایانی شیعە لە بەر شیعەبوونیان چاویان لە ئاست (ڕوانگەکانی) موشەعشەعییەکان نووقاندووە و هەوڵیان داوە لێیان نزیک بنەوە، موشەعشەعییەکانیش ڕێزی ئەوانیان دەگرت و داخوازییەکانی ئەوانیان جێبەجێ دەکرد و ڕەنگە هەندێک لە ڕوانگەکانی خۆیان لەوان شاردبێتەوە و ئەمەیە کە میر نوورولڵا و کەسانی تر تۆبەکردن و گەڕانەوەی ئەو گرووپەیان بە ناو خەڵکدا بڵاو کردووەتەوە.

هەروەها لە جێگایەکی تردا کەسرەوی سەرەڕای دانپێدانان بڵاوکردنەوەی نەمرۆیی لە ناو موشەعشەعییەکانی خووزستان لە ژێر ناوی لابردنی سەید موبارەک سەبارەت بە ئاینی موشەعشەعییەکان دەنووسێت:...

هەروا کە سەید عەلی خان کوڕی دواتری نووسیویە، یەکەم کەسێک کە لەم توندڕۆیانە دوور کەوتەوە، باپیری، سەید موتەلیب بوو کە هەر لە سەرەتای لاوەتییەوە وازی لە ڕێبازی باب و باپیران و براکانی خۆی هێنا؛ بەڵام لە ترسی براکان و کوڕانی مامی خۆی، نەیدەوێرا هیچ قسەیەک بکات و ئەم لادانەی دەشاردەوە، هەتا کاتێک کە کوڕەکەی بە ناوی موبارەک گەیشتە دەسەڵات و بە یارمەتیی ئەو توندڕۆکانی لەناو برد. مەولا موتەلیب پیاوێکی زانا و زانستپەروەر بوو، بەشێوەیەک کە؛ مەولانا کەماڵەددین محەمەد کوڕی حەسەن ئەستۆرئابادی، شرۆڤەی (فصول) خاجە نەسیری بە ناوی ئەوەوە نووسیوە. کەوابوو جێگای سەر سووڕمان نییە لە توندڕۆکانی بنەماڵەکەی خۆی دوور کەوتبێتەوە و موبارەکی بە

مەبەستی ڕووخاندنی هان دابێت.

هەروەک لە سەرچاوەکاندا ئاماژەی پێ کراوە، موبارەک، زۆر لە زانایانی شیعەی کە یەکێک لەوان شێخ عەبدوللەتیفی جامیعی بوو بۆ هۆوەیزە بانگهێشت کرد و بە هاوکاریی ئەوان [توندڕۆیی]ی ڕیشەکێش کرد، و لە جێگایدا ئاینی سادەی شیعەی میانەڕەوی لە ناو موشەعشەعییەکان دامەزراند. (٩٩٩ـ١٠٢٥ کۆچی مانگی) [مێژووی پانسەد ساڵەی خووزستان، لاپەڕەکانی ٤٠ ـ ٤٥ ـ ٦٢]

هەر لەم ساڵەدا، واتە ١٠٢٥ی کۆچی مانگی هاوپەیمانیەتیی موشەعشەعییەکان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی عەلەوی ـ ئالی حەق ـ دەبەسترێ و یەکیەتیی (موشەعشەعی نوور بەخشی، سەفەوی، ئەهلی حەق) لەم سەردەمەدا بەسەرهەڵدانی ئاتەش بەگ (خانی ئاتەش) و پڕوپاگەندەی بانگەشەچییانی ناوبراو لە کوردستانی باکور و ئازەربایجان و لوڕستان و کرماشان و... دێتە ئاراوە و موشەعشەعییەکانی پێداگر لە سەر ئاینی پێشوو هەر وەکو قەرەقۆیوونلووەکان و... پێڕەوییان لەم بنەماڵەیە دەکرد و بزووتنەوەی موشەعشەعییەکان لە لایەنی نەتەوەیییەوە ڕواڵەتی عەرەبی خۆی لە دەست داوە و سیمای ڕاستەقینەی ئاینی پەردیوەری کوردی لە ڕێگای ئەم بزووتنەوەیە بە دەست هێنا و بە پاراستنی هەموو بیروباوەڕ و ئەو ڕوانگانەی کە سەبارەت بە یەکەم ڕێبەرانی بزووتنەوەکە هەبوویان، ڕەوتی مێژوویی و بیروباوەڕی خۆی لە خووزستان بۆ لوڕستان و کوردستان و ئازەربایجان گواستەوە و لەم سنووره جوگرافیاییە درێژەیدا، پێش خەریکبوونی بە دیاریکردنی بنچینەکانی پێوەندیی نێوان بنەماڵەی ئاتەشبەگ لەگەڵ شائیسماعیل و سەفەوییەکان، بە تاوتوێکردنی پێوەندی نێوان نەقشبەندییەکان لەگەڵ بزووتنەوەی شا ئیسماعیلی سەفەوی و هاوکارییەکانی ئەم دوو بەرەیە کە بە درێژایی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان بە شێوەی جیاوازی وەکو ڕێکەوتن و ناکۆکی و هەڤاڵەتی و کاریگەری وەرگرتن و کاریگەریدانانی سیاسی و کۆمەڵایەتی تا سەردەمی ئێستا لە ناوچەی خوراسان و کوردستان خەریک دەبین.

دەستەی سۆفییەکانی نەقشبەندییە لە دەستەکانی سۆفییە دێنە ئەژمار کە ڕۆڵێکی بەرچاویان بەدرێژاییی مێژووی تەسەوفی ئیسلامی هەبووە، پێش سەرهەڵدانی خاجە بەهائەدین نەقشبەندیی بوخارایی بە زنجیرەی خاجەکان ناوبانگیان دەرکردبوو و پاشان بە نەقشبەندییەکان ناسران، ڕێبەرانی ئەم زنجیرەیە وەکو، خاجە عوبەیدوڵڵا ئەحرار و... لە سەردەمی تەیمووریيەکان لە لووتکەی دەسەڵاتدا بوون، بەشێوەیەک کە پاشاکانی تەیمووری بۆ مەشایخی نەقشبەندییە ئەسپیان ڕادەگرت و شانبەشانیان بەپێیان دەڕۆیشتن و زۆربەی شێخەکانی ئەم زنجیرەیە کە لە یاسا کردەکییەکاندا پێڕەوییان لە مەزهەبی ئەبوحەنیفە دەکرد، بە بەدینی و پاکی و ڕەوشتی بەرز پابەندی شەریعەت ناسرابوون تەریقەتی نەقشبەندییە زیاتر لە هەر دەستەیەکی تر داوونەریتە ڕەسەنەکانی ڕەوشت و ئاکاری ئێرانی بە لە بەرچاو گرتنی ژینگە و شوێنی هەڵدان و گەشەکردنی تەریقەتی نەقشبەندییە کە ناوچەی خوراسانی گەورە و بوخارا و هەرات و... بووە، زنجیرەی خاجەکانی نەقشبەندییە دەگاتەوە ئیمام جەعفەری سادق (د.خ) کە یاد و ئاکار و ڕەوشت و ناوی پیرۆزی ڕازێنەر و سەردێری تەزکرەتولئەولیای شێخ عەتاری نەیشابوورییە و لە ڕێگای حەزرەتی سادق (د.خ) زنجیرەی بنەماڵەی خۆیان هەم دەبەنەوە سەر بنەماڵەی پێغەمبەر و حەزرەتی عەلی کوڕی ئەبوتالیب (د.خ) و هەم لە لایەن باپیری دایکی حەزرەتی ئیمام جەعفەری سادق کە قاسم کوڕی محەمەد کوڕی ئەبی بەکر (د.خ) بێت ئەم زنجیرەیە دەبەنەوە سەر یارانی پێغەمبەر و پێوەندیی نێوان نەقشبەندییە و تەشەییوع لەم بنەمایەوە دەست پێ دەکات، ڕێبەران و پێڕەوانی ئەم زنجیرەیە سەرەڕای ئەم هەموو خاڵە هاوبەشەکان و پێوەندییەکانی ئاینی، نەتەوەیی و بیروباوەڕیانەی کە لەگەڵ دەسەڵاتدارانی (ماوراء النهر)دا هەیانبوون، لە کاتی هێرشی شا ئیسماعیل بۆ سەر ئەو ناوچەیە بەستێنەکەیان بۆ سەرکەوتن و زاڵبوونی قزڵباشەکان ئامادە کرد، بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی

سەفەوییە لە هەرات لە لایەن نەقشبەندییەکان و هاوڕێیەتیی موفتی و شێخی نەقشبەندییەکانی ئەو ناوچەیە لەگەڵ شا ئیسماعیل هاتە ئاراوە، لە عالەم ئارای سەفەویدا بەسەرهاتێکی جێگای سەرنج سەبارەت بە داگیرکردنی ناوچەی تورکستان لە لایەن شا ئیسماعیل هاتووە (سەیری، عالەم ئارای سەفەوی، ساغکردنەوەی یەدوڵلای شوکری، تاران، ١٣٥٠، لاپەڕەی ٤٤٦) لەم شەڕەدا نوێنەران و لەشکرەکانی شا ئیسماعیل، لە ڕێگای پشتیوانیکردنی خاجە عەبدوڕەحیمی نەقشبەندی، کە زۆر جێگای ڕێزی دەسەڵات و خەڵکی تورکستان بوو سەرکەوتنیان بە دەست هێنا. [ئاین و مەزهەب لە سەردەمی سەفەوی، لاپەڕەی٢٦]

ئەگەرچی تەریقەتی نەقشبەندییە لە کوردستان لە لایەن مەولانا خالیدی شارەزووری لە نەوەکانی شێخ میکائیلی دەودانی ڕاوێژکار و یاری سوڵتان سەید ئیسحاق بەرزنجی لەناو دڵی عەلەوییەکانەوە سەری هەڵدا، بەڵام ئاینی عەلەوییە سەفەوییەکان لە ناوچەی خوراسان لە داوێنی نەقشبەندییەکان پەروەردە بوو، بەشێوەیەک کە ئەم دوو زنجیرەیەی نەقشبەندییەکان و عەلەوییەکان هەر جارە و لە ڕێگای بزووتنەوەیەکی ئاینییەوە گەڕانەوەیەک لە نەریت بۆ یاساکانی ئاین و یان بەپێچەوانە لە ڕەوتی مێژووی ئەم دوو ئاین و تەریقەتە ڕۆڵیان هەبووە کە خاڵە روونەکانی بە درێژاییی شیکردنەوەکانی ئەم کتێبە بە ئاشکرا دەبینرێ، هەروا کە لە تورکیای عوسمانیدا پاش سەرکوتکردنی حوروفییەکان پاشماوەکەیان سپاردە نەقشبەندییەکان (سەیری سەرهەڵدان و بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆس، بەرگی یەکەم) بکەن، و لە سەردەمی هاوچەرخدا نەقشبەندییەکانی سەرگەڵوو لە کوردستان، ئاینی پەردیوەرییان لە ژێر ناوی (حەقە) لە ناو خۆیاندا زیندوو کردەوە کە هەر لەم کتێبەدا شیکردنەوەیەکمان لە سەری کردووە.

لە بەڵگە ڕوون و ئاشکراکانی پێوەندیی بیروباوەڕ لە نێوان نەقشبەندییەکانی هەرات و سەفەوییەکان ئەوە کە ڕێوڕەسمی (روضة) خوێندنەوە لە لایەن ڕێبەرانی زنجیرەی تەریقەتی نەقشبەندییەی هەرات بنیات نراوە و لە ناو کۆمەڵگای ئێرانییەکان و عەرەبگەلی شیعە مەزهەبدا پەرەیان پێ داوە، بەشێوەیەک کە مەلا محەمەد حسێنی واعیزی کاشفی لە ڕێبەرانی نەقشبەندییەی خوراسان (یەکەمین و گرینگترین کتێبی بۆ ڕێوڕەسمی شینگێڕی حوسەینی نووسی و ناوی (روضة

الشـهداء في مقـاتل اهل البـيت)ی له سـەر دانا، نووسینی ئەم کتێبە له سـەر داخوازی موشیرودەوڵە عەبدوڵڵا، له نزیکانی سوڵتان حسین بایقەرا (۸۷۳ ـ ۹۱۱) کـە یەکێک لە نەوەکـانی تەیموور و شـای هەرات بووە، بەڕێوە چووە (روضـة الشـهداء) کتێبێکە بریتی لە مێژووی پڕ له ئێش و ئازاری پێغەمبەرەکان و بەسەرهاتی ژیانی ئیمامانی شیعە و بە تایبەت بەسەرهاتی ڕووداوی کەربەلایە، کـە بە شـێوەی ڕێنووسی فـارسی نووسـراوە و بە وشـەی عـەرەبی و شـیعـر ڕازێندراوەتەوە، فوزوولیی بەغدادی (کۆچی دوایی ۹٦۳ کۆچی مـانگی) شاعیری تورکیبێژ، ئەو کتێبەی کردە زمانی تورکی و ناوی حەدیقەتوسوعەدای (حدیقة – السعداء) لەسەر دانا. (روضة الشهداء) بەم شێوەیەی ژێرەوە دابەش کراوە:

١– سـەبارەت بە ژیانی پڕ لە کۆسپ و ئازاری هێندێک لە پێغەمبەرەکان کـە لە ئادەمـەوە دەست پێ دەکـات و هەتا دەگـاتە نووح و ئیـبراهیم و یەعقـووب و زەکەریا و یەحیا.

٢– سەبارەت بە زۆڵم و زۆری قوڕەیش لە پێغەمبەر و باسی شەهیدبوونی حەمزە و جەعفەری تەییار.

٣– سەبارەت بە کۆچی دوایی پێغەمبەری ئیسلام (د.خ).

٤– سـەبارەت بـە ژیانی فـاتیـمەی زەهرا (د.خ) هەر لە کـاتی لەدایکبوونیـەوە هەتا کۆچی دوایی.

٥– سەبارەت بە ژیانی عـەلی مورتەزا (د.خ) هەر لە کاتی لەدایکبوون هەتا کاتی کۆچی دوایی.

٦– سـەبارەت بـە ڕەوشتـە بەرزەکـانی ئیـمـام حـەسـەن (د.خ) و هێندێک لە بەسەرهاتەکانی ئەو حەزرەتە هەر لە کاتی لەدایکبوونیەوە تا شەهیدبوون.

٧– سەبارەت بە مەزنایەتی و پایەبەرزی ئیمام حسێن (د.خ) و باسی لەدایکبوونی و ڕەوشت و ئاکاری ئەو حەزرەتە پاش کۆچی دوایی براکەی.

٨– سەبارەت بەشەهیدبوونی موسلیم کوڕی عەقیل و منداڵەکانی.

٩– باسی گەیشتنی ئیمام حسێن (د.خ) بۆ کەربەلا و شەڕ دژی دوژمنەکانی و شەهیدبوونی ئەو حەزرەتە لەگەڵ منداڵ و خزم و دۆستەکانی.

١٠– باسی بەسەرهاتی پڕ لە ئێش و ئازاری بنەماڵەی ئیمام حسێن (د.خ) پاش

ڕووداوی کەربەلا و سزادانی بکوژەکانی.

١١- کۆتایی، باسی بەسەرهاتی منداڵەکانی ئیمام حسێن (د.خ) و ئیمام حەسەن (د.خ) و زنجیرە بنەماڵەی هێندێک لەوان.

بەبڵاوبوونەوەی ئەم نووسینە ڕەوزەخوێنی بوو بە جێنشینی چیرۆکە قارەمانییەکان و چیرۆکی هەزار و یەک شەو لەو شوێنانەی کە شیعەکان تێیاندا دەژین و بەشێکی لە وڵاتانی ئیسلامی و هەروەها لە هەرات بوو بە جێنشینی زیکری سۆفییانە و یەکێک لەو هۆکارە گرینگانە کە بەستێنی بۆ سەرکەوتنی سەرهەڵدانی شا ئیسماعیلی سەفەوی لە ناوچەی خوراسانی گەورە و تەنانەت سەرانسەری ئێران ئامادە کرد؛ روضة الشهداء مەلا محەمەد حسێنی واعیزی کاشفی نەقشبەندی بوو.

هەڵسوکەوتی شا ئیسماعیل لەگەڵ

هاوپەیمانە عەلەوییەکانی زنجیرەی سەفەوییە

شا محەمەد بەگ و شا ئیسماعیل

هەروەک ئاماژەی پێ کرا؛ ئەو بەشە لە عەلەوییەکانی ئەهلی هەق ـ ئالی حەق ـ ، کە دژی سیاسەتە ناوەخۆییەکانی شائسماعیل بوون، سەرلەنوێ دەستیان کرد بە خەباتی نهێنی و لقێک لەوان کە جیابوونەوە یان لە دەسەڵاتی تازە، سەربەخۆی سەفەوییان بە باش نەدەزانی و لە ڕەوتی خەباتی ئەو بنەماڵەیە ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو، لە پاڵ شا ئیسماعیلدا مانەوە و درێژەیان بە هاوکاری و خەباتی خۆیان دا، ئەو عەلەوییانە کە سەرکوت کرابوون بە پێی بیروباوەڕی خۆیان و بە مەبەستی پاراستنی خۆیان لە ئەگەری گوشارهێنان و ترس لە پاکتاوکردن و نەبوونی ئازادی لە بەڕێوەبردنی ڕێوڕەسمی ئاینی پشتیان بەبنەماڵە هاوپەیمانەکانی سەفەوییە بەست. ئەم بنەماڵەیە کە بە مەبەستی پروپاگەندەکردن بۆ ئاینی عەلەوی و بڵاوکردنەوەی بیرۆکەی شۆڕشگێڕانەی شا ئیسماعیل چالاکیی بەربڵاوی خۆیان لە دەرەوەی سنوورەکانی ئێران و لە خاکی میسر و شام و عەرەبستان و سووریا و بەتایبەت عوسمانیدا چڕتر کردبوو، ئەگەرچی لە ناوەخۆی ئێران خاوەن زۆر پێگەی بەرین لە هەمەدان و کرماشان و لوڕستان و کوردستان و ئازەربایجان و خوراسان بوون بەڵام ڕەمزی سەرکەوتنی خۆیان لە هاتوچۆی ژینگەیی و ژیانی کۆچبەری و گەرمێن و کوێستاندا دەزانی کە هەم لە دەسەڵاتی شا ئیسماعیل بەدوور بن کە سەرکوتکردنی عەلەوییە توندڕەوەکانی بەهێرشکردنە سەر موشەعشەعییەکان دەست پێ کردبوو و ڕووی ڕاستەقینەی خۆی بە دیار خستبوو و هەم ئەو بەڵێن و پەیمانەیان کە لەگەڵ بنەماڵەی سەفەوی بەستبوویان بەڕێکوپێکی سەربخەن و هەم لە بڵاوکردنەوەی ڕەمز و ڕازی دەروونی پەردیوەری بگەنە ئامانجی خۆیان، ڕێبەرانی ئەم بزووتنەوە هاوتەریبانە لە عەلەوییە توندڕۆکان و لە بنەماڵەی سەیدگەلی بەڕەگەز کورد بوون کە لەم سەردەمەدا

مـــوریدی زۆریان لە هـیند و ئەوبەری ڕووبـار و ئانـاتۆلی و نـاوەڕاســـتی ئێـــران و مـەڵبـەندی عەلـەوییەکان هەر لە خـووزسـتـان (ئەروەندڕوود) تا مـاکۆ و کـەنارەکـانی ئەرەس هـەبـوو. تەنانەت ئەو کـەسـانە لـە سـاداتی مـوشـەعـشـەعی کـە هـەڵاتبـوون هـەروەک ئاماژەی پێ کرا، هاتنە ڕیزی ئەم جووڵانەوەیە و بووبوون بە هاوپەیمان.

هـەروەهـا ڕێبـەرانـی بنەمـاڵەی ناوبـراو، هـەروەهـا لە لایـەن باب و باپیـرانی شـا ئیسـمـاعیلەوە وەکو، حـەیدەر و جونەید و خـودی شا ئیـسمـاعیل ئازادیی زۆریان پێ درابوو، لە مـەڵبـەندی عـەلـەوییـەکاندا دەسـەڵاتی بێ ئەمـلا و ئەولایان هـەبوو و بە پێی ڕێوڕەسـمـی عـەلەوییـە قـزڵباشـەکان ئەم ساداتە بە «دەدە» دەناسـران، ئەم ڕێبـەرانە بەهۆی هاتوچۆ و پێوەندی لەگەڵ کۆمـەڵە جـۆربەجۆرە عـەلەوییەکان؛ لە تورکسـتـان (ڕۆم) و عـەرەبسـتـان (مـیسـر و...) و هـەروەهـا کـوردسـتـان و لوڕسـتـان کە شـوێنی سـەرەکیـی سـەرهـەڵدانی ئەوان بوو، زۆربـەیان شارەزای زمانەکانی تورکی و عەرەبی و کوردی بوون و زۆربەی پێڕەوانی ئەم بنەماڵەیە لە سـەردەمی سەفەوییە و پاش ئەو سـەردەمە ڕۆملوو (قـەراقویوونلووەکان) و تەکەلووەکان بوون، تەکەلووەکان لەو هۆزە کوردانە دێنە ئەژمار کە هاتنە ژێر فـەرمانی قـزڵباشـەکان؛ بەشـێوەیەک کە دوکتـۆر مەسعوودی کـەیهان لە جوگرافیای سـیاسیدا دەنووسێت؛ تەکەلوو، تەکلە برێتییە لە هـۆزە کـوردەکـان و هـۆزە تورک زمـانەکـانی دەوروبـەری ئەردەبێڵ و پێکهـاتوو لە پێنسـەد بنـەماڵەیە کە کـوێستان و هـەوارگـەیان لە سەبەلان و گەرمێنیان لە مـوغانە؛ تەکەلـووەکان پاشـان لـە کـوردسـتـان و دینەوەر و هـەمـەدان گـەیشـتنە دەسـەڵاتێکی لەڕادەبەدەر و تەنانـەت چەندان هـۆز لەوان لە سـەردەمـەکانی دواتر بەئاشـکرابوونی ناکۆکی لە نێوان سـەفەوییـەکان و عەلەوییەکان پشـتیـان لە دەسەڵاتدارانی عـەلەوی کرد و بوون بە فەرمانبەری دەسـەڵاتی سـەفەوییەکان و باسـی ئەوەش دەکەین کە ئەم بەشـە لە تەکەلووەکان دوایی کـە جیابوونەوە، یەکیەتیی خۆیان لەگەڵ شا ئیـسماعیل ڕاگەیاند و لە سـەردەمی شـا ئیـسمـاعیلی دووەم و.... ئـەرکی سـەرکوتـکردنی ئەو عەلەوییـە سـەرهـەڵداوەکانیـان پێ سـپێردرابوو. یەکەمـین کـەسـایەتیی ناو ڕێبـەرانی عـەلەوییـە توندڕۆکـان کـە لە نووسـینـەکـان و لە باسـەکـاندا بە (شـاوەیس قـولی) ناوبـانـگی دەرکـردووە و بـە پێی سـەرچاوە زارەکـیـیـەکـان شـوێنی لەدایکبـوونی کـوردسـتـانە، ڕەوتی پڕوپاگەندەکردن و سـەرهـەڵدانی ناوبراو بەگوێرەی سـەرچاوە مێژووییە باوەڕپێکراوەکانی سەفەوییە بەم شێوەیە هاتووە.

سەرهەڵدانی شاوەیس قولی دژی خەلیفەی عوسمانی

بەسەرهاتی چوونە دەرەوەی بابا شاقولی [شاوەیس قولی] تەکەئیلی و گەیشتنی سۆفییەکانی ڕۆم و... هتد. بە کۆشکی شاهی لە ڕووداوەکانی ئەم ساڵە پیرۆزە بوون، گەیشتنی سۆفییەکانی زنجیرەی سەفەوی بۆ بارەگای شاکانی دەسەڵاتدار لە ئۆرووم ئیلی و مونتەشائیلی و تەکەئیلی لە کاتێکدا کە ئوردووی جیهانپێوی شاهی لە سەفەری خوراسان دەگەڕایەوە، لە نزیکەکانی شاری ڕەی و شەهریار گەیشتە خزمەتی پاشاو ئیزنی حوزووریان وەرگرت و بە پێی ڕوونکردنەوەی ئەم وتارە بە کورتی ئەوە کە پێشتر لەمە لە ساڵی ٩٠٥ نووسرا کە بابا شاقولی [شاوەیس قولی] باوکی بابا حەسەن خەلیفەی تەکەلوو کە پاش کۆچی دوایی لە مەڵبەندی گەرمیان کە بە تەکەئیلی بەناوبانگە بە پێی سپاردەی باوکی بوو بە ڕێبەر و ڕێنوێنی کۆمەڵەی سۆفییەکانی ئەو مەڵبەندە و بەردەوام ئاکاری سەرنجڕاکێش لێوە دەبینرا و ئەمانەتی (زەنگ و ئەبلەق)ی بەهەڵە بە دەدە محەمەد بۆ کۆشکی شایی ناردبوو و دەدە محەمەد شانازیی گەیشتن بە بارەگای لە تەورێزدا پێی بڕا، بەجۆرێک کە لە ڕەوتی ڕووداوەکانی ئەو ساڵەدا باس کرا، بەشێوەیەک کە بەدرێژاییی ڕووداوەکانی ئەو ساڵە کە ناویان برا، چونکە ناوبانگی جیهانگیری شای جیهانگر و بڵاوبوونەی ئاینی عەلەوی ئیمامییە بە سەرپاکی شوێنێکی جیهاندا بەرز بووەوە. باباشاقولی تەکەلوو لە مەڵبەندی مەنتەشائیلی و تەکەئیلی لەگەڵ دەستەیەک لە سۆفییەکانی ئەو مەڵبەندە بوو بە هاوپەیمان، ڕووی کردە دەرگای شا ئیسکەندەر، چونکە فەرمانڕەوای مەڵبەندی ناوبراو پارێزەری سوڵتان بایەزید قەیسەری ڕۆم بوو، وێڕای هەزار سواری ئازا بە مەبەستی سەرکوتکردنی سۆفییە پایەبەرزەکان بەڕێ کەوت. بابا شاقولی بە بیستنی ئەم هەواڵە مژدەی سەرکەوتنی بە سۆفییەکان دا و بە پشتبەستن بەخوا بەرەنگاری ڕۆمییەکان بوونەوە، کاتێک هەردوو لەشکر ڕووبەڕووی یەکتر بوونەوە لە هەردوو لاوە ئاگری شەڕو خوێنڕشتن بەرز بووەوە و بە لەبەرچاوگرتنی ڕێنوێنییە پێویستەکان سەرکەوتنیان بە دەست هێناوە و

فەرمانڕەوای ئەو ناوچەیە وێڕای ڕێبەرانی لەشکری ڕۆم، بوون بە نێچیری شێری ڕووت و کۆمەڵێکی زۆر لەو دەستەیە بەدیل گیران و هەموویان بە ئاماژەیەکی بابا شاقولی لەناو بران، زۆر کەرەستە و کەلوپەل هەر لە چەکوپۆڵ و ئەسپ کەوتە دەست سۆفییەکان. کاتێک کە هەواڵی سەرکەوتنی بابا بە موریدەکانی بنەماڵەی سەفەوی و ئیمامەت لە هەموو شوێن و مەڵبەندێک گەیشت. زۆر لاوی ئازا و پۆشتە و پەرداخ ڕوویان لە لەشکری بابا کرد و پاش کۆبوونەوەی لەشکری ئەو ناوچەیە بە سەربەخۆیی تەواو چووە پێشوازیی سۆفییەکان و لەوێشەوە بابا شاقولی وێڕای خەلیفەی هۆزەکان وەکو؛ سۆفییەکانی هۆزی ڕۆملوو و حەسەن خەلیفە و هەندێ کەسی تر ڕوویان لە گۆڕەپانی شەڕ کرد، پاش ڕووبەڕووبوونەوەی دوو لەشکر ئاگری شەڕ خۆش بوو. سۆفییە دڵسافەکان و عەرەبە وەفادارەکان و شێرانی برسی کەوتنە جۆش و خرۆش و گیانفیدایی و ئازایەتییەکی لە ڕادەبەدەریان نیشان دا و بەهێزی دەوڵەتی مەزن سەرکەوتنیان بەدەست هێنا، سروەی سەرکەوتن و سەرفرازی ئاڵای بابا شاقولی شەکاندەوە، قەراگوز پاشا خۆی پێ ڕانەگیرا و هەڵات و ڕووی لە تاراوگە و ژیانی هەژارانە کرد سۆفییەکان لە دواوە دەستیان بەهێرش کرد و ژمارەیەکی زۆریان بە شێری ڕووت و ڕمبی گیان ئەستێن لە ناو برد و کەلوپەلی زۆریان بەدەست هێناوە و ڕوویان لە سیواس کرد، کاتێک ئەم هەواڵە گەیشتە سوڵتان ئیلدرم بایەزیدی قەیسەر؛ ڕاوێژکاری عەلی پاشا کە وەزیری یەکەم بوو، وێڕای پەنجا هەزار سوار بۆ شەڕ لەگەڵ بابا شاقولی و سۆفییە ناودارەکان بەڕێ کەوت، پاشای ناوبراو لەگەڵ دەستەیەک سەربازی مووئەنگێوی عوسمانی، بەڕێ کەوتن، بابا شاقولی چونکە لە بارودۆخی دوژمن ئاگادار بوو، دەستی کرد بەڕێکوپێککردنی لەشکر و هەزار غولامی حەبەشی لە پێشەوەی لەشکرەکەی دامەزراند و لەوێوە عەلی پاشا چەپ و ڕاستی لەشکری خۆی ڕێکوپێک کرد و هاتە مەیدان و لەشکری ڕۆم بەیەکجار هێرشی کردە سەر پیادەکان کە لە پێشەوەی لەشکری عەرەبەکان بوون و نزیکەی پێنسەد کەسیان لەوان کوشت و پاشماوەکەشیان گەڕانەوە بۆ ناو دڵی لەشکرەکە، بابا شاقولی بە دیتنی ئەم بارودۆخە ئەم لاوئەولای لەشکرەکەی لە ناو دڵی لەشکرەکەی خۆی کۆ کردەوە و وێڕای ئەوان هێرشیان کردە سەر ئەو لەشکرە، خادم عەلی پاشا ورەی بەر دا و لەترسی هێرشە یەک لە دوای یەکەکانی سۆفییەکان، هەڵات.

زدند آن دلیـــــران آهـن کــــــلاه
بـه یکبــار بر قلب گــاه ســـپــاه

ســواران رومی از آن رســتـخـیــز
گـــرفــتند در پیش راهـی گـــریز

کسی جان، سلامت از ایشان نبرد
بغیـر از اجل هیچکس جـان نبرد

تەکـەلەووەکـان شـوێنی ئەوانیـان هـەڵگرت و بـە زەبری شـمـشـێـری تیژ و رمـبی دەستیـان خادم عەلی پاشا و دەستـەیەک لە ڕۆمییەکانیـان لەناو برد و بابا شـاقولی لە ناو ئەو شەڕەدا شەهید کرا. و بە پێی وەسیەتی شاقولی، سۆفییەکان خەلیفەی ڕۆملوو [دەدە محەمەد] کە پیاوێکی ئازای چاونەترس بوو، کردە ڕێبەری خۆیان و لەوێوە بۆ ئەرزەنجان بەڕێ کەوتن، لەو دەوروبەرەدا بیستیان کە نزیکەی پێنجسەد کـەس لە بازرگـانان وێڕای کـەلوپەلێکی زۆر لە تەورێزەوە بەرەو ڕۆم دێن، هـەندێک کەسی نەزان کە لـە پشتـەوەی لەشکرەکە دەهاتن بە هۆی چاوچنۆکییەوە لە ناکاو ڕژانە سەر ئەو ڕۆژڕەشانە و هەموویان لەناو بردن.

هـەروەها هـەموو کەلوپەلەکانیـان بە تاڵان بردن و بۆ بارەگای شاهی گەڕانەوە، لە کاتێکدا کە خاقانی مەزن لە مـەڵبەندی خوراسان دەگەڕایەوە لە نزیکی شاری ڕەی و شـەهریار دابەزیبوو، سـۆفـییـەکانی تەکەلوو و ڕۆملوو خۆیـان گەیاندە لەشکری شـاهی و شـانازیی خزمـەتیـان پێ درا. کاتێک ئەم هـەواڵە گەیشـتـە شـای خـاوەن شکۆ کـە نەزانانی سـەر بەو خـێـڵـە کـۆمـەڵێک لە بازرگـانەکـانیـان لە ناوبردووە و کەلوپەلی ئەوانیـان بە تاڵان بردووە، بەم جـۆرە ڕقی پادشـا هـەسـتاو فـەرمـاندەرانی ئەو دەسـتـەیە لە سـوپـای یەکـەمی لەگـەڵ چەند کـەسـی تـر گـەیاندە سـزای خـۆیان و پاشـماوەکـەشیـان بە سـەر فەرمـاندەرەکانـدا دابەش کرد و سـۆفـییـەکانی خـەلیفـەی ڕۆملـووی لە مــەڵبـەندی خـوراسـان و هـێندێک ناوچەی تر کـردە خـاوەن زەوی و سامانی زۆر و لەگەڵ نزیکانی خۆی ڕووی لەو ناوچەیە کرد. [جەهانگوشای خاقان (مـێژووی شـا ئیـسمـاعیل) نووسـراوی ٩٤٨ ـ ٩٥٥ی کـۆچی مـانگی، پێـشـەکی و هـاوپێچ (ضمیمة)کان دوکتۆر ئەڵلادتاموزتەر، لاپەڕەکان ٤٠٨ ـ ٤٠٥].

به پێی ئەو ڕووداوە بەڵگەمەندانەی کە باسمان کرد، کەسایەتی (شاوەیس قولی) و ئاکامی سەرهەڵدانەکەی ڕوون کرایەوە، لێرەدا چەند تێبینییەک بەپێویست دەزانم کە، یەکەم مێژوونووسانی سەردەمی سەفەوییە بە هەموو ئەو هۆز و عەشیرەتانەی وا لە ژێر دەسەڵاتی قزڵباشەکاندا بوون و لە بە دەسەڵات گەیاندنی سەفەوییەدا ڕۆڵی کاریگەریان هەبوو، بە (سۆفی) ناویان دەبردن و هۆیەکەشی پێوەندیی موریدەکان بە (شیخ سەفی)ی باپیری سەفەوییەکان بوو نەک لەبەر واتا باوەکەی، چونکە پێڕەوانی سەفەوییە و عەلەوییەکان بەپێی ڕێوشوێنی تەریقەت دەروێش، نەک سۆفی.

دووەم؛ هێنانی ناوی دەدە (سەید) محەمەد یان بە وتەی عەلەوییەکانی ئاتەش بەگی (شا محەمەد بەگ) کە شرۆڤەی پێگەی ڕواڵەتی مەعنەویی ناوبراو لە سیستەمی سەفەوییەکان و بە پێی دەقی شەجەرەنامەکان لە سەیدە بەناوبانگ و جێ باوەڕەکان بووە و لەم باسەدا ناوبراو وەکو (ڕۆملوو) ناوی هاتووە کە بە پێی لێکۆڵینەوە ئەنجامدراوەکان، ڕۆملووەکان هەمان قەراقۆیوونلووەکانن کە خاوەن مێژووی قزڵباش دەنووسێت: (جۆرەکانی ڕۆملوو؛ ئەم خێڵە لە دەوروبەرەکانی شاری توقات و سیواس و ئاماسیە و فاراوا و مەشهەد و شوێنەکانی تر دەژین، بەشێک لەوان بەشێوەی خێڵەکی دەژین و بەشێکی تریان دانیشتووی شارەکانن، ڕێبەری پایەبەرزەکەیان، جەهانشا بوو، پاش کوژرانی ئەبوسەعید هاتە بارەگای حسێن پاشا کرا بە میر.

هەروەها ڕێبەرێکی تر حاجی حوسەین بەگە کە پێش لە حەسەنعەلی کوڕی جەهانشا فەرمانڕەوای قەزوین بوو [مێژووی قزڵباشەکان، بە ئامادەکردن و ساغکردنەوەی میرهاشمی موحەدیس، لاپەڕەی ١١] و دەزانین کە ساداتی دەسەڵاتداری هەر زنجیرە دەسەڵاتێک یان هۆزێک یان ناوچەیەک ئاوەڵناوێکی ئەو زنجیرەیە یان ئەو هۆزەیان لە سەرە هەرچەند لە ڕێی خوێن و ژنخوازییەوە سەر بەسیستەمی کۆمەڵایەتیی ئەوان نین.

سێیەم: ئەو بەسەرهاتە مێژووییە کە مینۆرسکی لە وتارەکانی خۆیدا لەمەڕ بنەماڵەی ئاتەشبەگی دەیگێڕێتەوە و پێی وایە، کە زۆر گرووپی جۆربەجۆر لە هەمەدان، تاران، وەرامین، مازەندەران، (کەلار دەشت) و تەنانەت لە خوراسان دەژین و دەڵێن یەکێک لە براکانی خان ئاتەش کۆچی کردووە بۆ خوراسان.

[وتارەکـانی مـینۆرسکی، لاپەڕەی ٥٥] نیـشـاندەری ئەوەیە و ئەم نووسـینەی مـینۆرسکی بەڵگەنامـەکەی جەهـانگوشـای خـاقـان ڕوون دەکاتەوە و ڕاپۆرتەکەی مینۆرسکی ڕاست دەکاتەوە، وێڕای ئەم تێبینییە کە، عەلەوییەکان (ئاتەشبەگی، موشەعشەعی و نووربەخشی و سەفەوی) کە کۆی هەر چوار زنجیرەی عەلەوی لە سـیـمـای ـ ئالی حـەق ـ ی (پەردیوەری)دا بەدی دەکرا، لە مـەڵبـەندی خـوراسـان خـاوەن ڕابردوو بـوون و ڕەنگە هەر لە بـەر ئەم هـۆکـارەش بـرای خـان ئاتـەش بۆ خـوراسـان کۆچی کـردووە. چونکە هەروا کە لە دەقی ڕاپۆرتەکەی (جەهانگوشـای خـاقـان) دەردەکـەوێت شـا ئیـسـمـاعـیل مـەڵبـەندی خـوراسـان و هێندێک ناوچەی دەوروبەری ئەو مەڵبەندەی بە شـا محـەمـەد بەگ داوە و لەگەڵ دەوروبەرەکانی خۆی بەرەو ئەو مـەڵبەندە ڕۆیشـتووە، مـینۆرسکی لە درێژەدا دەنووسێت؛ لە ناوچە تورک زمـانەکـانی ئازەربایجـان، هـەندێ لقی دەسـتـەی ئـەهلی حـەق لە نێـوان تەورێز و مـەراغـە (لە دەوروبەری چیـای سـەهەند) و لـە مـاکـۆ (نـاوچەی قـەرەقۆیوونلوو)دا دەژین. هـەندێ دەسـتـەی تریش لە باکوری ئاراکس لـە قـەرەباغ دەژین [وتارەکـانی مینۆرسکی، لاپەڕەی ٥٥] کە ناوچەی خـوراسان و ئەفغانسـتان هەتاکو هیند کە لە سـەریان قسە دەکەین، بەشـێک بوون لـە سنووری پروپاگەندەی ئەم بنەماڵەیە، ئەم پێوەندییە هەر بەو شێوەیە هەتا چەند سەدەی ڕابردوو درێژەی هەبوو، هەروەک کە ئیـعـتـمـادولسـەڵتـەنە نووسـیـویەتی بە پێی لێکۆڵینـەوەکـان باب و باپیـرانی ئەم بنەماڵەیە [ئاتـەش بەگی] لە ئاتەش بیکەندی کە گوندێکە لە گوندەکانی هەشـتڕوود نیشتەجێ بوون. لە سـەردەمی دەسـەڵاتی نادرشا کۆچیان کردووە بۆ خوراسـان و پاش کـوژرانی ئەو فـەرمـانڕەوا قـارەمـانـە بەرەو قـووچان ڕۆیشـتـوون و ڕێگای کـرمـاشـانیـان گـرتووەتە بەر و ئـیـتـر بیـریان لـە ئازەربایجـان نـەکـردەوەو... ئەم بنەمـاڵەیە [ئاتەشـبـەگی] بە سـاداتی خۆیان دەڵێن (دەدە) [ئیـعـتـیـمـادوسـەڵتـەنە وتووێژیک لەگەڵ سەید محەمەد کەلاردەشتی، بەڵگەی دەسنووس، لاپەڕەی ١٦]

چوارەم: ئاکامـەکەی ئەوەبوو، ئەم بنـەماڵە هاوپـەیمان و بەهێزەی سـەفـەوی پاش کـــوێرەوەری و کـــوژران و زەخت و زۆری بـەردەوام بـەدوای ســـەرکـــوتکردنی موشەعشەعییەکان بە بیانووی سەرپێچیکردن، چەکدارانی تەکەلوو و موریدەکانی ئەوان کـە لـە ڕێگای پروپاگـەندە و شـەڕکـردن لـە پێناوی شـا ئیـسـمـاعـیل ڕۆڵی کـاریگـەریان گـێـڕابوو، بەم جـۆرە لـە لایەن ناوبراوەوە بڵاوەیان پێ کـرا و

سەربازەکانیان بەسەر فەرماندەکاندا دابەش کران و ڕێبەرە ئاینییەکانیش بە پێشکێشکردنی زەوی و سامانی زۆر پێیان و دوورخستنەوەی ڕێز ئامێزیان بۆ خوراسان لە ناوەندی دەسەلآت دوور خرانەوە، ئەگەرچی هیچ کاتێک ئامانج و خەونی ئەوان دەسرِاگەیشتن بە دەسەلآت نەبوو، بەلآم بە هەرحاڵ شا ئیسماعیل لە هێزی سیاسی و ئاینی ئەوان زۆر دەترسا، و بەم جۆرە شا ئیسماعیل پەیمانەکەی خۆی شکاند. ئەگینا ئەم پێرەوانە لە سەر پەیمانی خۆیان بوون و توانییان چوارچێوەی بیر و هزری عەلەوییە توندڕەوە سەرەتاییەکان (پەردیوەری نووربەخشی، موشەعشەعی، سەفەوی) لە ناو خۆیاندا پەروەردە بکەن و بیپارێزن. شیاوی وتنە کە بە سەرنجدان بەوەی کە لە بەڵگەنامەکان و شەجەرەنامەکاندا سەبارەت بە شا محەمەد بەگ (دەدە محەمەد) هاتووە کە لە ساداتی هاشمی دەهاتە ئەژمار، کەسایەتیی ناوبراو لەگەڵ دەروێش محەمەدخان ڕۆملوو فەرمانڕەوای نەیشابوور و گیلان کە دواین پلەی ئەو باڵوێزی ئێران لە ڕۆم لە ساڵی نۆیەمی دەسەلآتی شاعەباسی یەکەمی سەفەویدا بوو، یەک کەسایەتی نین و لە باری تەمەنەوە بە تەمەنتربوونی شا محەمەد بەگ سەلمێنراوە، دەدە محەمەد پلە و پێگەی مەعنەویی جێ باوەڕی هەبووە و لە ئاکامدا لە گەڕانەوە بۆ داوێنەکانی زاگرۆس کۆچی دوایی کردووە و لە بورجی قوربانی هەمەداندا نێژراوە و گۆڕەکەی بووەتە زیارەتگەی موریدان و لایەنگرانی عەلەوی. لێرەدا چیرۆکی مەئموورییەتی باتینی شا محەمەد بەگ لە زمانی جەهانگوشای خاقان دەگێڕینەوە و دەقاودەقبوونی لەگەڵ چیرۆکی سەفەری مەکەی شێخ عیسای بەرزنجی کە لە نووسینەکانی یاریدا هاتووە، دەخەینە بەرچاو، دانەری جەهانگوشای خاقان ئاوا دەڵێت:

دەدە محەمەد، یەکێک لە دەروێشە پاکەکان و لە موریدەکانی حەسەن خەلیفەی تەکەلوو ـ کە لە نێوان تەکەئیلی و ڕۆم ئیلیدا نیشتەجێ بوو و حەسەن خەلیفە یەکێک لە موریدانی پێرەوانی بێگەردی ئەم بنەماڵەی ویلایەت و کەرامەت [سەفەوییە] بوو. جارێک دەگاتە خزمەتی حەزرەتی سوڵتان جونەید و دووجاریش گەیشتە خزمەتی سوڵتان حەیدەر و ئەو حەزرەتە هەتاکو چلەخانە وێڕای چل کەس لە سۆفییەکان دەنێرێت و گۆزەیەک ئاو و نانێک دەداتە هەر یەکەیان تا لە ماوەی چلەکێشاندا بەو خۆراکە قەناعەت بکەن، پاش کۆتاییهاتنی ماوەی چل ڕۆژەکە لە

چلەخانە هاتنە دەرەوە و هەڤالانی حەسەن خەلیفە، تۆشەی خۆیانیان تەواو کرد، بێجگە لە ناوبراو کە ئەوەی لەگەڵ خۆی بردبووی هێنایە خزمەتی ئەو حەزرەتە؛ مورشیدی کامیل ئیزنی پێ دا و بۆ مەڵبەندی تەکەئیلی ڕەوانەی کرد و ئەو حەزرەتە مزگێنیی ئەوەی پێ دا کە دەتوانێت پێشبینیی هاتوچۆی شا ئیسماعیلی یەکەم بکات و هەرکە گەیشتە ناو خێڵی ناوبراو، کەراماتێکی زۆری لێ وەدەرکەوت و بەردەوام لایەنگرانی تەریقەتی لە چوونە دەرەوەی ئەو حەزرەتە ئاگادار دەکردەوە و لە سەرەمەرگدا، کورەکەی خۆی بابا شاقولی کردە ڕێبەری تەریقەت و ئەبڵەقێکی بەو سپارد و وتی؛ کە لە ڕێکەوتی ٩٠٧ی کۆچی مانگی مورشیدی ئێمە لە تەورێز لەسەر تەختی سەڵتەنەت دادەنیشێت. ئەم ڕاسپاردەی ئەو پادشایە وێڕای سڵاوی من بە وی بگەینە، بابا شاقولی چاوەڕوانی کاتی دەکرد تا لە ڕێکەوتی ٩٠٥ دەدە محەمەد کە موریدی خەلیفە بوو؛ ویستی بۆ زیارەت بەرەو مەککە بڕوات و لە بابا شاقولی ئیزنی چوونی بۆ ئەم سەفەرە وەرگرت. بابا شاقولی وتی ئیزنت هەیە بڕۆ، بەڵام هەر کات کە لە زیارەتی مەککە گەڕایتەوە، دەبێ بەرەو شوێنە پیرۆزەکانی تر بەڕێ بکەویت و لەوێوە بەرەو ناوەندی فەرمانڕەواییی تەورێز دەڕۆیت، ڕۆژی یەکەم کە دەچێتە ناو تەورێز لەو ڕۆژەدا یەکێک لە نەوەکانی بوو بە پادشا و پارەی بەناو خۆیەوە لێ داوە و خوتبەیان بە ناویەوە خوێندووەتەوە و لە مەیدانی تەورێزدا لە حاڵی جویت بازیدا دەبینی، دەڕۆیت و سڵاوی منی پێ دەگەیەنی و ئەم ئەبڵەقەی پێ دەدەی تا لە سەرتاجی خۆی بنێت [ئەبڵەقی: مەبەست هەمان پەڕی ڕەش و سپی و هەمان خەتایی بەناوبانگە کە نیشانەی ئەهلی حەق و نووربەخشییە بووە و شا ئیسماعیل داویەتی لە قەراغی تاجەکەی] پاشان دەدە محەمەد ئەوەی قبووڵ کرد و ئەمانەتەکەی وەرگرت و بەرەو مەککەی مەزن بەڕێ کەوت. پاش تەوافی مەککەی مەزن و مەدینەی مونەوەرە بەرەو بەغدا کەوتە ڕێ، لە نێوان شاری باتەسکینە (؟) و دارولسەلامی بەغدا لە کاروان بە جێ ما و خەوی لێ کەوت [لە هەمان شوێن کە بە وتەی دەفتەری شێخ عیسا خەوی لێ کەوتبوو] کاتێک کە چاوی کردەوە دیتی کە ئاسەوارێک لە کاروان بە جێ نەماوە، بۆ ماوەی سێ ڕۆژ بە برسیەتی لەو بیابانە ڕێگای دەبڕی، تاکو ئەوەی کە سەرگەردانی تەنگی پێ هەڵچنی و بێ حاڵ کەوت و بە هۆی تینوویەتی زۆرەوە نزیک بوو گیانی لە دەست بدا، کاتێک کە خۆر گەیشتە

ناوەڕاستی ئاسمان دیتی کە لاوێکی عەرەب بە سواری بەرەو ڕووی دێت و بانگی کرد و وتی: ئەی دەروێش هەستە، کە لە ئاوەدانییەک نزیک کەوتوویەوە دەروێش ئاماژەی کرد کە هێزی ڕێگاچوونی نەماوە؛ کە وای وت لاوەکە دەستی گرت، کاتێک کە دەستی دەروێش گەیشتە دەستی ئەو لاوە، هەستی بەهێزێکی تەواو کرد، هەستا و چووە ئەوێ. کاتێک کە سوار بوو، چاوی گێڕا و دیتی کە لەولاوە هەتا چاو هەتەر دەکا، چیمەن و گوڵ لەو بیابانە بەدی دەکرێ و خێوەتی بەزێڕچێنراو لەگەڵ کەپری ئەتڵەسی بەستراون، وتی ئەی لاوی عەرەب چ کەس شوێنێکی وەکو ئێرەی لە بیابانی مەککە و نەجەفی ئەشرەف نەدیوە ئەمە چ جێگایەکە و خاوەن ئەم شوێنە سەرنجڕاکێشە کێیە؟ لاوە عەرەبەکە وەڵامی دایەوە کە بەم زووانە دەردەکەوێ و دەروێش لە پێشەوەی ئەوەوە دەڕۆیشت تا گەیشتە بارەگایەک کە گومبەزەکەی شانی لە شانی مانگ و خۆرەتاو دەدا، کاتێک کە چووە ناوەوە گۆشەیەکی بەدی کرد کە هیچ کات وەها شوێنێکی قەت نەدیبوو؛ چەندان کورسیی زێڕین لە تەنیشت یەکەوە دانرابوون و کەسێک لە سەر یەکێکیان دانیشتبوو و دەمامکی لەسەر ڕووی خۆی دانابوو، دەدە محەمەد دەستی لە سەر سینەی دانا و سڵاوێکی کرد و دوعای خێری کرد، بەرانبەرەکەشی وەڵامی سڵاوەکەی دایەوە و وتی ئەی دەروێش دانیشە و فەرمانی دا خۆراکێکیان بۆ هێنا کە لە هەموو تەمەنیدا وەک ئەوەی نەدیبوو، پاشان ئاوێکی ساردیان هێنا و دەدە محەمەد لەو ئاوەی خواردەوە [بە وێنەی خۆراک و ئاوی جەم] کە هیچ کات ئاوێکی ئاوەهای نەخواردبووەوە. کاتێک کە تێر ئاوی خواردەوە، بەچاوی خۆی دیتی کە چەند کەس کوڕێکیان لەگەڵ خۆ هێنا کە تەمەنی نزیکەی چواردە ساڵان بوو، بە قژێکی سوور و ڕواڵەتێکی سپی و چاوێکی قاوەیی کە تاجێکی سووری لە سەر بوو هاتە ناو و سڵاوی کرد و ڕاوەستا. لاوە دەمامکپۆشەکە وتی: ئەی ئیسماعیل! هەر ئێستا بڕیار دراوە کە بڕۆیتە دەرەوە، وتی: فەرمان فەرمانی حەزرەتە؛ ئەو پاشایە فەرموویان کە وەرە پێشەوە؛ ئەویش چووە پێشەوە. ئەو حەزرەتە ناو قەدی گرت و سێ جار لە جێگای خۆی بەرزی کردەوە و بە دەستی پیرۆزی خۆی ناوقەدی بەست و تاجی لەسەری هەڵگرت و دووبارە لە سەری نا؛ و خەنجەرێکی کوردی لە بەر پشتوێنەکەیدا بوو [پێویستە زیاتر لەم هێمایە رامێنین و هەڵوەستەی لە سەر بکەین.]، ئەو حەزرەتە هەڵی گرت و خستیە بەردەم دەروێش [دەدە محەمەد] وتی

ئەمە بپارێزە بە کەڵکت دێت و ئەو حەزرەتە داوای شمشێرێکی لە نزیکەکانی خۆی کرد و بە دەستی پیرۆزی خۆی لە قەدی بەست و فەرمووی کە ئیزنت دەدەم. فاتیحەیەکیان خوێند و ناوبراوی سپاردە دەس ئەو دوو سێ کەسە، کاتێک ئەولاوەیان برد؛ ئاماژەی بە لاوە سوارە عەرەبەکە کرد فەرمانی پێ دا دەروێش کە بگەیەنێتەوە بەکاروانەکەی؛ کاتێک کە دەدە محەمەد کاروانەکەی دی، وتی ئەی لاو سوێندت دەدەم بە مەزنایەتیی خوا کە ئەو سەروەرە کێ بوو و ئەو لاوە چ کەسێ بوو. وەلامی دایەوە ئەی دەروێش ئێستاش نەتزانی کە ئەو پادشایە کە دیت حەزرەتی ساحیبوزەمان (د.خ) بوو. لە ڕووی ناچاری خۆی گەیاندەوە بە کاروانەکە و پاشماوەی چیرۆکەکەی دەدە محەمەد ڕۆملوو... بە درێژاییی ڕووداوەکانی٩٠٧دا دێتە بەرباس [مێژووی جەهانگوشای خاقان، لاپەڕەکانی ٤٣ الف هەتا ٤٤ ب، هەر ئەم چیرۆکە بانگەشە خوازانەی موریدانی بنەماڵەی سەفەوی لە عالەم ئارای شا ئیسماعیل، لاپەڕەکانی ٤١ تا ٤٢ و بەڵگەی دەسنووسی زانکۆی کەمبریج بە ژمارە Add200 لاپەڕەکانی ٤٢ ب و ٤٣ الف تۆمار کراوە. لە بەڵگەیەکی دەسنووسدا ـ کە دنیسون ڕایس کەڵکی لێ وەرگرتبوو- هەر ئەم بابەتانە لە لاپەڕەکانی ٣١٣- ٣٠٧ بە دەقاودەق ئاماژەیان پێ کراوە] [دامەرزاندنی دەوڵەتی سەفەوی و... ، دوکتۆر محەمەد کەریم یووسف جەماڵی، لاپەڕەکانی ١٢٣- ١٢٥] [جهانگوشای خاقان، دوکتۆر ئەڵڵا تاموزتەر، ناوەندی توێژینەوەکانی فارسیی ئێران و پاکستان، لاپەڕەی ٨٥].

هەروەها لەمەڕ شرۆڤەی ڕووداوەکانی ساڵی ٩٠٧ی کۆچی مانگی، واتە سەردەمی بە دەسەڵات گەیشتنی شائیسماعیل، لە تەورێزدا: (لەو سەردەمەدا دەدێ (دەدە) محەمەد کە دوو ساڵ پێشتر لەمە لە ڕۆم ئیلی بۆ تەوافی مەککەی مەزن و مەدینە بەڕێ کەوتبوو و ئەو حەزرەتەی لە بیابانی مەککە دیبوو لە گۆڕەپانی ساحیب ئابادی تەورێز گەیشتبووە خزمەت شای مەزن و ئیزنی چوونە خزمەتی وەرگرتبوو، ڕووداوەکان هەروەک پێشتر بەدرێژاییی ڕووداوەکانی ساڵی ٩٠٥ شای خاوەن شکۆ ویستی لە لاهیجان بڕوا، تۆمارکرا، دەدێ محەمەد فەرمووی کە خەنجەری کوردیی بەر پشتوێنی ئەو حەزرەتە کە لەو شوێنە پیرۆزە سپێردرابوو، وێڕای ئەمانەتەکەی بابا حەسەن تەکەئیلی پێشکێشی شای خاوەن شکۆی کردووە و خەلاتی وەرگرتووە و بە پێی داواکاری دەدێ محەمەد بەو

پێشکێش کراوە و ئەسپێکی چاک و برێک پارەش بەو دراوە و ئیزنی چوونی پێ دراوە). [جەهانگوشای خاقان (مێژووی شا ئیسماعیل)، لاپەڕەی ١٥٥- ١٥٤].

١ـ بەراوردکردنی، ئەم چیرۆکە زارەکی و مەعنەوییە لەڕووی پێکهاتەییەوە، لەگەڵ چاوپێکەوتنی باتینیی شا محەمەد بەگ (دەدێ محەمەد) لەگەڵ شا ئیسماعیل لە سەفەری مەککە، وێڕای چیرۆکی زارەکی و مەعنەویی چاوپێکەوتنی باتنیی سەید عیسا بەرزنجی (شێخ عیسا) لەگەڵ سوڵتان ئسحاق لە سەفەری مەککە و مزگێنیی ئاشکرابوونی زاتی ئەوان لە کاتێکی دیاریکراودا، بە سەرنجدان بەوەی کە بەسەرهات و ئاسەواری دوورودرێژی شێخ عیسا بەرزنجی و شا محەمەد بەگ هیچ کامەیان لە دەقە بڵاوکراوەکان و دەسنووسەکانی ئالی حەق هەروەک کە ڕێبەرانی تری ئالی حەق کراوە، نەهاتوون، بەڵام لە (تذکرة اعلی) کە بە هەوڵ و کۆششی خوالێخۆشبوو ئیوانۆف لە وڵاتی هیند چاپ کراوە، فەسڵێک بۆ سەردەمی محەمەد بەگ تەرخان کراوە و بەسەرهاتی شێخ عیساش بەشێوەی سەرەتایی لە سەرچاوەگەلی چاپکراوە لە ئێراندا ئاماژەی پێکراوە کە خاڵە هاوبەشەکانیان ئەمانەن (؟!!) ئەلف: خەنجەری بەرپشتوێنی کوردی ب: هاوڕێیانی شا محەمەد بەگ کە سێ کەس بوون. ج: بەستنی ناوقەدی شا ئیسماعیل بە دەستی ئیمامی زەمان و سپاردنی خەنجەری کوردیی ناوبراو بە شا محەمەد بەگ کە لە کاتی بە دەسەلات گەیشتن دەیسپێرێتە شا ئیسماعیل، هەموویان لە خاڵە هاوبەش و نیشانە سمبۆلیکەکانی ئەم دوو ڕەوایەتە ئاینیە قسە دەکەن و بەم شێوەیە بنەماڵەی ئاتەش بەگی، بوون بە مزگێنیدەرانی چیرۆکە باتنی سەفەویە و دەسەڵاتی شا ئیسماعیل کە زۆرێک لە بنەماڵە عەلەوییە توندڕەوەکانیان بە شێوەگەلی جۆربەجۆر لە مەترسیی سەرکوتکردن و لە ناوچوون دەرباز کرد و بوون بە بەردی بناغەی هاوپەیمانی ناوبراو (عەلەوی= ئەهلی حەق، سەفەوی، موشەعشەعی، نوور بەخشی) کە ئاماژە دەکەینە هەوڵەکانی ئەوان لە هیند و ئەفغانستان. هەروەها لە (تذکرة اعلی)، لە شا ئیسماعیل وەکو زاتی عەلی قەڵەندەر ناو براوە...

سەیری [تذکرة اعلی، لاپەڕی ١٩٥] ئێستا بۆ سەلماندنی هەر چی زیاتری ئەوەی کە باسمان کرد و چالاکییەکانی ڕێبەرانی عەلەوی = (ئالی حەق) کە بیرۆکەی شۆڕشگێڕانەی سەفەویەیان بۆ ناو سنوورەکانی عوسمانی دەنارد، چاوێک

دەخشێنین بەسەر نووسراوەکانی مێژوونووسانی تورک زمان.

پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی لە مێژووی عوسمانیدا دەنووسێت:... لە نیشتمانی ئانادۆڵی واتە وڵاتی عوسمانییەکان ژمارەیەکی زۆر لە عەلەوییەکان دەژیان و هەر لە کۆنەوە لە نێوان ئەوان و سۆفییەکانی ئەردەبێل پێوەندییەکی پتەو هەبوو... شا ئیسماعیل (٩٠٧ـ٩٣٠ کۆچی مانگی) بۆ ڕاکێشانی هەرچی زیاتری عەلەوییەکانی ئانادۆڵی بۆ لای خۆی، پیاوانی خۆی بۆ پڕوپاگەندەکردن بۆ ئەو ناوچەیە نارد. بەم جۆرە بەشێوەیەکی شاراوە سەرهەڵدانێکی بەرینی دژی عوسمانییەکان بەڕێ خست. هەندێ هۆکاریش هەبوو کە چالاکییەکانی شا ئیسماعیلی ئاسان دەکرد و لاوازبوونی سوڵتانی عوسمانی، کەمتەرخەمی و ناشارەزایی وەزیرەکان و هەروەها ململانێی دەسەڵات لەناو وەزیرەکاندا لەو فاکتەرانە بوون، بەتایبەت کاتێک کە کێبەرکێ لە نێوان شازادەکانی عوسمانی بۆ گەیشتن بە دەسەڵات و فەرمانڕەوایی پەرەی سەند، شا ئیسماعیل، بەکەڵکوەرگرتن لەم بارودۆخە نوورعەلی خەلیفەی خەڵکی ڕۆمیە (رۆم= ئانادۆڵ) نارد بۆ ئەوێ. ئەو کاتێک کە گەیشتە ناوچەی قۆیلوو حەسار، نزیک بە سێ چوار هەزار کەس لە عەلەوییەکانی ئەو ناوچەیە لە دەوری کۆ بوونەوە. ئەو شکستی بەهێزێکی چەند هەزار کەسی لە عوسمانییەکان بە فەرماندەیی فایەق بەگ (پاشا) هێنا و تۆقاتی داگیر کرد و بە ناوی شا ئیسماعیل خوتبەی خوێندەوە و هێزێکی پۆشتە و پەرداخی لە هۆزەکانی ئەفشار، وارساق، قەرامانلوو، تۆرگوتلوو، بۆزاوقلوو، تەکەلی و حەمیدالی کۆ کردەوە و دەستی دایە چالاکی. هەروەها یۆلار ـ قستی ئەحمەد پاشا کە بە فەرمانی شازادە ئەحمەد، والیی ئاسیا هێرشی کردە سەر ئەوان، شکستی خوارد. بەڵام پاش ماوەیەک، بە دوای دەسەڵات گەیشتنی یاوز سوڵتان سەلیم، ناوبراو، کۆتایی هێنا بەم بارودۆخە مەترسیدارە، [مێژووی عوسمانی، بەرگی دووەم، لاپەڕەکانی ٢٥٨ـ٢٥٧]

شاە قولی بابا تەکەلی (خەڵکی تەکە)، و یان قزڵباشێک کە بە قەرابیق ئوغڵی و بە وتەی عوسمانییەکان (... قولی) ناو دەبرێت، کوڕی کەسێکە بە ناوی حەسەن خەلیفە، لە خەلیفەکانی عەلەویی شێخ حەیدەر، باوکی شا ئیسماعیل و لە دانیشتووانی گوندی یاللی سەر بە ناوچەی (قەزای) قورقودایلی بوو. حەسەن خەلیفە دووجار گەیشتە خزمەتی شێخ حەیدەر باوکی شائیسماعیل. شێخ

حەیدەریش ناوبراوی وەکو خەلیفە بۆ مەڵبەندی تەکەئیلی نارد و ئەرکەکەی کۆکردنەوەی خەڵک بوو لە دەوری شێخ حەیدەردا.

هەم حەسەن خەلیفە و هەمیش کوڕەکەی واتا شاه قولی، لە ئەشکەوتێک لە نزیکییەکانی گوندی خۆیان هەڵکەوتوو لە دەوروبەری ئەنتالیا خەریکی خواپەرستی بوون و ناوبانگێکی زۆریان بە دەست هێنا. تەنانەت ناوبانگی دوورەپەرێزی و ڕەوشت بەرزیی ئەوان گەیشتە گوێی سوڵتان بایەزیدیش. هەرساڵە شەش، حەوت هەزار ئاقچە لەبەر دوعای خێرکردن بۆ سوڵتان بۆی دەنێردرا. بەم جۆرە، پاش ئەوەی کە قەرابیق لە ڕێگای تێکۆشانێکی بەردەوامەوە لایەنگری زۆری لە دەوری خۆی کۆ کردەوە، شا ئیسماعیل لە ڕێگای ئەوەوە (شاقولی) لە ئانادۆڵی ڕۆژئاوا، ڕۆم ئیلی، لە ناوچەکانی سێرز، سلانیک، زاگارای یەنیجە، فیلیبە، سۆفییە و ناوچەکانی تر ـ لە ڕێگای خەلیفەکانییەوە، خەڵکی بۆ بەستنی پەیمان بانگهێشت دەکرد. شاقولی بە کەڵکوەرگرتن لە ناکۆکیی نێوان شازادەکان و کەمتەرخەمی و ناشارەزاییی داو و دەزگا دەوڵەتییەکان ڕاپەڕی. دە هەزار کەس لە ژێر فەرمانیدا بوون و خەزانەی شاهزادە قۆرقۆد کە لەو سەردەمەدا لە ئەنتالیاوە بۆ مانیسا دەگەڕایەوە بە تاڵان برا و پاش ئەوەی کە بڕێکی زۆر پارە کەوتە دەستی، لە ژێر ناوی خەلیفەی شا ئیسماعیل،... هێرشی کردە سەر ئەو ناوچانە و پەلاماری ئەنتالیای دا و قازیی ئەو شارەی کوشت. پاشان هێرشی کردە سەر شارۆچکەکانی قزڵجەکایا (قایا)، ئیستانووس، ئاڵمالی، بۆردور، کچی بورلی و قازی و بەشێک لە جەماوەری ئەو شارەی کوشت و گەیشتە دەوروبەری کوتاهیە. یەکەمین ئامانجی ناوبراو، داگیرکردنی ناوچەکانی قەرامان بوو. قەراگوزلوو ئەحمەد پاشابیگلەر بەگی ئاناتوولی، کرایە مەئمووری سەرکوتکردنی ئەوان. قەراگوزلوو پاشا کە خاوەن ئەزموونێکی وەها نەبوو بایەخێکی ئەوتۆی بەوان نەدا و بەهێزێکی زۆر کەم بەڕێ کەوت. سەرەڕای ئەوەی کە لە سەرەتادا شکستی بە وان هێنا؛ بەڵام پاشان خۆی شکستی خوارد و بەدیل گیرا. شا قولی، کووتاهیەی گەمارۆ دا و ئەحمەد پاشای لە بەرانبەر قەڵای ئەو شار دەدا کوشت، بەڵام نەیتوانی قەڵاکە داگیر بکات (٢٣ موحەڕەم ٩١٧ کۆچی مانگی: ٢٢ی نیسانی١٥٢٢ی زاینی).

شاهزادە قۆرقۆد، فەرمانڕەوای مانیسا، هەواڵی ئەم ڕووداوەی گەیاندە

دەســـەڵاتی ناوەندی. وەزیری یەکـەم، خـادم عـەلی پاشـا، شـازادە ئەحـمـەد، فـەرمـانـڕەوای ئاماسـیـە، عـوسـمـانی کوڕی شـاهـزادە ئەحمـەد و مـحـەمـەد کوڕی شـاهزادە شەهەنشـا، سـەنجـەق بەگ بیـشـەهـر (بیگ شـەهـر یان ((نیدە)) کـرانە بەرپرسی سـەرکوتکردنی ئەوان، هێزەکانی شاقولی پاش کوشتنی حەیدەر پاشـا، بیگلەربەگی قەرامان، بەرەو باکور ڕێگایان گرتەبەر. چەندان کەس لە شاهزادەکان کە بەرپرسی شـەڕ بوون، لە ناوچەی ئاڵتۆنتاش (هـەڵکەوتوو لە کووتاهیـە)، وێڕای ئەحمـەد پاشا یاخییەکانیان لە شـوێنێکی شاخاویی سـەخت و ئەستەم گەمارۆ دا. شـاهـزادە ئەحـمـەد، لە جیـاتی سـەرکوتکردنی یاخیـیـەکـان، وتی کە «دەسـەڵاتی پادشـایی گەیشـتووە بە من». بەم جۆرە ئەحمەد پاشـا و یەنی چەرییەکانی هاوڕێ لەگەڵ ناوبراو بۆ پەیمان بەستن لەگەڵ خۆیدا بانگهێشت کرد کە قبـووڵ نەکرا. لەم ناوەدا، شـۆڕشگێـڕەکـان بە دۆزینـەوەی ڕێگایەک خـۆیان لە گـەمـارۆ دەرباز کـرد. عەلی پاشا بە بێ فیرۆدانی کات کرایە بەرپرسی ڕاونانیـان بەڵام شازادە ئەحمەد گەڕایەوە بۆ سەنجەقی خۆی. ئەم کەمتەرخـەمی نواندن و کۆتاییکردنە، بوو بەهۆی نارەزایەتی و تووڕەیی هێزەکانی یەنی چەری. خـادم عەلی پـاشا (وەزیری یەکەم) لە ناوچەی چۆپاق ئۆڤا گەیشتە هێزەکانی شاهقولی و شەڕ لە نێوان هـەردوو لایەن لە ناوچەی گەدیک خـانی ڕووی دا. لەشکری خاوەن زەویوزارەکـان (تیول) و بەهـۆی ناکۆکیی نێوانیان وازیان لە شـەڕ هێنا و پرژوبڵاو بوون، عەلی پاشـا هـەوڵی زۆری دا تا بـەڵکو سـەرکـەوێ، بەڵام هەوڵەکـەی بێ ئـەنجـام بـوو. لەم ناوەدا شـا قـولی تیرێکی بەرکەوت و کوژرا و ئاڵۆزی لە نێوان قزڵباشەکان هاتە ئاراوە. خـادم عەلی پاشـا تاو گیـربوو و بە سـواری ئەسـپەکەی بـەرەو پێش بەزی، ناوبراو. ئەو کـە لە هێزە سەرەکییەکان بە جێ مابوو، لە لایەن پیاوانی (شاقولی)یەوە گەمارۆ درا و بە زەبری تیرێک کوژرا. (رەبیعول ئاخەری ٩١٧ی کۆچی مانگی= ٢ی تەمووزی ١٥١١ زاینی) هـێـزەکـانی عـوسـمـانی کـە سـەرکـەوتنیـان بە دەست هـێنابوو لـەبەر بێ فـەرماندەیی خـۆیان لە بەرەو پێشـچوون پـاراست و پاشمـاوەی هێزەکانی شاقولی بەرەو لای ئێـران پاشـەکـشـەیان کـرد. [حکوومـەتی عـوسـمـانی پاش ڕووداوی شـاقولی، ئەو قـزڵباشـانەی کە لە دەوروبەری ئێسـپارتا و ئەنتالیا بەدیل گیـرابوون دووری خستنەوە بۆ دەوروبەری مۆدۆن و کورن هـەڵکەوتوو لە مۆرە کۆچ].

[پاشمـاوەی ئوردووی شاقولی کە بەرەو ئێران گەڕانەوە] لە نێـزیکی ئەرزەنجان،

هێرشیان کرده سەر کاروانێکی پێنجسەد کەسی لە بازرگانان کە لە تەورێزەوە بەرەو ئانادۆڵ دەچوون و هەموویان کوشتن، هەر لە بەر ئەمە شا ئیسماعیل کە گرینگی و بایەخێکی زۆری بە کار و پیشەی بازرگانی دەدا، ڕێبەرانی ئەوانی [شۆڕشگێرانی لایەنگری خۆی؟!] کوشت (٩١٧ی ک.م = ١٥١١ز) (؟!) [هەمان سەرچاوە، لاپەڕەکانی ٢٦٠ـ ٢٥٨ [و لە جێگایەکی تردا ئاماژەی پێ کردووە (... نوور خەلیفە، لە خەلیفەکانی (بانگەشەچییانی) شا ئیسماعیل بە یارمەتیی موریدەکانی لە ئانادۆڵی چالاکیی دەنواند؛ و عەلەوییەکانی دانیشتووی سیواس، تۆقات، ئاماسیا و چۆرۆمی لە ژێر ناوی شا ئیسماعیل بۆ یەکیەتی و یەکگرتن بانگهێشت دەکرد. هەروەها شاقولی کوڕی حەسەن خەلیفە کە لە عەلەوییەکانی ئانادۆڵی و لە خەلیفەکانی شێخ حەیدەر باوکی شا ئیسماعیل بوو بە ناوی شا ئیسماعیل لە ناوچەی ئەنتالیا و دەوروبەرەکانی چالاکیی دەنواند، ئەو چالاکییەکانی خۆی لە ڕێگای موریدەکانی خۆیەوە بەرەو ڕۆم ئیلی پەرە دەدا (٩١٥ ک.م/ ١٥٠٩ ز)

شا ئیسماعیل سەردەمێک بەشێوەی شاراوە چالاکی دەکرد. چالاکییەکانی خەلیفە شاقولییش لە ساڵی ١٥٠٩ لە ناوچەی سەنجەقی ئەنتالیا لە ئانادۆڵی ڕۆژئاوا، پەرەیان سەندبوو. شا ئیسماعیل پیاوانی خۆی خزاندبووە نێو گرووپەکانی لایەنگری هەندێک لەو شازادانەوە کە لە ویلایەتەکاندا بوون و هەروەها خەریکی نامە گۆڕینەوەش بوو لەگەڵ شازادەکاندا.

کوڕی حەسەن خەلیفە لە سەرچاوە مێژووییەکاندا بەناوی شا قولی ناوبراوە (ڕوون نییە کە ناوەکەی چی بووە). خەڵکی گوندی یالینلی سەر بە ناوچەی قۆرقۆدئیلی بوو.

ناوبراو لە ئەشکەوتێکدا لە نزیکی گوندەکەی خۆی ژیانی بە سەر دەبرد و خەریکی خواپەرستی بوو و لە لایەن ئەو کەسانەوە کە دەهاتن بۆ دیتنی، وەکو «وەلی» ناوبانگی دەرکرد. تەنانەت سوڵتان بایەزیدی دووەمیش پارەی بۆی دەنارد. شا قولی، کە بەم جۆرە ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ زیاتر ناوبانگی دەردەکرد. بۆ بە ئاکام گەیاندنی ئامانجە شاراوەکانی خۆی چاوەڕوانی هەل و دەرفەتێکی لەبار بوو. ڕاسپاردنی بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت بە وەزیرەکان لە لایەن سوڵتان بایەزید

و وازهێنانی له دهسـهڵات و هـۆگرایـهتیی کوڕهکانی بۆ گـهیشتن به دهسـهڵات ورهی دایهبهر (شاقولی). شاهزاده قۆرقۆد، سـهنجهق بهگی ئهنتالیا به نیـازهکهی زانی و سـهرهڕای ئهوهی کـه هێـزێک له ژێر فـهرمـاندهیـی یهکـێک له پیـاوهکـانی بهناوی سۆباشی حـهسـهن ئـاغـا، لهشکری شـاقـولیی پرژو بڵاو کـرد، بهڵام بۆ خـۆی توانی هـهڵبێت و بـهم جۆره نیازهکـهی شاقولی لـه لایهن پیاوهکانیـهوه که بهدیل گیرابوون، ئاشکرا بوو.

شـاقولی پاش هـهڵاتن، وێڕای چوارسـهد تا پێنسـهد کهس له هـاوڕێیـهکانی رووی له گـهلیی (یهنی جه) کرد و یاخیبـوونی بهرپا کرد. ئـهو قازی و فـهرمانڕهوایانه کـه بهدهستی ئهو به دیل دهگیران، دهکوژران و کاروانێک پێکهاتـوو له پیاوانی شازاده قـــۆرقـــۆد کـــه بـهرهو مـــانیـــســـا دهڕۆیشت لـه لایهن ئـهوانهوه تـاڵان کـــرا. پاش پێوهستبوونی هێزهکانی خاوهن زهوییـهکان به شـاقولی، که له راستیدا بۆ بهرهنگار بوونهوهی ناوبراو هـاتبـوون هێزهکانی حکوومهت شکستیان هێنا و شـاقولی ڕووی له ئهنتالیا کرد و ئهو شوێنهی گهمارۆ دا.

ئهم ڕووداوه که دهسـهڵاتی ناوهندی وهکو سهرههڵدانێکی ناوچهیی سـهیری دهکرد گرینگییـهکی ئهوتۆی پێ نهدرا و له ئاکـامدا پهرهی سـهند و ئازایهتیی شـا قـولی زیاتر کرد و ناوچهکـانی دهوروبهری بوردور، کیـجی بۆرلی، ئیسـتـانووس (قـۆرقـۆد ئیلـی)، ئێسـپـارتا، گـوڵ حـهسـار و سـهندوق لێ، کـهوتنه بـهر تاڵان و کـوشتـاری هێزهکانی شاقولی ئهوان، سهرهڕای ئهوهی که قهراگوز ئهحمهد پاشا، فهرمانداری ئانادۆڵی، بۆ بهرهنگـاربوونهوهی ئهو هـێـزانه هـاتبـوو، بـهڵام له نزیکی کـووتاهیـه، شکسـتـی هێنا و کـوژرا و له لایهن شـاقـولیـیـهوه له چوارمـێـخـه کـێـشـرا (٢٣ موحهڕهمی ٩١٧= ٢٢ی نیسانی ١٥١١).

شـاقـولی پاش ئهوه بهرهو بۆرسـا کـهوتـه رێ. چونکه حـهسـهن ئـاغـا کـه بۆ بهرهنگاربوونهوهی ناردرابوو، شکستی خوارد و کوژرا، نیگهرانی له بۆرسا پهرهی سـهند و شـازاده قـۆرقـۆد قـهڵای مـانیسـا. به دوای نامـهکـهی قـازیی بۆرسـهدا بۆ ئیــســتــانبــۆل، کـه تێـیــدا نووســرابوو، ئهگــهر هات و هـهتا دوو ڕۆژی تر هێــزی یارمهتیدهر نهگهیشته بۆرسا، بارودۆخهکه لهمهی که ههیه خراپتر دهبێت بهم جۆره دهســهڵاتی ناوهندی وهخــۆ کــهوت و خـادم عــهلی پاشــای وهزیری یـهکـهمی کــرده

بەرپرسی سەرکوتکردنی یاخییەکان.

شاقولی کە لە هاتنی خادم عەلی پاشا وێڕای هێزەکانی یەنی چەری ئاگادار بووبووەوە، ناچار بە پاشەکشێ بوو، بەڵام لە لایەن وەزیری یەکەمەوە شوێنەکەی هەڵگیرا. لە شەڕێکدا کە لە ناوچەی چۆبۆق چایی و یان-گوگ چایی لە نزیکی سیواس ڕووی دا، خادم عەلی پاشا (وەزیری یەکەم) کوژرا و لە شاقولییش کە شکستی خواردبوو کەس سۆراخی نەدەزانی (ڕەبیعولئەوەڵی ٩١٧/ تەمووزی ١٥١١).

شازادە سەلیم، والیی ترابزون، سەرەڕای ئەوەی کە چالاکییەکانی شا ئیسماعیلی لە ئانادۆڵی، ڕووداوی شاقولی و بزووتنەوەی جارنەجاری عەلەوییەکانی بەوردی چاوەدێری کردبوو، لە خراپتربوونی بارودۆخەکە و پێوەندیی هەندێک لە شازادەکانی لەگەڵ شا ئیسماعیل؛ و تاج لە سەردانانی برازاکەی، واتە موراد کوڕی شازادە ئەحمەد بە دەستی خەلیفەی شا ئیسماعیل ئاگادار کرایەوە و چاوەدێریی ئاکامەکانی ئەم بارودۆخەی دەکرد، دانیشتنی سەلیم لەسەر تەختی سەڵتەنەت بووە بەهۆی ئەوە کە سوڵتان {شاهزادە}؛ ئەحمەد و کوڕەکەی موراد، سەرکردایەتیی ڕاپەڕینی عەلەوییەکان بەدەستەوە بگرن و لە ئاکامدا کارەساتە تاڵەکانی دەوروبەری تۆقات چۆرۆم و سیواس بقەومێن. یاوز سوڵتان سەلیم، پاش ئەوەی کە بە درێژایی دووساڵ، ئاژاوەی شازادەکانی چارەسەر کرد، خۆی ئامادەی شەڕ لەگەڵ ئێران کرد. عەلەوییەکان (قزڵباشەکانی ژێردەسەڵات و ئیدارەی عوسمانییەکان، لە سۆنگەی هاندانە شاراوەکانی شا ئیسماعیل لە ئانادۆڵی بە دەم بانگەوازەکەی ناوبراوەوە هاتن کە ڕووداوی شاقولی نیشاندەری ئەوە بوو. بۆیە، سەرهەڵدانە جارناجارەکانی عەلەوییەکان لە ناوخۆی وڵات، هاوکات لەگەڵ شەڕی شا ئیسماعیل لەگەڵ عوسمانییەکان دەیتوانی ببێتە هۆی مەترسی و ئاژاوەیەکی مەزن بۆ دەوڵەتی عوسمانی. بەم جۆرە بە دوای ئەو فەرمانانەی کە بۆ سەنجەق بەگەکان و بیگلەربەگەکانی ئانادۆڵی نێردرا، ئەوان دەستیان کرد بە لێکۆڵینەوە و کۆکردنەوەی زانیاری لیستەیەک لە لایەنگرانی شا ئیسماعیل و ئەو کەسانەی کە گومان دەکرا سەرهەڵدەدەن لە دەفتەرێکدا تۆمار کرا. نزیکەی چل هەزار کەس کە بە مەترسیدار و تێکدەر دانرابوون کوژران و یان خرانە بەندیخانە. پاش ئەوە، سوڵتان سەلیم، بەرپرسێک کە لە لایەن شا

ئیسـمـاعـیلەوە هاتبـوو و بـۆ ئانادۆڵ لە ژێر نـاوی خـەلیـفـەی ناوبـراو دەسـتـی بە [کۆکـردنەوەی زانیـاری] دەکرد و هـەمـیش خـەڵکی بۆ بـەسـتنی پەیمان لەگـەڵ شـا ئیسماعیل بانگهێشت دەکرد لە زیندان ئازاد کرد و نامەیەکی بە زمانی فـارسی دایە دەستی لە ژێر ناوی «... وەرە بۆ ئێرە و ئەوەی دیتووتە، بیگێڕەوە بۆمان»، و لە ڕێگای ئەوەوە بۆ شـا ئیـسـمـاعـیلی نارد [مـێـژووی عـوسـمـانی، پرۆفـێـسـۆر ئیـسـمـاعـیل حـەقی، ئوزۆن چارلی، وەرگـێـڕانی وەهاب وەلی، لاپەڕەکـانی ٢٩٤-٢٩٢].

لە ڕاپۆرتی مـێژوونووسـە تورکـەکانیـشـدا هـەندێ شـتی دژبەیەک سـەبارەت بە سـەرهـەڵدان و بەسـەرهـاتی شـاوەیس قـولی بەرچـاو دەکـەوێت، بـۆ وێنە کـە لە سـەرەتاوە ناوبـراو لـەگـەڵ بـاوکی وەک بانگخـوازانی نێـردراو لـە لایـەن شائیسـماعیلەوە، دەناسێن و لەلایەکی ترەوە ناوبراو بەخـەڵکی ناوچەکە ناودەبەن، لە جێگایەکدا باسی مردنی دەکەن و لە شوێنێکی تردا هـاتووە کە (لە شـاقولییش کـە شکـسـتی خـواردبوو، هیچ هـەواڵێک نەزانـرا) و سـەرەڕای ئەوەی کـە ئەوی بە ناوی خـۆی و ناوی باوکی ناسـاندووە، بەڵام بەو حـاڵەش دەنووسـێت: (روون نییـە ناوەکەی چی بووە)!؟

سـەرهـەڵدانی عـەلەوییەکان لە ناوچەی ئانادۆڵدا تەنیا لە سـەردەمی بە دەسـەڵات گـەیشـتنی سـەفەوییە نەبـووە، بەڵکو هـاوکات لەگەڵ بەدیارکـەوتنی سـەید مـحـەمـەد زاهـید (پیـرخـزری شـاهۆ) هـاوڕێ لەگەڵ سـەید بابا عـەلیی هـەمـەدانـی و هـاتنی لە خـوراسـان بۆ مـەڵبـەندی ڕۆئاوا و داوێنەکـانی زاگـرۆس، لە سـەردەمی سـەلجـووقـیـیـەکـانی ئانادۆڵی و لـە سـەردەمی غـەیاسـەدین کـەیخـوسـرەوی دووەم سـەرهـەڵدانی عـەلەوییـەکـانی ئانادۆڵی ناوەندی، دەوروبـەری سیـواس، ئـامـاسـیـە، تۆقـات، چۆرۆم و مـەڵاتیـە بەسـەرکـردایەتیی ئیـسـحـاق بابا کـە [ئەویش لە خـوراسـانەوە ڕووی کـردبـووە ئانادۆڵ] دەسـتی پـێ کـرد؛ هـەرەهـا دواتریش، هەندێ ڕووداوی خـوێنین، وەکو سـەرهـەڵدانی عەلەوییـەکان کە بەدرەدین مـەحمـوود کوڕی قازیی سێماونا لە باڵکان، ڕووم ئیلی و ئانادۆڵی ڕۆئاوا پێکی هێنا، ڕووی دا.

[تاریخ عـثـمـان، ص ٢٩١] ئەم چەشنە ڕووداوە بـەڵگەمـەندانە سـەبارەت بە سـەرهـەڵدان و شـۆڕشی شـاوەیس قـولی و شـەهیـدبوونی و مـزگێنی بـە دەسـەڵات

گەیشتنی شا محەمەد بەگ لە باسە مێژووییەکان و چیرۆکە سیمبولێکە عیرفانییەکانی (تذکرة اعلی) بەم جۆرە هاتوە کە: (محەمەد بەگ مزگێنی ئەوەی بە یارەکانی خۆی دا کە لە سەر ئەرک و خزمەتکردنی خۆتان بمێننەوە کە پاش ماوەیەکی تر دەگەڕێمەوە و پاش [ئەوە] بەرەو ڕۆم [عوسمانی] بەڕێ کەوت کە بە قاپی بەناوبانگە و لە دۆن قرمزی [شاقولی= شاوەیس قولی] بەڵێنی دابوو، و لە سەر بەڵێنەکەی خۆی ڕاوەستا و لە ڕۆم ناوی حاجی بەکتاش وەلیی لە خۆی نا و بۆ ماوەی حەوت ساڵ لەو شوێنە مایەوە و پاش حەوت ساڵ بە یارانی چاوەڕوان و خزمەتکارەکانی ڕاگەیاند کە لە سەر کار و خزمەتکردنی خۆتان بمێنن... [تذکرة اعلی، لاپەڕەی ١٢٤].

هەروەها دووبارە لە باسی سەبارەت بە جامەی حەوتەم؛ هاتنی پاشای جیهان... حەسەن خەلیفە و کوڕەکەی بەشێوەیەکی شاعیرانە و عیرفانی لە (تذکرة اعلی) بەم جۆرە هاتووە: (... و ماوەیەک تێ پەڕی کە مزگێنی ئەوەی بە خەڵکی ڕۆم [عوسمانی] دابوو، ئەوان چەند کەس بوون بە شوێن پاشای عالەمدا دەگەڕان و لە ئاجری [رووبارێکە لە باشووری چیای سەبەلان هەڵدەقوڵێ و پاش تێپەڕبوونی بە شاری تەورێزدا دەڕژێتە ناو دەریاچەی ئورووميە و ئێستاکە پێی دەڵێن تەڵخەروود] چاویان بە شای جیهان کەوت و کڕنۆشیان بۆ برد و گەڕانەوە و ڕۆیشتن بۆ ناوچەکەی خۆیان و مزگێنییان بە خەڵکی ڕۆم دا و لە ناو ئەواندا کەسێک بوو بە ناوی حەسەن کە کوڕێکی هەبوو و بێجگە لەو ئیتر منداڵی کوڕ و کچی نەبوو، چەند ڕۆژێک بوو کە کۆچی دوایی کردبوو، دایک و باب و خزمەکانی ئەو کوڕە چوونە سەر گۆڕەکەی و هەڵیان کەند و تەرمی کوڕەکەیان هێنایە دەرەوە و بردیان لە ئاجری گەیشتنە خزمەت پاشای عالەم و زیارەتیان کرد و ڕایان گەیاند ئەی شای مەزن دەمانەوێ مردووەکەمان بۆ زیندوو بکەیتەوە و زۆر قوربانی و نەزریان لەگەڵ خۆ هێنابوو و پادشای جیهان لە سەر بەردێک دانیشتبوو و...) [تذکرة اعلی، لاپەڕەی ١٣٢] و قسەکانی تر و دەستەواژە تورکییەکان لە (تذکرة اعلی) هەر لەم کاتەوە پەرەی سەند و کارتێکەری هەبوو و کاریگەریی داناوە و پێگەی بزووتنەوە بۆ ئازەربایجان و پاشان بۆ خوراسان و سەرلەنوێ بۆ ئازەربایجان و کرماشان دەگوازرێتەوە هەروەک محەمەد بەگ لە موژدەکەی سەبارەت بە هاتنی ئاتەش بەگ، کە خۆی بەمەئموورییەت لە ڕۆمەوە بۆ خوراسان

ڕۆیشت و پاشان هاته لوڕستان، دەڵێت... ئاگرێک پێ دەنێتە ناو جیهان و لە گوندی قاسم قولی نیشتەجێ دەبێت و دەبێتە ئاگری جیهان:

ئاغا چە دەڕوو[1]
شەهوار ئەزەلەن ئاماچە دەڕوو
چراغ جاهەن تا ڕۆ مەکرۆ
هەرکەس شەکبارە وڵکەش مەبرۆ
مێو چە هەردە
نەخچیر دانم مەێو چە هەردە
چە دەست ئەوەن زەندە و مەردە
چە دوون ئاتەش مەخێزۆ و چەپەردە

بەڵێنی بە یارانی دا؛ وەرن بۆ [گوندی قاسم قولی] و تەشریفی بۆ ئاجیر برد و قسەی کرد، ڕۆژێک دوازدە کەس لە خەلیفەکان لە لوڕستانەوە گەیشتنە خزمەتی محەمەد بەگ، تا ئەوەی کە گەیشتنە کەناری ڕووباری ئاجیری... (چوار جەسەد (تەرم) پێیان گوت): ئەوەی شاراوەیە لێمان، بۆمان ئاشکرا بکە، تابزانین دوارۆژمان چییە و پاشای عالەم فەرمووی بە دوای ئێمەدا خان ئاتەش دێت و پاش ئەویش ئیمام قولی دێت و پاش ئەویش سەرخۆش و پاش ئەویش سوڵتان مەحموود و پاش ئەویش، میرزا عەباس بەگ و پاش ئەو میرزا نیزام و بەدوای ئەودا ئاغا میرزا دێن کە ئێمە ئەوانین و ئەوان ئێمە. [ناوەندی ئەم زنجیرە بنەماڵەیە کە ناوی هات، هەمان دروودی فەرامانی پێشووە کە باسمان کرد]. و جەوزی شوکرانەی و لە سەرجەوز دانا و فەرمووی کە لەو کاتەدا بەر لە هەموو نەتەوەکان ئێوە هەواڵی ئاشکرابوونی (خاوەن کار)ی دەزانن و ئەگەر کەسێک باوەڕی بەم کەلام نەهێنییە نەبێت، مەرجەکەی بینامین نایگرێتەوە. [تذکرة اعلی، لاپەڕەی ٥٣] بەکورتی لە سەردەمی مێژوویی شاوەیس قولی و محەمەد بەگ لەگەڵ گەیشتنی خان ئاتەش بەدەسەڵات کە وەک پاشای میران بوو، گەیشتە لووتکەی خۆی و قۆناغێکی نوێ لە هاوپەیمانەتیی (ئەهلی حەق، نووربەخشی ، سەفەوی و موشەعشەعی) بە پێی

١ دەڕوو: مەبەست دووڕوو فەرامان ناوەندی بنەماڵەی دوودە خانەدان لە نزیکی کرماشانە.

یاسـای پەردیوەری بەدی هـات، پێویسـتـە کـە بزانین لە ژیاننـامـەی مـەزن تەنیـا و بەشـێـوەیەکی بـەرتەسک بەسـەرهات و کـەرامـات و چیـرۆکـەکـان و ڕووداوەکـانی شـاوەیس قـولیـی لە مـەڵبـەندی سـیـروان و هـەورامـان و شـاهۆ، کـراوە. چونکە ئامـانجـی ئەم توێژینەوە بەلێکدانـەوەیەکی بـەراوردکـارانە و مـێـژوویـی دادەنرێ بەسـەرهاتی پیاوە مەزنەکان و کەسایەتییەکان نییە لە ناساندنی ئەو دەسەڵاتدارانە کە ناویان برا، خۆ دەپارێزین و بۆ دەرفەتێکی تر دای دەنێین.

سەردەمی شاتەهماسب و چوونی عەلەوییەکان بۆ هیند و کاریگەرییان لەسەر ئەو وڵاتە (٩٣٠-٩٨٤ی کۆچی مانگی)

شا ئیسماعیل سەفەوی (٩٠٧-٩٣٠ ک. م) پاش گەیشتنی بە پاشایەتی و بەدەستخستنی کاروباری دنیا و بەپێی بیروباوەڕی پێڕەوەکانی، لە سەر تەختی دەسەڵاتی مەعنەوی دانیشت، هەموو هەوڵێکی خۆی خستە گەڕ بۆ لەناوبردنی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕۆکان لە ژێر فەرمانی قزڵباش و پێوەستکردنی هەمیشەیی بە زنجیرەی سەفەوییەکان کە لە ئاکامدا جارێکی تر بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕۆکان= (ئالی حەق) لە شارەزوور و مووسڵ و گۆران و پاڵنگان و دالاهۆ و دوڵفان و ئازەربایجان و... لە چوارچێوەی ڕێکخراوگەلی نهێنییدا دەستیان بەکار کرد و هەر جارە لە ژێر ناوی جیاوازەوە بۆ پڕوپاگەندەکردن بە مەبەستی پەرەپێدانی ئاینی خۆیان بە دیار دەکەوتن، هەروا کە پاش سەرکوتکردنیان، موشەعشەعییەکان بوون بە هاوپەیمانی عەلەوییەکانی ئاتەش بەگی و چونکە شائیسماعیل بەشێوەیەکی تاکتیکی ناکۆکی خستە نێوان پێڕەوانی شا محەمەد بەگ (ئاتەشبەگییەکانی دواتر)، ئەگەرچی یەکگرتن و توانای سەربازیی ئەوان بۆ حکومەتی تازە بەدەسەڵات گەیشتووی سەفەوییە مەترسیدار نەبوو، بەڵام بوون بە پەناگەیەک بۆ ئەو عەلەوییانە کە لە چنگی مەئموورە مرۆڤکوژەکان تازە بە دەسەڵات گەیشتووەکانی سەفەوی بۆ خوراسان و ئازەربایجان هەڵاتبوون و بە دوای پروپاگەندەکردنی خۆیان ئاینی عەلەوییەکانیان لە ئاخێزگەی سەرەکییەکەیدا؛ لە (ماوراء النهر)دا زیندوو کردەوە و لە لایەن ئەو نووربەخشییانەی کە بەوان پێوەست بوون، خۆیان خزاندە ناو پارە زەوی (کیشوەر)ی هیند.

شا تەهماسب (٩٣٠-٩٨٤ ک.م) بەدرێژایی دەسەڵاتی پەنجا و چوار ساڵەی خۆی بە مەبەستی سەرکوتکردنی بزووتنەوە سەرهەڵداوەکان و ڕێگرتن لە

جـووڵانەوەگەلی یەک لە دوای یەکی هاوچەشن، هەموو هەوڵی خۆی خستە گەڕ بۆ لەناوبردنی جـووڵانەوە خـاوەن هێـزەکانی بزووتنەوەی عـەلەوییـە کـوردەکـان و بە بیانووی ڕێزلێنان لە بیروڕای زانایان و خاوەن فتواکان دەستی دایە پاکتاوکردنی باوەڕە فیکری و فەلسەفی و مەکتەبییەکانی سەرهەڵداوەکان، ناوبراو لە لایەکەوە مورشیدی تەواو و دەسەڵاتداری زنجیرەی سەفەوییە بوو و خۆی بە جێنشینی ئیمام و دانراو لە لایەن وەلیی فەقیه دەزانی و تووشی نەخۆشیی وەسواس بووبوو بەشێوەیەک کە زۆربەی ڕۆژەکان هەر لە بەیانی هەتا شەو لە حەمام خۆی دەشۆرد و زۆربەی شـتـەکـانی بە ناپاک دەزانی و لە ئاکامـدا بە هۆی ئەم نەخـۆشـییـە درێژخایەنەوە گیانی خۆی لە دەست دا، هۆکاری ڕووچەرخاندنی عەلەوییەکان لە سەفەوییە و بە تایبەت لە شا تەهماسب ئەوە بوو کە بەدرێژایی پەنجا و چەند ساڵ دەسەڵاتی خۆیدا سەرەڕای لەبارکردنی بەستێن بۆ هاتنە ناوی نوێنەرانی وڵاتە ڕۆژئاواییەکان کە سیاسەتی کۆلونیالیستیی بۆ ئێران و ئێرانییەکانی بەدواوە بوو و بەپێچەوانەی بیروباوەڕی نیشتمانپەرستانەی عەلەوییە توندڕۆکان= (ئالی حەق) بوو و بەپێی نووسینی مێژوونووسان «هیچ کام لە گەورە پیاوان و کاربەدەستانی وڵاتە پارێزراوەکانی ئێران بەتایبەت خوراسان نەبوو کە لەو سەردەمەدا لە دەرباری [شاتەهماسب] بەشێوەیەک لە شێوەکان (وەکوو بارمتە) نەبێت، هەموو ئەو کەسانە بە نامۆیی و بە دوور لە ماڵ و منداڵ لە شاری قەزوین سەرەڕای ئاه و حەسرەت و بێ دەسەڵاتی، کۆچی دواییان کرد» بە فەرمانی شاتەهماسب (٩٣٠-٩٨٤ ک.م) براکەی خۆیان بە ناوی سام میرزایان لە سێدارە دا و کوشتیان و کوڕەکەشیان لە خەودا خنکاند و کوڕەکەی تری کە لە خەو هەستا بە دەستی ئەوان کوژرا و منداڵەکانی براکەی تریشی بە ناوی ئەلقاس میرزاشیان کوشت و هەموو ئەمانە نیشاندەری دڵڕەقی و بێ بەزەییبوونی بوو بەرانبەر بە خزم و کەسوکارەکانی خۆی کە لە ماوەی چەند خولەک هاوکات لەگەڵ بەدەسەڵات گەیشتنی شاتەهماسب ئەنجام دران.

یەکێک لەو ڕێگایانەی کە شابۆ کوشتن و ئەشکەنجەدان کەڵکی وەردەگرت بریتی بوو لە: لە قەفەسی ئاسنیندا بەندکردن و بە منارەوە هەڵواسین و ئاگرتێبەردان و سووتاندن، خستنە ناو هۆمە (کووپە) و لە منارەوە خستنە خوارەوە، سووژن بە زماندا کردن، بە زیندوویی پێستگرتنەوە لە شوێنی گشتیدا و پڕکردنی پێست لە

کا و دار تێراکردن، سووتاندنی ڕیش و چەناگە، بەگون هەڵواسین لە منارەوە... ئەم شێوانە تەنانەت بۆ لەناوبردنی زانایان و بلیمەتەکانی ئەو سەردەمە بەکار دەبران، بەشێوەیەک کە کاتێک. مەلا روکنەدین حەکیمی کازروونی پزیشکی زانای شاتەهماسب، لە سەر داخوزایی یەکێک لە وەزیرەکان کچی پادشای بۆ ئەو وەزیرە خوازبینی کردبوو، لە شەوی تاسووعادا فەرمان درا تا بە زیندوویی بیسووتێنن.

ئەم هەڵسوکەوتە دڕندانەیە هەرچەند بەبیانووی بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی ئاینزای شیعە!؟ بەڕێوە دەچوو و عەلەوییەکانیش لە سەرتاسەری ئێران بە ئامانجی گەیشتن بەم مەبەستەوە، پروپاگەندەی سەفەوییەکانیان قبووڵ کردبوو، بەڵام دژایەتییەکی بنەڕەتی لە نێوان ئەو ئاکارانە لەگەڵ یاساکان و بایەخە جێباوەڕەکانی مەکتەبی تەشەیوع و پێداگرتنی وەزیری شا لە سەر ئەوە کە هەر شوێنێک کە گیرا، دەبێ خەڵکەکەی بکوژرێن و نابێت جیاوازی لە نێوان شیعە و سوننە و غەیری سەید و بچووک و گەورە و تاوانبار و بێ تاوان دابنرێت و... نیشاندەری ئەم ڕاستییە بوو کە سەفەوییەکانیش هەروەکو هەندێ بنەماڵە کە بە پشتبەستن بە بیروباوەڕی یاخییە شمشێر بەدەستەکان و نیشاندانی بەڕواڵەتی فەلسەفەی مەکتەبە پێشەنگەکان گەیشتنە دەسەڵات، ئامانجێکیان بێجگە لە کۆکردنەوەی هەموو هێزەکان بە مەبەستی پشتیوانیکردن لە هێڵێکی میراتی و بنەماڵەیی کە بیرێک بێجگە لە کۆکردنەوەی پارەی زۆر لە سنووری دەسەڵات و هێنانە ژێر دەسەڵاتی گرووپەکانی تر بۆ بە ئاکام گەیاندنی ئامانجەکانیان نەبوو.

مادە هۆشبەرەکان و تووتن لەم سەردەمەدا لە ڕێگای دەرباری سەفەوییەوە بە سەرنجدان بەوەی کە زۆربەی هەرە زۆری مامۆستایانی ئاینی تەنانەت کێشانی تووتن و تەماکۆیان حەرام کردبوو و زۆرێک ئاسەوار و ناملیکەی سەربەخۆیان لەم پێوەندییەدا نووسیبوو و زۆربەی هەرە زۆری مامۆستایانی ئاینی ئیسلام هیچ شک و گومانێکیان لە حەرامبوونی مادە هۆشبەرەکان نەبوو برەوێکی زۆری هەبوو و دەوڵەتی رووسیا کە چاوی تەماعی لە خاکی ئێران بڕیبوو و زەبری دەستی عەلەوییەکانیان لە ژێر فەرمانی جونەید و حەیدەر و شائیسماعیل لە شەڕی دژی مەسیحییەکان چێشتبوو لە سەردەمی شاتەهماسب هێرشەکانی خۆی بۆ سەر ناوچەکانی باکوری قەفقاز و ڕۆهەڵاتی گورجستان دەست پێ کرد و تەنانەت ئەو دەستەیە لە زانایانی مەزنی شیعە کە بەپێچەوانەی خواستەکانی ئەو [شا

تەهماسب] خەریکی پاراستنی ئاین و خواپەرستی بوون کەوتنە بەر ڕق و قینەوە؛ لەوانە «قەتیفی» وەرگرتنی خەڵات و پێشکێشی لە دەسەڵاتداری زاڵم بە ناڕەوا دەزانی، شا تەهماسب خەڵاتێکی تایبەتی پێشکێش کرد و ئەویش قبووڵی نەکرد و وتی: من هیچ پێویستییەکم بەم پێشکێشییانە نییە و خزمەتگوزارانی پاشا بە ناچار ئەویان لۆمە کرد و ئەویش لە وەڵامدا پشتی بە قسەی (شەهیدی یەکەم) بەست کە وەرنەگرتنی خەڵات لە ستەمکار جوامێرییە. ئاکاری ئەو زانایانەشی کە خەڵاتیان لە دەسەڵاتداران وەردەگرت ئیدانە دەکرد. هەندێکی تر لە زانایانیش لەوانە (موحەدیسی بەحرەینی) لایەنی ئەویان گرت و وتیان کە لە پێوەندی لەگەڵ وەرگرتنی خەڵات لە دەسەڵاتداری ستەمکار، لە وتەی نەیارانی ئەودا ئاسەواری هەڵەویژی بە ئاشکرا دیارە. [پێشەکیی جەهانگوشای خاقان، لاپەڕەکانی پێنجەم تا هەشتەم] هاوکات لەگەڵ بە دەسەڵات گەیشتنی شا تەهماسب (٩٣٠- ٩٨٤ ک.م) نووربەخشییەکان لە ئێرانی ناوەندی، ناوچەکانی؛ ڕەی و تاران شمێرانات، وەرامین، قەزوین ، ساوە ، دەماوەند و... لە لووتکەی دەسەڵات و لە بڵاوکردنەوەی ئاینی نووربەخشییەکان لە عەلەوییە توندڕۆکان بەتواناتر بوون و شاقەوامەدینی نووربەخشی نەقیبی عەلەوییە نووربەخشییەکان شکۆیەکی بەتەواو مانای هەبوو، ئەو کە نەوەی قاسمی فەیزبەخش بوو لە کاتی هاتنی لەشکرەکان و شان و شکۆی شا تەهماسبی سەفەوی بۆ شاری ڕەی لە ٩٢٥ی کۆچی مانگی، دەسەڵاتەکەی و هێز و توانای شا تەهماسبی خستبووە مەترسییەوە و بە بیانووی کوژرانی ئومێدی تارانیی شاعیر کە تۆمەتی کوشتنی ناوبراویان دابووە پاڵ موریدەکانی نووربەخشییە، فەرمانی دا تا گڕ لە سیمای شا قەوامەدینی نووربەخش بەردەن و ڕیش و سمێڵی بسووتێنن و دووری بخەنەوە و موریدەکانی پەرتەوازەی کرد (٩٤٣ ک.م)] مێژووی شیعر و پەخشانی فارسی، سەعید نەفیسی، تاران ١٣٤٤، بەرگی یەکەم، لاپەڕەی ٤٤١ ـ توحفەی سامی، ڕاستکردنەوەی؛ وەحید دەستگێردی، لاپەڕەی ١٠١] بە ناچار نووربەخشییەکانیش هەر وەکو موشەعشەعییەکان خۆیان خزاندە ژێر سێبەری عەلەوییە توندڕۆکان و پەنایان بۆ بردن و بە پێوەستبوون بەوان لە ڕێگە نهێنییەکانەوە بەرەو ئازەربایجان و بەتایبەت بۆ خوراسان کەوتنە ڕێ و لە ژێر پشتیوانیکردنی ئەو دەسەڵاتدارانەی کە لە سەرکوتکردنی یارانی شاوەیس قولی لە لایەن شائیسماعیلەوە بۆ خوراسان نێردرابوون خۆیان پاراست

و لەم ڕێگایەوە پاش چوونە ناوەوە و هەبوونی کۆچەرە عەلەوییەکان لە داوودەزگای تەیمووریيـەکـانی هیندا کـە دواتر قسـەی لە سـەر دەکـەین، دەسـتیـان کـرد بە بڵاوکردنەوە و پڕوپاگەندەکردن بۆ ئاینی نووربەخشی عەلەوییە توندڕۆکانی هیند، لەو ڕووداوانـەی کــە بـوونـە دەرفـــەت و چوونـە دەرەوەی بـانـگەشــەکــەران و دەوروبەرەکـانی عـەلەوییـە توندڕۆکـان= (ئـالی حـەق) بۆ وڵاتی هـیند ئەمـە کـە پاش سـەرکەوتنێکی هەمـەلایەنە لە زۆربەی شـوێنەکانی خوراسـانی گـەورە کـە سنووری ئەفغـانستـانی ئێستـاش دەگرێتـە بەر، عەلەوییـە توندڕەوەکان کـە هێشـتا زۆرێک لە لقە سـەربازییەکانی سـەفەوییە واتە (قزڵباش) یان پێک دەهێنا بوون بە مـەئمووری پتەوکردنی پێگەی دەسـەڵاتی هومایوون پادشا لە هیند و ڕەوتی ڕووداوەکان ئاوەها بوو کە؛ هومـایوون پاشا فەرمانڕەوایی تەیمووریی هیند کـە پاش باوکی زەهیرەدین بابێر هـاوپەیمـانی پێشـووی شـا ئیسـمـاعیل لە شـەڕ لەگـەڵ ئۆزبەکەکان لە وڵاتی هیند گەیشـتە دەسـەڵات بە هۆی سـەرهەڵدانی سـەردارێکی ئەفغـانیی خۆی بە ناوی شیرخانی لۆدی کە دژی هومـایوون پاشا سـەری هـەڵدا و بۆ چەندان جار ناوبراوی شکست دا، پـەنای بـردەبەر بـارەگــای شــا تـەهمـــاسب (٩٥١ ک.م) هـەرچەند لە سەرەتادا بەگەرمی پێشـوزایی لێ نەکرا. سەرەنجام پاش ساڵێک نیشتەجێبوون لە ئێران بە فـەرمـانی شـا و بـە یارمـەتیی دەسـتـەیـەک لە سـوپـای قـزڵبـاش بۆ هـیند گـەڕایـەوە و توانی یەکــەی ڕەقــیــبی خــۆی شکست بدا و ســەرلەنوێ دەســەڵات بەدەستـەوە بگرێت، پاش ئەم ڕووداوانە، شاری قـەندەهـار خرایە سەر خـاکی ئێران و پێوەندیی دۆستـانەی نێوان سـەفەوییـە و تەیمووریيـەکانی هیند کە لە سـەردەمی شـائیسـمـاعیل دەسـتی پێ کـردبوو، پتـەوتر بـوو و تەنانەت لە بـواری هونەری و ئەدەبیدا زۆر ئاکامی بەرچاوی لێ کەوتەوە. [ڕۆژگاران، لاپەڕەکانی ٤٤ ـ ٤٥]

عەلەوییە توندڕۆکان کە لەگەڵ وڵاتی هیند پێوەندییەکی کۆنیان هەبوو و لە باری داو و نەریت و کـولتـوور و ئازادی بیـروڕا دەربڕیندا هیندوسـتـان گـونجـاوترین شــوێن بوو بۆیان، لە دوو لقی پێکهـاتوو لە عــەلەوییـە توندڕۆکـان لە وڵاتی هیند بەدیارکەوتن و لەوێ نیشتەجێ بوون. سەرەتا؛ نووربەخشییە عەلەوییەکان کە بوون بە شـوێنکەوتووی بنـەماڵـەی ئاتەشـبـەگی و هـەمیش هـەروەک موشـەعشـەعییـەکان دووبارە لەگەڵ ئەوان پەیمانیان بەست و پێوەست بوون بەوانەوە و پاشـان لە وڵاتی هیند تووشی ئـاڵوگۆڕ هـاتن و ئەوی تر نوقتـەوییـەکان کە زۆر جـار گـەورە پیـاوانی

دەرباری تەیمووریـیـەکانی هیند لە سـەردەمـێکی تایبـەتدا، لە هزرڤـانـانی نوقتـەوی پێک دەهاتن کە بوون بە پـەناگـەیەک بۆ نوقتـەوییـەکانی هـەڵاتوو و سـەرکوتکراو لە سەردەمەکانی دواتر.

یەکێک لە عەلەوییە توندڕۆکان بەیرام خـان قەراقـویونلوو؛ نەوەی جـەهـانشـا کـە لە گـەورە پیـاوانی دەرباری هـۆمـایوون پاشـا و ئەکـبـەرشـای تەیمووری لە هـیند دەهاتە ئەژمار و لە شاعیرە ناودارەکان بوو. لە شیعرەکانی، قەسیدەیەکی هـەیە کە لە دیوانەکەیدا چاپ کراوە و سەرەتاکەی بەم بەیتە دەست پێ دەکات:

شـهی کـه بگذرد از نه سـپـهر افـسـر او
اگـر غـلام علـی نیـست، خـاک بـر سـر او

هـەر لەم قەسیدەیەدا دەڵێت:

مـحـبت شـه مـردان مـجـوی از پـدری
کـه دست غیـره گرفتـه است پای مـادر او

[مێژووی پێنجسەد ساڵەی خووزستـان، لاپەڕەی ٢٥٤] و بەم شێوەیە لەم هێڵەدا لە داوێنەکـانی زاگرۆسی کوردسـتـان و ئازەربایجـان و نێوان دوو ڕووبار و وڵاتی عوسـمـانـی، ئاڕاسـتـەی پڕوپاگـەندە کـرد و دوورخـسـتنەوەی عـەلەوییـە توندڕۆکـان بەرەو تاران و خوراسان و ئەفغانستان و هیندستان چوو.

خەباتی عەلەوییە توندڕۆکان = (ئالی حەق)

لە سەردەمی شا ئیسماعیلی دووەم

سەرەنجام شا تەهماسب لە ٩٨٤ی کۆچی مانگی، بەدوای نەخۆشیی وەسواس و لە ڕێگای ژەهری تێکەڵکراو لەگەڵ (نوورە) کە لە ڕێگای پێستەوە لە حەمام تووشیان کرد، گیانی لە دەست دا و پاش تێپەڕکردنی پەنجا و چەند ساڵ حکوومەتی ترس و تۆقاندن کۆمەڵگای وەزاڵەهاتوو لە دەست ڕەفتاری دەم دەمیی خۆی دایە دەست کوڕەکەی خۆی ـ شا ئیسماعیلی دووەم ـ لە ڕۆژگاری دەسەڵاتی شا ئیسماعیل کە بۆ ماوەی زیاتر لە ساڵێک درێژەی کێشا، بزووتنەوە شۆڕشگێڕەکانی عەلەوییە توندڕۆکان لە سەردەمی هاتنە سەرکار و کۆتای دەسەڵاتەکەیدا ڕوویدا، ئەو شتەی کە لە چوارچێوەی جوگرافیای کوردستان ڕووی دا لە باسکردن سەبارەت بە بەسەرهات و ڕابردووی باو و باپیرانی بنەماڵەی ئەردەڵان کە بەشێکی سەربەخۆمان تەرخان کردووە؛ بە دوای ئەم بەشەدا دێنین و بەڵام ئەوەی کە لە باقی شوێنەکانی داوێنی زاگرۆس لە هاتنە سەرکار و کۆتاهاتنی دەسەڵاتی شا ئیسماعیل تێ پەڕی بەم شێوەیە بووە کە مامۆستا دوکتۆر عەبدولحسێن زەڕین کووب دەنووسێت:... بەڵام سەڵتەنەتی ناوبراو [محەمەد میرزا کوڕی شا تەهماسب لە ٩٨٤ کۆچی مانگی] و کارتێکەریی هۆزی ئوستاجلوو [کە ئەویان بە دەسەڵات گەیاندبوو] بێ ئەملاو ئەولا لەگەڵ دژکردەوەی نەیاراندا بەرەوڕوو بوو و لە ڕێگای دەستێوەردانی پەریخان خانمی کچی زانا و پیلانگێڕی شا ئیسماعیل، میرزا لە بەندیخانە ئازاد کرا و بە خێرایی پاش هاتنی بۆ قەزوین گەیشتنە دەسەڵات. بۆ نەهێشتنی هەر جۆرە کێشە و ناکۆکییەک لە دانیشتنی ئەو لە سەر تەختی دەسەڵات، حەیدەر میرزا هەر لەو بارەگایەی دەوڵەتدا کوژرا و دەسەڵاتی سەفەوییە گەیشتە ئیسماعیل میرزا، کە سێیەمین و بە بۆچوونێکی تر چوارەمین پاشای زنجیرەی دەسەڵاتی سەفەوی بوو و بە شا ئیسماعیلی دووهەم ناو دەبرا.

نزیکەی بیست ساڵ (٩٦٤ تا ٩٨٤) بەندیخانەی تاکەکەسی و درێژخایەن لە قەڵای خامۆش و لە گیران نەهاتووی (قەهقەهە) لە لووتکەی چیای سەبەلان لە نێوان تەورێز و ئەردەبێل، ئەم شاهزادە ئازا و دڵشادەی کردبووە یاخییەکی لە هەموو کەس بێزار و تۆڵەئەستێن و بێ بەزەیی کە لە هەموو شتێک وەکو دەربار و تەنانەت مەزهەب و ئاین و خزم و کەسوکارەکانی بێزار بوو. ئەو، هاوکات لەگەڵ گەیشتنی بە دەسەڵات، هەم لە بەرانبەر مەزهەبی باو و باپیرانی خۆی دژ کردەوەی نیشان دا، هەمیش لەناوبردنی هەموو خزمەکانی کە دەبوونە مامە گەورەکانی، ئامۆزاکانی، براکان و برازاکانی خۆی بێ بەزەییانەوە کردە مایەی ئاسایشی خەیاڵی خۆی.

ماوەی دەسەڵاتدارییەکەی ناوبراو کورتخایەن و خوێنین و پڕ بوو لە توندوتیژی و ناسەقامگیری و بەشێک لە ژیانی خۆی لە قاوەخانەکان و قومارخانەکان بە بەدناوی ڕادەبوارد، خۆشگوزەران، بێ بەزەیی و سەبارەت بە کاروباری وڵات زۆر جار کەمتەرخەم و بێ هەڵویست بوو. شەوانی خۆی لەگەڵ کوڕە گەنجێک کە خۆشەویستی ئەو بوو ڕادەبوارد و ڕۆژەکانیشی لە خەودا و بە خوماری یان لە دەرکردنی فەرمان و ڕاپەڕاندنی کۆمەڵێ فەرمانی نەگونجاو و زاڵمانە و بە بێ لەبەرچاوگرتن، تێپەڕ دەبوون، مەینەتی و کوێرەوەری و بیست ساڵ بەندیخانە ئەوی شێت کردبوو و بە هەر شێوە تووشی جۆرێک مالیخولیا تێکچوونی هاوسەنگیی دەروونی کردبوو. [پاش ئەوەی کە هەموو خوازیارانی دەسەڵات لە بنەماڵەی سەفەوی کە برێتی بوون لە برا و ئامۆزاکانی و پاشان پشتیوانەکانی ئەوانی لە قزڵباشەکان لەناو برد] محەمەد میرزا فەرمانڕەوای فارس و کوڕەکانی عەباس میرزا [شاعەباسی یەکەم] و حەمزە میرزا کە لەم کوشتارە بە کۆمەڵە گیانیان بەدەر برد، بەهۆی دووری لە پایتەخت بوو - و بڕیاری کوشتنی ئەوان لە لایەن پادشاوە کاتێک هات بەڕێوە بچێت کە خودی ئەو لە هەمان کاتدا و پێش لە بەڕێوەبردنی فەرمانەکە بەشێوەیەکی گوماناوی گیانی لە دەست دا - و مەرگی ناوبراو، ئەوانی لە مردن ڕزگار کرد.

شا ئیسماعیل بەهۆی ئەوەی کە بە منداڵی لە لایەن مامۆستایەکی سوننە مەزهەبەوە پەروەردە کرابوو، هیچ سۆزێکی بۆ مەزهەبی شیعە نەبوو و ئەوەی بە سەرچاوەی ناکۆکی لە نێوان کۆمەڵانی خەڵک و هۆکاری شەڕی ناوخۆیی لە نێوان

مـوسـڵـمـاناندا دەزانـی و ئیـدانەی دەکـرد. دەربارییـەکـان و دەوروبـەرەکـانیـشـی، سـۆزیان بۆ مـەزهەبی سوننـە بوو و ئەویان بە دووری کردن لە شیعـە و لەناوبردنی دەسـەڵاتی قزڵبـاش هـان دەدا. چونکە هـەندێک کەس لـە لایەنگرەکـانیشی خـۆیان وەک ئامـانجی گـومـانەکـانی ئەو هـەست پـێ دەکرد و لە پـیلانەکـانی دەترسـان بە هـاودەسـتـیی پەریخـان خـانمی خـوشـکی کـە لە بە دەسـەڵات گـەیاندنی، ڕۆڵی کـاریگەری هـەبوو، ویسـتـیـان لـە دەسـەڵات لای بـەرن، بەڵام خـووگـرتنی بە بەکارهێنانی مادە هۆشبەرەکان و زێدەڕۆیی لە بەکارهێنانیان، بە ڕواڵەت زووتر لە پیلانی نـەیاران بوو بەهۆی گیـان لە دەسـتدانی. دەمـەو بـەیانییـەک کـە شـەوەکەی بەسـەرخـۆشی نووسـتبوو، لە مـاڵەکەی خـۆیدا بە مـردوویی دۆزییـانەوە (رەمـەزانی ٩٨٥) [ڕۆژگاران، لاپەڕەکانی ٢٦٠ ـ ٢٦١].

لە شـرۆڤـە کردن و تـاوتوێکردنی بارودۆخی کـۆمـەڵایەتی و سـیـاسـی و ئـاینی لە سـەردەمی دەسـەڵاتی شـا ئیسمـاعیلی دووەم کە بووە هۆی پێکهاتن و دروسـتبوونی ڕێکخـراوەکانی عـەلەوییـە توندڕۆکان لـە کوردسـتـان هـاوکـات لەگەڵ بـەدەسـەڵات گەیشتنی ئەو بوو، ئەوە کە، هێشتا چەند مـانگێک بەسـەر دانیشتنی ئیسـماعیل لە سـەرتەختی دەسـەڵاتدا تێپـەڕ نـەبووبوو کە لە ناو خـەڵک دەنگۆیەک بڵاو بووەوە کە ئەگەر شـا بە پێی هـەڵسوکەوت و وتەکانی لە دانیشتنە تایبـەتەکان دادپرسی لێ بکرێت، ناتوانێت وەک پێڕەوێکی ڕاسـتەقینەی مـەزهـەبی شیعـە دابنرێت. هۆکاری بە دیارکەوتنی ئەم شێوە بیرکردنەوەیە لە ناو خەڵکدا ئەمـە بوو کە... [سـەبارەت بە خاڵەکانی جێگای ناکۆکی لە نێوان مەزهەبەکانی ئیسلام دەستی دەکرد بە قسە و دەمـەتەقێ و ڕووی قـسـەی لە مـامـۆسـتـایانی ئاینی شـیعـە بوو] سـەرەڕای ئەمـانە زانایانی شیعە بە خێرایی وەڵامی ئەویان نەدەدایەوە؛ بەڵام بەنهێنی لە گەڵ یەکتر سـەبارەت بەم بابەتانە قسەیان دەکرد. میرزا مەخدووم شـەریفی؛ کە لە ڕۆژگاری شـا تەهمـاسب بە مـرۆڤێکی بیرتـەسک و کۆنـەپەرست ناوبانگی دەرکردبوو، بە بێ هیچ سنووردانانێک وتەکانی پاشای قبووڵ دەکرد، بەشێوەیەک کە هـەر ڕۆژ زیاتر لە پێشـوو، دەکەوتە بەر سەرنجی تایبەتی ئەوەوە و لە ئاکامدا گەیشتـە بەرزترین پلەکانی ئاینی.

پاش مـاوەیەک شـا ئیـسـمـاعیلی وەلا نـا و بە ڕاشکاوی دەبێ پەردە لە [بنەمـا هزرییـەکـانی] مـەزهـەبی سـوننە لایەنگریی دەکرد و دەیەویست وا بکا کە خـەڵک لە

بێ حورمەتی بە سێ خەلیفەی یەکەم نەکەن. ناوبراو لەگەڵ مامۆستایانی مەزهەبی شیـعەدا گەنگەشەی دەکرد لە حاڵێکدا زۆربەیان خۆیان دەدزییەوە و حازر نەدەبوون لەگەڵی وتووێژ بکەن.

... [کاتێک کە لە] یەکێک لە کۆبوونەوەکانی دەرباری بولغار خەلیفە [خلیفة الخلفا صفویة] لەگەڵ خاجەی مەزن [میر مەخدووم شەریفی] دەمەتەقێیەکی توند کەوتە نێوانیان و لە باوەڕە شیعییەکانی خۆی پاشەکشەی نەکرد، شا ڕووی لە سۆفییەکانی حازر لە کۆبوونەوەکە کرد و وتی: خەلیفەیەک کە لەگەڵ مورشیدی مەزنی خۆی درۆ بکات، شایانی ئەوەیە کە سزا بدرێت. لەو کاتەدا سۆفییەکان هێرشان کردە سەر خەلیفەی بولغار و بەشێوەیەک دایانە بەر لێدان و کوتان کە وایان زانی مردووە و بردیان بۆ دەرەوە ، بەڵام پاشان هاتەوە سەرخۆ و پاش چەند مانگ تەندروستیی خۆی بەدەست هێنایەوە. پیشەکەی لە لایەن شا ئیسماعیل درا بە دەدە خولەفای ئۆستاجلوو، لە هەمان کاتدا مامۆستایانی شیعەی دایە بەر جنێودان و قسەی ناڕەوا.

بەبێ گوێدان بە نارەزایەتیی خەڵک، شا ڕێوڕەسمی دووریکردن لە [سێ خەلیفەی یەکەمی] لە شەقامەکان و گۆڕەپانەکانی شار، قەدەغە کرد. هەندێک لە شیعە دەمارگرژەکان وەکو موجتەهید میر سەید حسێن و میر سەید عەلی واعیز و کەسانی تر لە کۆشکی شایی دەرکران، کتێبەکانیان کۆ کرانەوە و مۆر و ماڵەکانیان خاپوور کران. لە لایەکی ترەوە چەند کەسێک لە زانایان کە بە لایەنگری لە بیروباوەڕی سوننە دەناسران، وەکو میرزا مەخدووم شەریفی، مەولانا میرزا جان شیرازی و میر مەخدووم لالە، لەلایەن شاوە ڕێزیان لێ گیراو شانازییان پێوە کرا.

بۆ ئەوەی کە لە نێوان خەڵک هەندێک لایەنگر کۆ بکرێنەوە، پارەیەکی زۆری بەیتولماڵ بەسەر ئەو کەسانەیدا دابەش کرا کە لە سەرتاسەری ژیانیاندا سووکایەتییان بە (عشرة مبشرة) نەکردبوو.

میرزا مەخدووم شەریفی کرایە بەرپرسی دەسنیشانکردنی وەها کەسانێک. زۆر کەسی چاوچنۆک لەوانەی سەروەت و سامانی زۆریان کۆ کردبووەوە لەناکاو زانییان کە لە بنەچەدا سوننە بوون؛ زۆر کەسی بێ کار و بێ پیشە ناوی خۆیان

تۆمـار کرد و بانگەشــەی ئەوەیان کرد کـە هیچ کـات پێوەندییـان بە تەشـەیوعـەوە نەبووە، چونکە ژمارەیەکی زۆر لە دانیشـتووانـی قەزوین لە سـەردەمـانی ڕابردوودا پێڕەوانی مـەزهەبی سـوننە و لایەنگری مـەزهەبی شـافیـعی بوون، کەوابوو وا دانرا کە هێشـتا چەند کەسێک لەوان لە پایـتەختدا دەژیـن. میـرزا مـەخدووم هەمـوو ئەو بانگەشـانەی خسـتە بەر لێکۆڵینـەوە و پاشان پارەیەک بە بڕی دووسـەد تمەنی (چل هەزار دوکـات) لە نێـوان ئەواندا دابەش کـرد. بـۆ ئەوەی کـە خـەڵکی بـاوەڕمـەندی شـیـعی مـەزهەب بەتەواوی تووڕە بـبن، دوو ڕووداوی ژێرەوە بۆ ئەم مـەبەسـتـە بەس بوو.

ڕۆژێک مـیـرزا مـەخـدووم شـەریفـی سکاڵای بۆ لای شـا ئـیـسـمـاعـیل برد کـە دوژمنەکـانی مـەزهەبی سـوننـە لە دواین وتاری ئاینی لە مـزگـەوتی حـەیدەرییـەدا بەشــدار بوون و گــاڵتــەیان بەو کــردووە. شــا بێ ئەمــلاوئەولا دە کــەس لە قوورخـچییەکانی هەڵبـژارد و بەوان فەرمـانی دا لە وتاری داهـاتوودا هەر کەس کە قسەی ناحەزی بە سێ خەلیفەی یەکەم وت بەشێوەیەکی شیاو سزای بدەن.

کـاتێک کـە شـەوی هـەینی هات؛ هـاوکـات لەگـەڵ کـۆتاییــهـاتنی وتارەکـەدا، دەروێشێک بە ناوی قەنبەر تەبرائی ئاوای وت:

علی و آل علی را زجـان و دل صلوات
کــە دشــمنان علی را مــدام لعنت باد

میرزا مـەخدووم ناوبراوی بە ڕووهەڵمالاوی تاوانبار کرد و هەڵڵای لێ سازبوو و قوورخچییەکان بە زەبری گورز سەری دەروێشیان لە چەند لاوە شکاند. هەموو ئەو کـەسانەی کـە هەتا ئەو کـاتە وایان دەزانی دەبێ سـەبارەت بە سـوننیـبوونی شـا بەگـومـان بووین، ئیـتـر کاتێک کە لە ناکـاو داروغـەی قـەزوین ناوەکـانی دوازدە ئیـمـامەکانی لە مزگەوتەکانی پایـەتەخت پاک کردەوە، شـک و گومـانەکەیان بوو بە یەقین. ڕووداوەکە بەم شێوەیە بوو: لە یـەکێک لە ڕێوڕەسـمـەکانی دەربار کـەسێک بیـروڕای خـۆی بـەم شـێـوەیە دەربڕی کـە خـوێندنەوەی شـیـعـر لە مـزگـەوتەکـان و ڕابواردن لەو شوێنانە کارێکی گونجاو نییـە؛ سـەرەڕای ئەمانە دیواری مزگەوتەکان بە شیعری ئەویندارى کە خەڵک نووسیویانن داپۆشراوە هەڵەیە. پاش ئەم ڕووداوە، میرزا زەینولعابدینی کاشی، داروغەی شار کە سەرەڕای شیعەبوونی هەمیشە بە

پێی مەیل و ویستی شا قسەی دەکرد، لە لایەن شاوە راسپێردرا بچێتە مزگەوتەکان و هەموو شیعرەکان و وشە شاعیرانەکان لە دیوارەکان پاک بکاتەوە، ئەم کارە کرا. بەڵام داروغە بۆ سەلماندنی گوێڕایەڵبوونی خۆی بە شا هەموو چەشنە پێداهەڵگوتنێکی بە ئیمامەکان و تەنانەت ناوی ئەوانیشی پاک کردەوە.

کاتێک کە ئەم ڕووداوە ئاشکرا بوو، خەڵک بەشێوەیەکی لەڕادەبەدەر دەستیان کرد بە خراپە وتن. زۆرێک لە قزڵباشەکان پشتیان لە شا کرد و کاتێک کە شا ئیسماعیل، شیعەکانی خستە بەر پەلاماردان و راوەدوونان، ئەوانیش دەستیان کرد بە نافەرمانی، زۆر کەس لە زانا ناودارەکان کە لە سەردەمی شا تەهماسب بە هۆی دەمارگرژی و هۆگرایەتیی لە ڕادەبەدەر بە تەشەیوع لە سەرووی کەسانی ترەوە بوون (لەوانە عەلائولولڵکی مەرعەشی کە لە ڕابردوودا لە لایەنگرانی حەیدەر میرزا دەهاتە ئەژمار) و ئێستاکە نەیاندەویست لە بیروباوەڕی خۆیان دەست هەڵبگرن لە پلەی نزیکانی شا لابران و تەنیا لە سەر بانگهێشتی خودی شا مافی ئەوەیان هەبوو کە بگەنە خزمەتی ئەو. هەندێک کەس بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خۆیان هیچیان نەگوت (تەقیە)یان کرد، کەسانی تریش وای بۆ دەچوون کە شا ئیسماعیل لە بەر هۆکاری سیاسی (بۆ نموونە بە مەبەستی باشترکردنی پێوەندییەکانی نێوان ئێران و عوسمانی وا دەکات و بۆ ئەوەی کە لە نێوان خەڵک کێشە و ناکۆکی نەیەتە ئاراوە، بێدەنگ بوو.

لە حاڵێکدا لەم ڕووەوە دەمکوتکردنی خەڵک، کەڵکی نابێ دەنگۆکان و هەواڵی کوژرانی دەروێش و بێ حورمەتی کردن بە مزگەوتەکان هەر وەک چۆن تۆفان دەریا دەجووڵێنێت کاریگەری کردە سەر هەست و سۆزی خەڵکی باوەڕمەند.

لە سۆنگەی ئەم کەشوهەوا هەڕەشەئامێزەدا زۆربەی ئەمیرەکان و پلەداران لە نزیکی کۆشکی شایی لە باخی سەعادەت ئاباد لە دەوری یەکتردا کۆبوونەوە و دەستیان کرد بە راو تەگبیر؛ ئەوان هیچ نەیاندەزانی کە ئەگەر ڕێبەر و پێشەوای ئۆمەتێک بە ڕاشکاوی بیهەوێ بیروباوەڕی باو و باپیرانی خۆی لە ژێر پێ بنێت ئەوان بە پێی ڕێوڕەسمی باو لە نێوان شێخ و سۆفی دەبێ چ هەڵسوکەوتێکی لەگەڵ بکەن، هەندێک کەس پێشنیاری ئەوەیان کرد کە لە خودی ئیسماعیل [دووەم] لەم بارەیەوە داوای ڕوونکردنەوە بکرێت؛ بەڵام زۆرێک لە «بە ساڵاچووان»

دژی ئەم بڕیارە بوون؛ چونکە وەها بڕیارێک دژی ڕێورەسم و یاساکانی قزڵباشەکان دژایەتی هەبوو و بە واتای دژایەتیکردن لەگەڵ فەرمانڕەوایە. بۆ نزیکان و دەوروبەری شا چاکتر وابوو کە بێدەنگ بن و گوێڕایەڵی فەرمانەکان بن، نە ئەوەی کە دەست بکەن بە سەرهەڵدان و ناڕەزایەتی دەربڕین.

سەرەنجام پێشەوای تەکەلووەکان، ئای دۆغدی خەلیفە، سۆفی و جێ متمانەی ئیسماعیلی [دووەم]. ئەو ئەرکەی وە ئەستۆ گرت کە هاوڕێ لەگەڵ ڕێبەری تورکمانەکان واتە ئەمیرخان، بگاتە خزمەتی شا و ڕێگاچارەی ئەم گومان و دوودڵییەی لەو بخوازێت چەند کەس لە ئامادەبووان و لەوانە (هەروەک دیارە) بەرپرسی پێشووی بەندیخانەی ئیسماعیلی [دووەم]، خەلیفە ئەنساری قەراداغلوو کاتێک کە ئەم هەواڵەیان بیست، بە ئەسپایی پاشەکشەیان کرد و بەخێرایی خۆیان گەیاندە لای شا و کە هۆزەکانی تەکەلوو و تورکمان لە بیری ئەوەدان کە ئەو لە دەسەڵات لای بەرن، چونکە ئەو دەستی لە ئاینی پیرۆز کێشاوە و ئامانجیان ئەوەیە کە لە جیاتی ئەو حەسەن میرزا، گەورەترین کوڕی محەمەدی خودابەندەی جێنشینی شا کە لە تاران دەژی لە سەر تەختی دەسەڵات دابنێن، شەرەفی بدلیسی لە کتێبەکەی خۆی بە ناوی (شەرەفنامە) گلەیی لەوە دەکات کە ئەویش بە بەشداریکردن لە وەها پیلانگێرییەکی خەیاڵی تاوانبار کراوە و هەر لەبەر ئەم هۆکارە بووە کە ئەویان لە کۆشکی شایی دەرکردووە.

[پاش تێپەڕینی ئەو ڕووداوانەی کە مەبەستی باسەکەی ئێمە نییە] ئای دۆغدی خەلیفەی تەکەلوو دەسبەسەر کرا و لە سندووقێکدا بەند کرا، داروغەی نووسینگەی شایی، عەلیخان بەگی تورکمانی تەنیا و تەنیا بە هۆی تۆمەتبارکردن دەستبەجێ خرایە زیندانەوە و مەسیب خانی تەکەلوو، فەرمانڕەوای قەزوین مەئمووریەتی پێ سپێردرا تا حەسەن میرزا [پادشای پێشینارکراوی نەیاران] بکوژێت.

بەڵام شک و گومانی شا ئیسماعیل سەبارەت بە هۆزەکانی تەکەلوو و تورکمان بەم چارەدۆزییانە کۆتایی نەهات و هەر لە بەر ئەم هۆیە هۆزی ئوستاجلوو سەرلەنوێ بووە خاوەنی هێز و بڕشتی زۆرتر. ناوبراو زانیبووی کە ڕۆحیاتی خەڵک هەتا چ ڕادەیەک لایەنی ناڕەزایەتی و هەڕەشە ئامێزی بە خۆیەوە گرتووە و

بۆ ئەوەی کە لە ئارامبوونەوەی ئەو دۆخە ڕۆڵێکی هەبوویێت فەرمانی بەهاتنی میرزا مەخدوومی شەریفی دا و لە بەرچاوی هەمووان ناوبراوی دایە بەر ڕەخنە و لۆمەکردن و فەرمانی دا تا وەلی سوڵتان فەرمانڕەوای شیراز لە ماڵی خۆی بیخاتە ژێر چاوەدێری... [ژیان و بەسەرهاتی شا ئیسماعیلی دووەم، واڵتێر هینتس، وەرگێڕانی کەیکاوس جەهانداری، لاپەڕەکانی ١١٥-١٢٢].

ئەگەرچی نەیارەکانی چاوەڕوانی مردنی ئەویان دەکرد، بەڵام زێدەڕۆییکردن لە بەکارهێنانی مادە هۆشبەرەکان و خواردنەوە، ئاواتی دوژمنەکانی هێنایە دی، زۆر کەس لە سەر ئەم باوەڕەن کە شازادە پەریخان لەگەڵ ئەمیرەکاندا دەستی تێکەڵ کردووە تا هەم لە بەر هۆکاری کەسانی و هەمیش لە سۆنگەی دژایەتیکردن لەگەڵ پرۆژە مەزهەبییەکانی ئیسماعیل [هۆگرایەتی بۆ مەزهەبی سوننە] شا لە ناو بەرن، [هەمان سەرچاوە، لاپەڕەی ١٤٣] لە ئەنجامدا ڕۆژی شەمە سێزدەمی ڕەمەزان ٩٨٥ = (٢٤ی نۆڤامبەر(تشرینی دووەم)ی ١٥٧٧ شا ئیسماعیل لە شوێنی خەوتنی حەسەن بەگی حەڵواچی کە کوڕێکی گەنج بوو کۆچی دوایی کرد. [هەمان سەرچاوە، لاپەڕەی ١٤٠].

میرزا مەخدووم شەریفی [کە ماوەیەک لەمەوبەر بەهۆی شک و گومانی قزڵباشەکان و گۆڕانی بارودۆخەکە بە فەرمانی شا ئیسماعیل لە ژێر چاوەدێریدا بوو] ئازاد کرا و ئەمەش لە کاتێکدا بوو کە ناوبراو بەلایەنگری کردن لە مەزهەبی سوننە بووە هۆی هەندێ کێشە. ناوبراو چونکە دەیزانی لەوە زیاتر ناتوانێ لە ئێراندا بمێنێتەوە. بەبیانووی حەجکردن، ڕێگای بەغدای گرتە بەر،. سوڵتانی عوسمانی ئەوی خستە ژێر سێبەری خۆی و بۆ ماوەی چەندان ساڵ لە مەککە بەرزترین پلەی حاکمی شەرعی، مەزهەبی حەنەفیی پێ درا سەرەنجام لە هەمان شاردا کۆچی دوایی کرد. [هەمان سەرچاوە، لاپەڕەی ١٤٩].

چەواشەکارییە مێژووییەکان لە بە دیارکەوتنی ناودارانی عەلەوییە توندڕۆکان پاش مردنی شا ئیسماعیلی دووەم (٩٨٥ ک.هـ)

أ) خوراسان و ئەفغانستان

ب) دینەوەر و هەمەدان

ج) چوار مەحاڵ و خووزستان

پاش مردنی شا ئیسماعیلی دووەم لە ٩٨٥ی کۆچی هەتاوی، بەهۆی هەڵوێستەکانیەوە لەمەڕ بیروباوەڕی گشتی بە تایبەت عەلەوییە توندڕۆکان کە بە درێژایی چەندان سەدە هەوڵی گەیشتن بە ئامانجەکانیان دەدا، ئەگەرچی لە سەردەمی سەفەویشدا پاوانخوازی و جۆرەجۆریی بیروڕا و ئەندیشەگەلی شاکانی سەفەوی پاش ماوەیەک وای کرد نەگەنە ئامانجەکانیان و سەرکەوتنیان بە دەست نەهێنا؛ بەڵام بە هەرحاڵ وێڕای هەموو سەرکوت و دوورخستنەوە و دووبەرەکێ نانەوەیەک لەگەڵ بارودۆخەکەدا ڕاهاتبوون؛ بەڵام لە سەردەمی شا ئیسماعیلی دووەم بە یەکجار هەموو ئەو شتانەی کە بە دەستیان هێنابوون، کەوتنە بەر مەترسی و هەڕەشەی لەناوچوون، بەم جۆرە جارناجار دەستیان دەدایە سەرهەڵدانی خوێنین دژی دەسەڵاتی ئەو کات و دەستیان دەکرد بە ناڕەزایەتی دەربڕین دژی هەڵسوکەوتی شا لەگەڵ بیروباوەڕی عەلەوییەکان.

یەکەمین سەرهەڵدانی عەلەوییەکان هاوکات لەگەڵ دانیشتنی شا ئیسماعیلی دووەم (٩٨٤ ک. م) لە سەر تەختی دەسەڵات لە قەڵای پاڵنگان ناوەندی سەرەکیی گۆرانە عەلەوییەکان لە داوێنەکانی زاگرۆس لە هەورامان، ڕووی دا کە بەسەرهاتەکەی لە بەندی داهاتوودا دێت و بەڵام پاش مەرگی شا ئیسماعیلی دووەم (٩٨٥ ک. هـ) سەرهەڵدانە یەک لە دوای یەکەکانی عەلەوییەکان دەستی پێ کرد.

گومانی تێدا نییە کە ڕۆژگاری سەرهەڵدانی چەند کەس لە ناودارانی مەزن

وەکو: زونوور قەڵەندەر و سەید ڕەزا لە بنەماڵەی زونوور، و هەروەها خان ئاتەش کوڕی شا محەمەد بەگ کە باسی کرا، هاوکاتە لەگەڵ ئەم ڕۆژگارەدا، سەرهەڵدانی بنەماڵەی خانی ئاتەش، لە کوردستان و ئازەربایجان و لوڕستان هاوکات بووە لەگەڵ هەندێک پێکدادان لەگەڵ سەرۆک هۆزەکانی بڵباس و ئەردەڵان و لەم بەشەدا سەبارەت بە وان قسە دەکەین، بەڵام لێرەدا باسەکەمان سەبارەت بە چەند کەس لە ناودارانی خاوەن زات و باتینە کە جووڵانەوەی سەربازی و بیروباوەڕی ئەوان لە سەرچاوە مێژووەکانی سەفەوییەدا چەواشە کراوە و دەستیان تێ وەردراوە و لە لایەن مێژوونووسانی ئەو سەردەمەوە هەموو جۆرە تۆمەتێکی وەپاڵ دراوە و بەگوێرەی میتودی بەراوردکارانە و لۆجیکییانەی ئەم توێژینەوەیەشدا لە بەڵگە نووسراوەکانی ئەهلی حەق تەمومژاوییەوە زانیارییەکی ئەوتۆ بەدەستەوە نادەن. پێشڕەوان و ڕێبەرانی ئەم بزووتنەوانە لە دەقی نووسینە مێژووییەکانی بەڵگەمەند تا کۆتاییەکانی سەردەمی قاجاریە، بە ناوی باوی ئەو سەردەمە، واتە قەڵەندەر دەناسران و تەنانەت لە هەندێک بواردا ناوی ئەوانیان تۆمار نەکردووە و ئەوانیان بە سەدان تۆمەت تاوانبار کردووە و هەندێ قسەی ناڕاستیان بۆ هەڵبەستوون کە بووەتە هۆی دژواربوونی بابەتەکە، بەڵام ئەو شتەی کە ڕاستیی باسەکە ئاشکرا دەکات و حەقیقەتی جووڵانەوەی ڕزگاریخوازانەی عەلەوییەکان دەردەخات لە ڕەوتی ئاڵوگۆڕ و تۆمارکردن و بۆ سەر چوون و شێوەی پەرەسەندن و بەرفراوانبوونی ئەم سەرهەڵدانانەدا، دیارە ئەم ڕاپەڕینانە بەپێی ئەو لێکدانەوەیەی کە لە شێوەی خەبات و دەرکەوتن و باوەڕی لایەنگرانیانەوە، بە سەرنجدان بە خاڵەکانی ژێرەوە و پێوەندییەکانی سەرهەڵدان لەگەڵ ناوەندەکانی عەلەوییە توندڕۆکان، زۆر ڕێی تێ دەچێ کە ئەم سەرهەڵدانانە لەلایەن شۆڕشگێڕانی توندڕۆیی عەلەوییەوە بەرپا کرابن.

١- یەکبوونی هەمەلایەنەی سەرهەڵدانەکە لەگەڵ بەسەرهاتی زاتە ناودارەکانی ئەهلی حەق بەشێوەیەک کە بابەتەکان لە بەسەرهاتە زارەکییەکانی ئەواندا تۆمار کراوە.

٢- گونجانی شوێنی جوگرافیاییەکە لەگەڵ ژینگە و ناوچەکانی پروپاگەندەکردنی ئالی حەق

٣- باوەڕمەند بوون و سەرنجدانی خەڵک بە ڕێبەرانی سەرهەڵدانەکە بەشێوەیەک کە لە ماوەیەکی کەمدا کاریگەریی ڕاستەوخۆی لە سەر بارودۆخی دەسەڵات داناوە و ئەوی ناچاری کردووە بە بەرەنگاری ببێتەوە.

٤- بەراوردکردنی ناوەکان.

٥- پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و ئاینی سەرهەڵدانەکە، کە ڕێبەرییەکەی کەوتبووە ئەستۆی خاوەن پێگەیەکی ئاینی (قەلەندەر) و هێزە سەربازییەکەشی لە پێرەوانی باوەڕمەند پێک دەهات.

٦- کۆڵنەدان و پێداگرتنی موریدە گیانفیداکان بە بێ باوەڕ بە ڕەوابوونی ڕێبەرایەتی بزووتنەوەکە و بناغەی ئاینی و مەزهەبییەکەی ئەو ئەم شێوە ئازایەتی و گیان فیداییە ئەستەم بوو.

سەرەتا یەکەمین بەدیارکەوتنی پاش مردنی شا ئیسماعیلی دووەم کە لە ناوچەی عەلەوی نشینی خوراسانی گەورە لە دەوروبەری قەندەهار ڕووی داوە دەقی (نقاوة الاثار في ذکر الاخيار نطنزي) دەگێڕینەوە.

سەرهەڵدان لە خوراسان و ئەفغانستان (قەندەهار)

لەو ماوەیەدا کە تەختی دەسەلات لە هەبوونی شا ئیسماعیل بە پێی ئیرادەی خوای مەزن خاڵی بوو و تەختی پاشاهی بە زاتی موبارەکی شاسوڵتان محەمەد، گەیشتبووە لووتکەی خۆی و هەندێک لە خەڵک [...] یەکێکیان [...] دۆزیبووەوە و دەسەلاتیان دابووە دەستی؛ ئەفسانەیەک بڵاو بووەوە کە گوایا شا ئیسماعیل نەمردووە و بە پێی بەرژەوەندی خۆی کەسێکی وەک خۆی لە جێگای خۆی داناوە و خۆی شاردووەتەوە [!!] و بە زووترین کات لە ولاتی ڕۆم یان هیند بە دیار دەکەوێت و کۆمەڵێک زۆر لە خەڵکی نەزان و ڕەشۆکی...، بڕوایان بەم خەیاڵە خاوە کردووە و لە هەر لایەکەوە خوازیارانی دەسەلات سەریان هەڵدا و کۆمەڵێک لە خەڵکی ڕەشوڕووت لە دەوری ئەوان کۆ بوونەوە و بوون بە هۆی نیگەرانیی خەڵکی لە هەموو شوێنێک و فەرمانڕەوایانی ئەو ناوچانە دەستیان کرد بە سەرکوتکردنیان.

بۆ ڕوونتربوونی ئەم بابەتە ئەوە کە لەو سەردەمەدا، یەکەم جار لە شاری سەبزەوار و زەمین داوەر کە وەکو گەرمێنی ویلایەتی قەندەهار و ئەو سنوورانەیە، کەسێک لە کەسایەتیی قەلەندەرێکدا خۆی لە خەڵکی ئەو شوێنە ئاشکرا کرد و گوتی من شا ئیسماعیلم و ئامانجم ئەوەیە کە سەردانی ولاتی هیندستان بکەم و تایبەتمەندییەکانی ئەو ولاتە بە چاوی خۆم ببینم و چونکە لە سەر تەختی دەسەلات و پاشاهی ئەمە تەنیا ئاواتێکی رووت بوو نەدەهات، کەوابوو لەم جلوبەرگەدا ئەم کارە بە ئەنجام بگەیەنم و ئەم ئەفسانەیە لە ناو دڵی هەندێک لە خەڵکی ئەو ولاتە جێگیر بووبوو، هۆزێک لە ئەلووسی هەزارە و (نکوودەری)دا، بە خەیاڵی بەدەستەوەگرتنی دەسەلات لە دەوری کۆ بووبوونەوە و دەستیان دابووە کردەوەی ناحەز و نامرۆڤانە و یەکێک لە فەرمانڕەواکانی ئەو سنوورە بۆ یارمەتیدانی منداڵەکانی شازادەی ناودار ـ بەهرام میرزا ـ کە حاکمی قەندەهار و ئەو سنوورە بوون، لەشکریان بە مەبەستی سەرکوتکردنی ئەو قەلەندەرە نارد و پاش ماوەیەکی کەم قەلەندەرەکە کوژرا و سەرەکەیان بۆ کۆشکی شایی نارد. (نقاوة الاثار في

ذکرالاخیار) لە مێژووی سەفەوییە، لە نووسینی مەحموود کوڕی هیدایەتوڵڵا نەتەنزی، بە ساغکردنەوە و ئامادەکردنی دوکتۆر ئیحسان ئیشراقی، لاپەڕەکانی ١١٤ـ١١٣)

هەروەک دەزانین، هۆزە ناوبراوەکانی هەزارە و نکوودەری بە عەلەویگەری لە ئەفغانستان و خوراسانی گەورە بەناوبانگن. ڕێبەرایەتیی قەلەندەر و بیرۆکەی گەڕان بە ناو وڵاتی هیند و ڕۆم و کۆبوونەوەی خەڵک لە دەوری ناوبراو؛ هەموویان نیشانەی چۆنیەتی و ناوەڕۆکی ئەو سەرهەڵدانەن، عەلەوییە توندڕەوەکان لە ئەفغانستاندا ئێستا زۆرتر لە باکوری ئەو وڵاتە لە ژێر دەسەڵاتی سەید مەنسوور نادری ژیان دەبەنە سەر.

سەرهەڵدانی دووەم پێوەندیی بە ناوچەی چوارمەحاڵ و خووزستانەوە هەیە کە ئیسفەهان و فارسیش بەگوێرەی ڕابردووی عەلەوییەکان لەو ناوچانەدا، دەگرێتەوە، ئەم بزووتنەوەیەی مێژووی سەفەوییەکانیش سەرەڕای سەرجەم خاڵە لێکچوونەکانی لەگەڵ سەرهەڵدانی پێشوو لە قەندەهار بەئاشکرابوونی شا ئیسماعیلی درۆیین (؟!!) ناسراوە، ئاوڕدانەوەیەک لە سەر پێکهاتە و دامەزراوەی سەرەکیی ئەم سەرهەڵدانە و چوارچێوەی بەرینایی و ناوی ڕێبەرایەتییەکەی بۆ ئەو کەسەی کە کەمترین زانیارییەکی لەگەڵ جووڵانەوە و شێوە و ڕەوشتی عەلەوییەکان هەیە، بە تەواوەتی ڕوونی دەکاتەوە کە ئەم جووڵانەوەیە سەر بەعەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەق) بووە و هاندانی خەڵک و پێڕەوەکان و گیانفیداکان بۆ پێوەستبوون بەم شۆڕشگێڕانە بابەتێک نەبووە کە پێوەندیی بە شا ئیسماعیلی دووەمەوە بووبێت؛ چونکە بە بەگوێرەی ئەو زانیاریانەی کە لە مەڕ هەڵسوکەوتی شا ئیسماعیلی دووەم کە خستمانە بەر دەست و هەروەها بەپێی بۆچوونی عەلەوییەکان و کەسانی تر کە هێناویانە بە هیچ شێوەیەک لەگەڵ ئەم بابەتە جێی نابێتەوە کە کەسێک بەبێ هیچ دەسەڵات و پشتیوانی و بارودۆخێکی لەبار بۆ ئاشکرابوونی خۆی بەناوی شا ئیسماعیلەوە بناسێنێ و لە هەر لایەکەوە خەڵک بۆ یارمەتیدانی ئەو وەرێ بکەون و تەنانەت سەریشیان لە پێناویدا دابنێن، بەڵام مەبەستی ئاشکرای مێژوونووسانی سەفەوییە ئەوەیە کە دەیانەوێ هۆگرایەتی بە سەفەوییە لە ناو خەڵک و باوەڕمەندییان بە خوێنڕێژترین و بێ بەزەییترینی ئەوان بەم جۆرە بە چەواشەکاری بەپێچەوانەوە نیشان بدەن، لە

حاڵێکدا کە نیشانە بەرچاوەکان و لەوانە پێوەندیی ئەم جووڵانەوەیە، ناوەرۆکی ئەم جووڵانەوەیە ئاشکرا دەکات، چونکە ئەحمەدی کەسرەوی سەبارەت بە پێوەندیی ڕێبەری سەرهەڵدانەکە لەگەڵ موشەعشەعییەکانی خووزستان دەنووسێت: (لە ئاکامی ئەم سەرکەوتنانەدا ناوبانگی [قەلەندەر] گەیشتە هەموو شوێنێک و لە هەر لایەکەوە خەڵک بە دەم بانگەوازیەوە هاتن، ئەو لە دێهدەشت، لەسەر کورسیی کۆهکیلوویەی کە لە دەستی ئەفشارەکان دەری هێنابوو، جێی خۆی قایم کرد و فەرمانڕەوایی. بە وتەی ئەسکەندەربەگی مێژوونووس؛ لە نێوانی ئەو [شاقەلەندەر] لەگەڵ سەید سەجاد و جەماوەری شووشتەر و دزفوول [موشەعشەعییەکانی خووزستان]یشدا جۆرە ڕێکەوتنێک هەبووە و ئەمە بووە کە کاتێ کە لوڕەکان پشتیان تێ کرد؛ چووە بۆ خووزستان هەر لەم سۆنگەیەوە بوو کە شووشتەر و دزفوول نیشتەجێ بووە و داوای یارمەتی لە سەید سەجاد کردووە بەڵام لەم ناوەدا کارەساتێکی تر دەقەومێ کەوا دەکا پێویستی بەسەید سەجاد و کەسانی تر نەبێ. بەم شێوەیە کە چۆن ناوبانگی ئاشکرابوونی ئەو و هەواڵی کوژرانی ڕۆستەم و ئەفشارییەکان بە دەستی لوڕەکان، گەیشتبووە دەرباری سەفەوی، خەلیلخان بە پەلە ڕێگای کۆهکیلوویە دەگرێتە بەر کە چارەسەرێک بدۆزێتەوە؛ بەڵام پێش ئەوەی کە بگاتە کۆهکیلوویە، بە دەستی لوڕەکان دەکوژرێت، لێرەدا جارێکی تر کاری [شاقەلەندەر] پەرە دەستێنێت و لوڕەکان بەمەبەستی لایەنگری لەو سەرهەڵدەدەن و ئیتر ئەو پێویستی بە یارمەتیی سەید سەجاد نامێنێت و دێتە دێهدەشت هاتووە و لەوێ نیشتەجێ دەبێت).

[مێژووی پێنجسەد ساڵەی خووزستان، لاپەڕەی ٥٤] [عالەم ئارای عەباسی، بەرگی یەکەم، لاپەڕەی ٢٧٣] و ئێستاش چۆنیەتیی جووڵانەوە و سەرهەڵدانی ناوبراو لە نووسینی مێژوونووسی پێشوو، خاوەن ئاسەواری (نقاوة الاثار)، دێنینەوە.

لە ڕێکەوتی ۹۸٦ی کۆچی هەتاوی لە نزیک سنوورەکانی کوهکیلوویە، قەلەندەرێک سەری هەڵدا و بە دوای هەمان بانگەشە کەوت [کە من شا ئیسماعیلم] و وەهای بە گوێی خەڵکدا خوێند کە هەندێک کەس وەها تێ گەیشتن کە بە بێ هیچ شک و گومانێک ئەو شا ئیسماعیلە و خەڵکێکی زۆر لە خێڵی خەلەج و لوڕ و بیابانشینەکان بێ باکانە لە دەوری کۆوە بوون و گوێڕایەڵبوونی خۆیانیان بەناوبراو ڕاگەیاند و لە ڕووی باوەڕمەندی و یەکەتییەوە پشتیان بەو بەست و لە گوندێک لە گوندەکانی ئەو ناوچانە کە بە ئارەند ناسراوە و لە دۆڵێکدا هەڵکەوتووە و چەندان چیای وەکو ئەلبورز گەمارۆیان داوە و ئەو گوندە دوو ڕێگەی هەیە کە سوار زۆر بە زەحمەت دەگاتە ئەو شوێنە و لە هەر کام لەو دوو ڕێگەیە ئەگەر سێ کەواندار و چەکدار بە بۆسە دابنیشن لە هەر چوار لاوە پەلەوەر ناتوانێت پەل بىزێوێ.

ئەو قەلەندەرە لەوەها شوێنێکدا نیشتەجێ بوو و لە سەر تەختی دەسەڵات دانیشت و پەنج تا شەش جار فەرمانڕەواکانی ئەو مەڵبەندە بە لەشکرێکی زۆرەوە هێرشیان کردە سەری بە هۆی ئەوەی کە شوێنێکی بەرز و لە گیران نەهاتووی بە دەست خستبوو کەس دەستی پێ نەدەگەیشت و چونکە لە ڕێگای پیاوانی کۆشکی شاییی، هەواڵی ئەم ڕووداوە گەیشتە پادشا، فەرمان درا کە عەمارەتی دەسەڵاتی ئەسلان سوڵتان وێڕای خێڵی ئەرشلوو و حکوومەتی عەلی بەگ سۆفی ڕۆملوو لە ئیسفەهان و پارێزگاکانی خەلیلخان ئەفشار لەگەڵ سوپای کۆهکیلوویە پێکەوە بڕیاری سەرکوتکردنی قەلەندەریان دا و لەشکەریان بۆ ئەو سنوورە نارد و دەستیان بە شەڕ کرد و ئەو سوپایە هێرشێکی بەرفراوانی دەست پێ کرد و چونکە ئەم لەشکرە لە پیاوەکانی ئەو زۆرتر بوون، لوڕەکان لەو چیایەدا خۆیان پرژوبڵاو کرد و خەلیلخان لەگەڵ پیاوانی خۆی بۆ سەر ئەو چیایە سەرکەوت و هەرکامەیان کە لە پشت بەردێکەوە سەریان دەردەهێنا، لوڕەکان بە زەبری تیر و

تفەنگ خلۆریان دەکردەوە و لەماوەیەکی کەم لەو شاخەدا سەدان کەسیان کوشت.

شد از بس کە افتاد از آن کشتەها
در آن کوە از کشتەها، پشتەها

هر آنکس کە بر کرد [از] آن کوە سر
بزخم خدنگی فتاد از کمر

سەرەنجام قەلەندەر سەرکەوتنی بە دەست هێنا، خەلیلخان لەگەڵ فەرماندەکانی لەشکرەکەی کوژرا، ئەسلان سوڵتان و عەلی بەگ سۆفی شکستیان هێنا و بۆ دەربازکردنی گیانیان لەو شاخەوە بەرەو ئیسفەهان ڕێگایان گرتە بەر و لە گۆڕەپانی شەڕەکە خۆیان ڕزگار کرد.

قەلەندەر وێڕای سوپا و لەشکرەکەی ئوردووی خەلیلخانی تاڵان کرد و دەستی گرت بەسەر هەموو باروبنەو تەبڵ و ئاڵا و خێڵ و مەڕ و ماڵاتەکەیاندا و زۆر کەرەستە کەوتە دەستی لورەکان و خەلەجەکان و قەلەندەر پاش ئەم ڕووداوە دەسەڵاتێکی بێ سنووری بە دەست هێنا و لە بەرچاوی ئەو خەڵکەدا، ئاڵای سەربەخۆیی هەڵدا و تەبڵی پادشایی لێ دا و ئەو خەڵکە ناوی پادشایان لێی نا و لە ناو خەڵکدا بە (شاقەلەندەر) ناوبانگی دەرکرد. بەڵام خەڵکی ئەو ناوچانە باوەڕیان وا بوو کە ئەو شا ئیسماعیلە و ناویان نابوو شا ئیسماعیلی قاتڵ.(؟!!)

پاش ئەم ڕووداوانە ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ ناوبانگی زیاتر پەرەی سەند و زۆرێک لە خەڵکی عێراق و فارس و تورک و تازیک لە دوور و نزیک و هەموو خاوەن قەڵەم و دەسەڵاتداران بۆ بارەگاکەی ئەو چوون و پلەوپایەیان بە دەست هێنا و ئەو شوێنەی بەجێ هێشت و چوو بۆ ـ دێهدەشت کە دارولمۆڵکی ئەو مەڵبەندەیە و لە سەر تەختی دەسەڵات دانیشت و زۆر فەرماننامەی بۆ هەموو ناوچەکان نارد و ناسناوی خۆی کردە «هو الله العادل و طغرای احکام، ابوالمظفر» شا ئیسماعیلی قاتڵ (؟!!)، کۆتایی باسەکە ئەوە کە ڕۆستەم بەگ و مەحمود بەگ کوڕەکانی خەلیلخان بە لەشکرێکی زۆرەوە هێرشیان کردە سەری و پاش شەڕێکی دەستە و یەخە بوونێکی زۆر ڕۆستەم بەگ کوژرا و مەحموود بەگ وێڕای هەوڵێکی زۆر خۆی لەو شەڕە دەرباز کرد، بەڵام بە هۆی خەم و خەفەتی زۆر، تووشی نەخۆشییەکی کوشندە هات و هەروا بەجلوبەرگی شەڕەوە بەگۆشەگیری کۆچی دوایی کرد و

شاقەلەندەر ناوچەکانی فارس هەتا نزیکییەکانی شووشتەر و دزفوولی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆی و دەستی کرد بە چاکەکردن لەگەڵ خەڵک و لەوپەڕی دەسەڵات و تواناوە لە سەر تەختی پادشایی دانیشت و دەستی کرد بە گێرانی کۆڕی شادی و خۆشی و بۆ ماوەیەکی زۆر، کەسێک لە بیری ئەوەدا نەبوو کە لەگەڵیدا بەشەڕ بێت و هیچ زەرەر و زیانێک بەرەورووی نەبوو، ئەویش هەر بەو سنوورە کە بە دەستی خستبوو ڕازی بوو، بۆ ماوەی نزیک بە شەش، حەوت ساڵ لەو مەڵبەندە بە خۆشی و شادی ژیانی دەبردە سەر.

سەرەنجام جێنشینی شاهزادەی ئازا سوڵتان حەمزە میرزا، ئەسکەندەربەگی ئەفشار کە لە نزیکانی خەلیلخان بوو و لاوێکی مێرخاس و فەرماندەرێکی بەتوانا بوو و بەهۆی لێهاتوویی و ئازایەتییەوە پلەی بەرزی بە دەست هێنا و نازناوی خانی پێ برا و لەچاو دەوروبەرەکانی خۆی پلەی بەرزتری پێ دا و چەندان پارێزگای بە ناویەوە کرد و نیشانی حکوومەت و فەرماندارییی کۆهکیلوویە و هەموو مەڕو ماڵاتی ئەو سنوورەی بەو دا و ئەوی هیوادار کرد تا بۆ شەڕ لەگەڵ شاقەلەندەر خۆی ئامادە بکات.

بەڵام فەرمانێک لە ژێر ناوی دەسەڵاتدارانی سنوورەکانی فارس و دەوروبەری بۆ یارمەتیدانی ئەسکەندەرخان بڵاو کرایەوە و ئەسکەندەرخان بە لەشکرێکی زۆرەوە بۆ شەڕ لەگەڵ شاقەلەندەر کەوتە ڕێ و پاش گەیشتنی هێزەکەی بۆ ناوچەکانی دێهدەشت و ئەو دەوروبەرە شەڕێکی سەخت و دەستەویەخە دەستی پێ کرد.

جهان شد زخون همچو دریای آب
برو کاسهء سر به شکل حباب

دلیران جنگی در آن بحر خون
همه گشته چون عکس خود سرنگون

ز بس کشته افتاد بر یکدگر
برآورد کوهی از آن بحر سر

لە ئاکامدا بەهۆی بەخت و شانسی شازادەی ئازا و دلێرەوە سروەی سەرکەوتن ئاڵای ئەسکەندەرخانی شەکاندەوە و لەشکری شاقەلەندەر شکستی هێنا و

شنەبای پرژوبڵاو بوون و قەڵەندەر وێڕای دوو کوڕەکەی و زۆربەی دەوروبەرەکانی بە دیل گیران و هەموو کەرەستە و کەلوپەلەکانیان کەوتە دەست لەشکری ئەسکەندەرخان و ئەویش قەڵەندەری وێڕای بنەماڵەکەی و هەموو سەروەت و سامانێک بۆ کۆشکی شایی نارد و بە پێی دەستوور سەریان لە جەستەیان جیا کرایەوە و لە سەر دار شۆڕ کرانەوە و خەرمانی ژیانیان کەوتە بەر بای نەمان و (الحمدلله تعالی وحدة. نقاوة الآثار)...، لاپەڕەکانی ١٢٠ـ١١٧.

ئەو شتەی کە لە تاوتوێکردنی نووسینەکانی دانەری (نقاوه الآثار) دەست دەکەوێت، ئەوە کە پاش بەدەستهێنانی سەربەخۆیی، ڕێبەری سەرهەڵدانەکە بە شاقەڵەندەر ناوبانگ دەردەکات و ئاشکرایە کە ناسناوی قاتڵ و بکوژ ناوێکە کە دوژمنەکانی بەویان داوە و هیچ عەقڵێک ئەوە قەبووڵ ناکات کە شۆڕشگێڕێک هەرچەند نەزان و ڕەشۆکی بێ فەرمانەکانی خۆی لە ژێر ناوی (قاتل) یان بکوژ واژۆ بکات (؟!!) کە نازناوگەلی نارەوای لەم چەشنە ناو لە سەرنانی ناڕاستی ناوەکان ئاشکرا دەکات. بەسەرنجدان بەوەی کە تێ پەڕی بە ئەگەری زۆر شا قەڵەندەر لە پیاوانی مەزنی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق) بووە، بەڵام شۆڕشگێڕی ناوچەی دینەوەر و هەمەدان کە باسی سەر هەڵدانەکانی ئەو پاشان دێت لە نووسینی حەزرەتی زونووری قەڵەندەرە.

سەرهەڵدان و ئاشکرابوون لە دینەوەر و هەمەدان.

(... و پاش ماوەیەک لە ناوچەکانی هەمەدان و ئەو مەڵبەندە کەسێکی تر خۆی ئاشکرا کرد کە هەمان قسە و باسی پێشووی هێنایە زمان کە من شا ئیسماعیلم و لە وڵاتی ڕۆمەوە دێم و بۆ ئەو مەبەستە چووبووم کە تایبەتمەندییەکان و چۆنیەتیی بارودۆخی ئەو وڵاتە بزانم و شێوازی داگیرکردنی ئەو سنوورانە دیاری بکەم [!!] و هەندێک لە خەڵکی ئەو ناوچانە بڕوایان بەم قسانە کرد و بە باوەڕمەندیی تەواوەوە بوون بە پێڕەوی ئەو و لە ماوەی یەک یان دوو مانگدا کۆمەڵێکی زۆر لە دەوری کۆ بوونەوە و بە خێرایی بووە خاوەن دەسەڵاتێکی زۆر و زۆربەی دەسەڵاتداران و فەرمانڕەواکانی ئەو سنوورانە ئاڵای یاخیبوونیان هەڵدا و هەندێک لە بەر بەرژەوەندی و هەندێک بەهۆی خۆشەویستیی ناوبراو وەفاداریی خۆیان ڕاگەیاند و چونکە ئەو هەواڵە گەیشتە سۆلاق حسێنی تەکەلوو کە فەرمانڕەوای ناوچەی چەمچەماڵ و پارێزگاری ئەو دەوروبەرە بوو کەوتە ناو بیرکردنەوە و دۆزینەوەی ڕێگاچارەیەک، زانیی کە ناکرێت لە ڕێگای لەشکرکێشی و شەڕەوە سەرکەوتن بە دەست بێنێت. بە ناچاری بە پێی کات کاری کرد و هاوکاریی خۆی ڕاگەیاند و یەکێک لە پیاوەکانی خۆی وێڕای خەڵاتێکی زۆر و نامەیەک کە ناوەڕۆکەکەی بریتی بوو لە ڕاگەیاندنی دۆستی و هاوپەیمانی ناردە لای ناوبراو و خۆی لەگەڵ لەشکر و سوپایەکی پۆشتە و پەرداخ بە دوای ئەواندا بەڕێ کەوت و چونکە لەو کاتەدا، لەشکرێکی مەزن لە قەرەباغ و ئەو ناوە بوو، ئەم پیلان داڕشتنە بۆ ئەو پێویست بووە. کاتێک کە ئەو قەلەندەرە لە هاوپەیمانیی سۆلاق حسێن و یارەکانی ئاگادار بوو، خۆشحاڵ بوو، بڕیاری سەربەخۆیی دا و سۆلاق حسێن پاش ناردنی خەڵات داوای پلەی ئیشیک ئاقاسیگەری کرد و داواکارییەکەی بەجێ هێنرا و دارێکی لە ژێر باڵی خۆی نا و لە بەرانبەر قەلەندەردا ڕاوەستا و بەشێوەیەک ڕێزی لەو گرت کە کەسێک نەیدەوێرا بەقەرا سەرەتیرێک زیاتر بڕواتە پێشەوە و تا ڕادەیەک ڕێوڕەسمی ڕێز لێنانی بەجێ هێنا

کـە هەمــوو ئەو خــەڵکە تەنانەت ئەو پیــاوەش خــۆی لـێ گــۆڕا و پێی وا بـوو هەر بەڕاستی کە شـا ئیسـماعیلە و لە ڕێگای پێڕەویکردنی سـۆلاق حسـێن سـەرجەم دەسـەڵاتداران و پیاوە مـەزنەکانی ئەو سنووره بڕیاری گوێڕایەڵییـان دا و ئەوەندە هێز و سـوپای کۆ کردەوە کە ئەگەر بڕیاری داگیرکردنی قـەزوینی بدایا بە ئاسانی سەرکەوتنی بە دەست دەهێنا و هەواڵی گرتنەدەستی دەسـەڵات لەلایەن ئەو پیاوەوە بەهەموو لایەکدا بڵاو کرایەوە و گەیشتە ئۆردووی شاهی و چونکە جێگری پادشاو دەستوپێوەندە حوکمییەکان سەبارەت بەو ناوچەیە متمانەیان بە دەست هێنابوو بۆ کۆشکی شاهی گەڕانەوە؛

لەم کاتانەدا کە سۆلاق حسێن لە خزمەتیدا بوو لەگەڵ دەوروبەرەکانی ئەو پیاوە پێوەندیی نهێنیی دامەزراند و هەر کامەیانی بە شێوازێک سەبارەت بەو بەدگومان کرد و لەگەڵ خـۆی هاوڕایانی کرد و باسی بەدیلگرتنی ئەوی هێنایە ئاراوە و لەو کاتەدا کە لەشکری شـاهی گەیشـتە کۆشکی قـەزوین، سۆلاق حسـێن دەرفـەتی بە دەست هێنا و وێڕای ئەو چەند کەسـە ئەو پیاوە بگرێت و بە دەستبەسـتراوی لەگەڵ دەوروبەرەکانی بۆ ناو لەشکری شاهی بنێرێت و کاتێک کە گەیشتنە ناو کۆشک بە پێی دەسـتووری شـاهی خـەڵاتێک بۆی دیاری کرا کـە بەرگێکی حـەسیرییـان لەبەر کرد کە ناوەکەی بەباڕووت داگیرابوو.

بە لێدانی سـاز و ئاهـەنگ پێشوازیی لێ کرا و سـواریان کرد و ئەو خـەڵکەش لە پێـشـەوە دەسـتـیـان کرد بە دەربڕینی شـادی و هـاتوهاوار هـەتا گـەیشـتنـە شـاری قــەزوین، پاش ئەوەی کـە لـە گـۆڕەپانـی شــاردا لەداردران و گــڕی نەمــانیــان لە جـەسـتـەی بەردا، زۆر خـەڵاتی کـەم وێنە و پڕ بـایەخ بۆ کـۆشکی سـۆلاق حسـێن نێردرا و پلەی بەرزیان بەو بەخشی.

جـهـان سـربسـر فـتنه است و فسـاد
بر اوضــاع او نیـسـت هیچ اعـتـمـاد

بـهــر گــوشـــه زین دار نـاپایدار
یکی گـشـتـه سـر [کـردهء] روزگـار

ســر افــراخــتــه از پی ســروری
بـود در ســــرش آرزوی ســــری...

شـــــــود دیـگـری را هـمـین آرزو
کــه خــود را بزودی رســاند براو

[نقاوة الآثار...ل ل ۱۱۷-۱۱٤]

ئەم بەسەرهاتەی سەرەوە لەگەڵ ئەو بەسەرهاتەکەی کە حەزرەتی زونووری وەک یەک دێنەوە:

... چو ذوالنور گــردید آنوقت شــاه
بـه یاران بشــد آن زمــان قــبلەگــاه

هـمـی ایـل لـر تـابـع او شـــــــدند
مـــرید همـــان یار نیکو شـــدند

مـجـرد بدی در جــهـان شــه ذوالنور
بـه دین حـــقـــیـــقت نمودی ظـهـــور

دگـر سـیـد رضـا شـد ورا جـانشین
به آن خـــاندان گـــشت او قطب دین

به آیـن حق عـــهـــد تجـــدید شـــد
کـــه ذوالنور آن قطب توحـــیـــد شـــد

زمـــانـی ذوالنور بود در جـــمـع حق
کـــه ناگـــاه یک مـــهـــتـــری زان ورق

ابا چند ســواره به قـــهـــر شـــدید
بیـامـد کـه ذوالنور ســازد شـهـیـد

بفــرمـــود ذوالنور با مـــردمـــان
بباشــیــد در جــمع دل شــادمــان

نجنبــیــد از جـا نبــاشــیــد تنگ
خــدا هست با مــا به توفـیق و هنگ

چو سـردار آید در این انجـمن
ببـینیـد آنوقت کـرامـات من

چو وارد بشـد آن رئیس از غـرور
بغـرید گـفـتـا کـه ای شـه ذو النور

چنانی تو مـغـرور از کـبـر و زور
نداری زمن باک اندر حـضـور

کنون خواهم از تو در این جشن و سور
اگـر تو غـلامی به ذات غـفـور

ببـاید کـه مـعـجـز نمایی به من
کـه ببـینم عـیـان اندرین انجـمن

چو آن مـرد مـهـتـر ذو النور شـاه
کـرامـات و اعـجـاز دیدی بگاه

همـان دم بـه پیش آمـده سجـده کـرد
به دین حـقـیـقت دگـر سـر سـپـرد

همـه ایل و قـومش به صـدق تمام
شـدند حق پرست جـمله در آن ایام

دگـر شـاه ذو النور در آنزمـان
حـقـیـقت روا کـرد اندر جـهـان

پس آنکه چو خورشـید گشـتی نهان
بشد سید رضا جانشـینش به خان

[شاهنامة حقیقت، حاج نعمت اللة جیحون آبادي، ل، ٢٩٩]

به سڕینەوەی شتە زیادییەکان و تۆمەت وەپاڵدانەکان و سەرلەنوێ ڕاستکردنەوەی چەواشەکاریی بە ئەنقەستی مێژوونووسان ئەگەر بە وردبینییەوە سەیری ئەم

ڕووداوە مێژووییانە بکرێت و ڕاستیی بابەتەکە ئاشکرا بکرێت، زۆربەی ناودارانی ئالی حەق کە تەنانەت بە پێی نووسینەکانی بەردەستمان نیشانەیەک لە چۆنیەتیی ژیان و بەسەرهاتی ئەوان لە بەردەستدا نییە، بارودۆخ و کەسایەتی و چۆنیەتیی سەرهەڵدان و جوولانەوەی ئەوان لەم ڕەوتە مێژووییەدا ئاشکرا دەبێت.

بە سەرکوتکردنی ئەم شۆڕشانە لە سەردەمی سوڵتان محەمەدی خودابەندە (٩٨٦- ٩٨٥ ک.هـ) باوکی شا عەباسی یەکەم، جووڵانەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان کە لە ناو قەڵا کوێستانییەکان و لووتکەکانی زاگرۆس و مەڵبەندە سنوورییەکانی خوراسان و ئەفغانستان و ئازەربایجان و کوردستان وەکو سەدەکانی پێشوو بوو بە ئاگری ژێر خۆڵەمێش و لە سەردەمی شا عەباسی یەکەم (٩٩٦- ١٠٣٨ کۆچی مانگی) لە بەرگی نوقتەویان کە لقێکی بووەوە لە حورووفییەکان بوون خۆی ئاشکرا کرد، نوقتەوییەکان پێڕەوی مەحموودی پەسیخانیی گیلانی بوون کە لە سەردەمی شاتەهماسبیشدا چالاکییەکی بەرینیان بوو، بەڵام بە پێی بارودۆخی کۆمەڵایەتیی ئەوکات بەنەرمی لە گەڵیاندا هەڵسوکەوت کرا؛ [مەحموود] بە جیابوونەوە لە لایەنگرانی فەزڵی حورووفی ئەستەر ئابادی کە خۆی سەرەتا لە پێڕەوەکانی ناوبراو بوو، دەستەی نوقتەوییەکانی دامەزراند کە لە باری بنەماکانی بیروهزرەوە هەمان ئەندێشەی ئاینی و باوەڕی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق = حورووفییە)ی بە هەندێک کەم و زیادکردن درێژە دەدا، لەم ڕووەوە لە ئاڵقەی حورووفییەکان دەرکرا و لە ساڵی ٨٣١ی کۆچی مانگیدا کۆچی دوایی کرد، جووڵانەوەکەی مەحموود دەسکەوتێکی کولتوور باشی لێ کەوتەوە بە، سەبارەت بە چۆنیەتیی ژیان و بەسەرهاتی ناوبراو لە بەڵگە مێژووییەکاندا زانیارییەک لە بەر دەستدا نییە، ئەگەرچی لە سەرچاوە زارەکییەکان و هۆنراوەکانی ئالی حەق پاش ناوبردنی شا سەید جەلالەدین لە بنەماڵەی خاکسار، لە چەند جێگاشدا باس لە مەحموود کراوە، و بە لەبەرچاوگرتنی پێوەندیی نێوان بنەماڵەی خاکسار لەگەڵ نوقتەوییەکان بە تایبەت لە هیندستان دوور لە ڕاستی دێتە بەرچاو کە مەبەست هەمان مەحموودی نوقتەویی گیلانی بێت [خاکسارەکان بە مەحموودی پاتەلی و ناوە تەریقەتییەکەی سەلمانی فارسیی (؟!!) دەزانن] و ڕەنگە تەنیا لە حاڵەتکدا ئەم خاڵەی مەبەست بێت (؟) بەڵام لە زنجیرە بنەماڵەی خاکسار ناوی مەحموود بەردەوام بەرچاو دەکەوێ.

بابەتێکی تر چیرۆکی مەحموودی غەزنەوی و ئەیازە، لە نووسراوەکان و هۆنراوەکانی (ئالی حەق) و لە شەتەحاتی ناودارانی یارسان (ئالی حەق) ناوەکانی مەحموودی غەزنەوی و بە تایبەت شاری غەزنەین هاتووە و لە سەردەمەکەی وەکو سەردەمی ئاشکرا بوون، ناو براوە، بەڵام سوڵتان مەحموودی غەزنەوی بەپێی هیچ حسابێکی مێژوویی، بیروباوەڕی، سیاسی، مەنتیقی و فیکری لە پیاوانی ناوداری عەلەوی (ئالی حەق) نایێتە ئەژمار، هەرچەند لە هۆنراوەکاندا فریشتەکان و کێشە (دون)ی حەوتەوانەی ئەویشیان ناو بردووە، ئەگەرچی ئەم هەڵبژاردنە وەکو باوەڕێک جێگای ڕێزلێنانە، بەڵام بۆچوون ئەوەیە کە چونکە زانیارییەک لە ژیان و بەسەرهاتی مەحموودی پەسیخانی گیلانی لە بەردەستدا نەبووە، ئەو کەسانەی کە هەواڵەکانیان گواستووەتەوە لە ئاسەوارە نووسراوەکاندا کەسایەتیی ناوبراویان هەروەکو چەواشەکارییەکانی تر و هەڵەکردن لە ڕووی کەمتەرخەمییەوە لەگەڵ سوڵتان مەحموودی غەزنەوی تێکەڵ کردبێت، چونکە ئەو بەڵگانەی کە لە بەر دەستدان دەقاودەقن لەگەڵ ژیان و بەسەرهاتی مەحموود پەسیخانیی گیلاندا. و نەک سوڵتان مەحموودی غەزنەویی یەکەم؛ ئەو شتەی کە لەژێر ناوی سەردەمی مەحموود و پاش سەردەمی شافەزڵ تۆمار کراوە و ئەم نزیکی و بەرێکەوت بوونە پێوەندیی بە فەزلی و مەحموودی پەسیخانی هەیە، نەک فەزڵ و سوڵتان مەحموود.

هەروا کە باس کرا، سوڵتان مەحموود بەهیچ شێوەیەک ڕێی تێ ناچێ پێوەندیی بە بزووتنەوەی عەلەوییەکانەوە بووبێت. سێیەم ، پێوەندیی مەحموودی پەسیخانی گیلانی و موریدەکانی ئەو لە گەڵ وڵاتی هیندستان وەک ڕۆژی ڕووناک ئاشکرایە و ئەم ڕوونکردنەوەیە خاڵێکی تر لە بابەتە مێژووییەکانی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەقە) کە ئەگەر لێکۆڵینەوەیەکی بەڵگەمەند بکەین، دەتوانین لە ڕاستییەکەی ئەو تێ بگەین.

بزووتنەوەی نوقتەوەییەکان لە سەردەمی شا عەباسی سەفەوی

(٩٩٦- ١٠٣٨ کۆچی هەتاوی)

بەپێی سەرچاوە زارەکییەکان، شا عەباسی سەفەوی (٩٩٦ـ ١٠٣٨ کۆچی هەتاوی)یان، بە کێشە (دون)ی لە بابا یادگار هێناوەتە ئەژمار و زۆربەی بنەماڵەی عەجەم لە دەروێشەکانی خاکساریان سەر بە ئەو زانیوە، سەبارەت بەدەسەڵاتی ڕواڵەتی و باتینی و هەوڵ و ململانەی ناوبراو لە هەموو ڕوویەکەوە چیرۆکی جۆراوجۆر هەیە کە لێرەدا دەرفەتی باسکردن و لێکدانەوەیان نییە.

سەبارەت بە بزووتنەوەی نوقتەوییەکان لە سەردەمی شاعەباسی سەفەویدا، خاوەن (نقاوة الاثار)، باسێکی چڕوپڕی سەبارەت بە ڕابردووی ئەو جۆرە بزووتنەوانە و جووڵانەوە کۆمەڵایەتییەکانی لەم چەشنە هێناوە و لە پێشەکی باسەکەدا وا هاتووە کە لە سەردەمی سەفەویشدا هەر وەکو لە سەرەتای بەرگی یەکەمی ئەم کتێبەشدا هات، ڕیشەی ئاینی عەلەوییەکان دەگەڕێتەوە بۆ پێش هاتنی ئیسلام و سەردەمی خوڕەم دینەکان و مەزدەکییەکان و ڕەوتی ئاڵوگۆڕ و پێوەندییەکەی لەگەڵ بزووتنەوە هاوشێوەکاندا جێگای سەرنج و بەراوردکردن هەروا کە دەنووسێت:

(... لە سەرەتای ژیان هەتا کۆتای جیهان، لە نێوان شەیتان و کوڕەکانی ئادەم و ئەشیاع، شەڕ و دوژمنایەتی بەر قەرارە و ئاسەواری ئەم کارە هەتا کۆتایی جیهان بەردەوام و پەیتا پەیتا بە هۆی «لاغوینهم اجمعین» شەیتان لەگەڵ هاودەستەکانی لە هەرکات و شوێنێکدا، کەسێکی بەدڕەوشت پەروەردە و بەهێز بکەن و دەست بکەن بە فریودان و بە لاڕێدابردنی دەستەیەک لە خەڵکی نەزان و بەم جۆرە بازاڕی تاوان و گونا و فیتنە و درۆ گەرم دابێن و خەڵک لە ڕێگای ئاینی موبین و شەرعی ئیسلام بخەنە ناو چاڵی بەدناوی و نەزانی، بەشێوەیەک کە لە سەدەکانی پێشوو و ڕۆژگارەکان. لە هەر سەردەمێکدا یەکێک لە [...] خۆیان لە

ولاتانی تر و فرتوفێڵدا خۆیان بخەنەوە بەرچاوی خەڵک، دەرگاکانی [...] بە ڕووی خەڵکدا کردووەتەوە، لە ڕێگای ئەفسانە و سیحرەوە وادەی درۆ دەدەن. بەشێوەیەک کە لە سەدەکانی ڕابردوو لە ولاتی چین (مانی)ی شێوەکار کە لە کاری شێوەکاری ناوبانگێکی زۆری لە ولاتی خۆی دەرکردبوو و ئەم ناوبانگەی گەیشتبووە ئاستێک کە شێوەکارەکانی تر لە بەرانبەریدا کڕنۆشیان دەبرد و ناوبراو کارەکەی خۆی بەپەرجۆ لە قەڵەم دەدا و بانگەشەی پێغەمبەریی کرد و یەکێک لە موعجیزەکان و کارە سەیرەکانی ئەو ئەمە بوو کە لە سەر زەوینی تەخت بە قامکی خۆی دایرەیەکی دەکێشا کە بەرینایییەکەی دە زەرع بوو و لە کاتی سواریدا نووکی رمبێکی ڕاست بەرەو ناوەندی دایەرەکە دەهاویشت و ئەوی تر ئەوە بوو کە حەوزێکی دروست کردبوو و بەهونەری شێوەکاری ئاوی ڕەوانی تێدا کێشابوو، بەشێوەیەک کە تا کەسێک دەستی پێدا نەکردبایە ناوی نەیدەزانی کە ئاو نییە و زۆر گۆزەش لەو شوێنە شکا چونکە خەڵک وایان دەزانی کە دەتوانن بێجگە لە مانەش وێنەی سەگێکی تۆپیوی لە سەر ئاو کێشابوو کە بە شێوەیەک ئەوانەی دەچوون بۆ ئاو، کە ئەو دیمەنەیان دەبینی دەگەڕانەوە و دەیانوت کە سەگێک کەوتووەتە ناو ئەو ئاوە و تۆپیوە و پاش ئەوەی کە زۆرێک لە خەڵک [...] یان بۆ سەر ئاینی [...] و ڕێبازی ناپەسەندی خۆی، ڕاکێشاو زۆربەی خەڵک لە دەوری کۆ بوونەوە، هەروەها بە هەندێک لە کەسانی دەوروبەری خۆی وت کە من بۆ ئاسمان دەڕۆم و پاش ساڵێک دێمەوە و لە داوێنی فلانە چیا من دەبیننەوە و کتێبێکتان بۆ دێنم و پاش گەڕان ئەشکەوتێکی لەو شاخەدا دۆزییەوە و خۆراکی ساڵێکی تێدا دانا و لە ماوەی ئەم یەک ساڵەدا دیمەنی هەموو ئاسمانەکان و ئەوەی کە لە زەوی و ئاسماندا بوو، هەر لە مرۆڤەکان و گیانلەبەرەکانی وشکی و دەریای لە تۆمارێکیدا کێشاو پاش ساڵێک لەو ئەشکەوتە هاتەدەر و خۆی نیشانی خەڵک دا و ئەو کاغەزەی پیشانی خەڵک دا و گوتی خوای مەزن لە جێی کتێب تۆمارەکەی و دیمەنی هەموو گیانلەبەرانی خستە بەرچاوی من و ڕاستی و چۆنیەتیی هەموو ئەو شتانە کە لەم کاغەزەدایە لە من ئاشکرا بوو؛ زۆربەی ناوچەکانی تورکستانی خستە ژێر دەسەلاتی خۆی و لەو ولاتەدا کاری پەرەی سەند و ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ بەهێزتر بوو تا ئەوەی کە هەموو خەڵکی ئەو ناوچانەی لە دەوری خۆی کۆ کردەوە.

پاشتر ڕووی لە ولاتی ئێران کرد و لەو ڕۆژگارەدا پاشای عاقیبەت خێر

فیرووزی کوڕی بەهرامی ئەشکانی کە چینی سێیەمی پاشاکانی عەجەم بوو، لە سەر تەختی دەسەڵات دانیشتبوو و هەندێک کەس وتوویانە هاتنە دەری مانی لە سەردەمی پاشا خۆشناو واتە شاپووری زولئەکتافدا بووە پاش ئەوەی کە مانی لە هەموو وڵاتی ئێراندا ناوبانگی دەرکرد و زۆرێک لە خەڵکانی ئەو ناوچانە لە دەوری کۆ بوونەوە و نزیک بوو کە کارەساتێک ڕوو بدات، پادشای سەرکەوتوو فەرمانیدا تا بانگهێشتی بکەن و زانایان و پایەبەرزانی ئاینیی ئەو سەردەمەی بانگ کرد و کۆڕێکیان پێک هێنا و ئەو کەسانە لەگەڵ مانی دەستیان کرد بە وتووێژ و بیروڕا گۆڕینەوە و پاش قسەوباسێکی زۆر و بەڵگە هێنانەوە، زانا عەجەمەکان و پایەبەرزانی کۆشکی شایی ئەو [...] واتە (مانی)یان ناچار بە بێدەنگی کرد و پاش سەلماندنی نەزانی و ناکارامەیی ناوبراو، پاشای مەزن فەرمانی دا تا بە ئەشکەنجەیەکی زۆر بیکوژن و پیستی بگرنەوە و پڕ لە کای بکەن و لە هەموو وڵاتدا بە بەرچاوی خەڵکەوە بیگێڕن و لە سەرەنجام جەستەکەیان سووتاند و هەروەها لە سەردەمی ساسانییەکاندا؛ کە وەکو چینی چوارەم لە پاشاکانی عەجەم دێنە ئەژمار لە سنووری ژێر دەسەڵاتی قوبادی پاشاکە باب و باپیری ئەنوشیروانی دادوەرە، کەسێکی مەزدەک ناو بە دیار کەوت و زۆرێک لە خەڵکی بە لاڕێدا برد و بۆ ماوەیەکی درێژ خەڵک نەیاندەزانی [...] کەسێک کە مردووە میراتەکەی دەبێ بە کێ بگات و لەم ڕۆژگارەدا ژیانی خاوەن موڵک چۆنە و... [و پاش باسێکی چڕوپڕ سەبارەت بە مەزدەک چۆنیەتیی ئاڵوگۆڕ بە سەرداهاتنی جووڵانەوەی سیاسی ـ مەزهەبی ئەو دەگەیەنێتە سەردەمی سەلجووقییەکان و حەسەنی سەباحی ئیسماعیلی و پاشان بەم شێوەیە دەست دەکات بە باسکردنی چیرۆکی نوقتەوییەکان و چۆنیەتی ئاشکرابوونی ئەوان لە سەردەمی شا تەهماسبی سەفەوی و پاشان سەردەمی شاعەباسی سەفەوی] تۆمارکەرانی ڕووداوەکان لاپەڕەکانی مێژوویان بەم شێوەیە داناوە کە لە ڕۆژەکانی سەرکەوتنی پادشای مەزندا و ئاینپەروەریی پاشای دین پەنا شا تەهماسب هەندێک کەس لە نوقتەوییەکان لە دەوروبەری ساوە و قەزوین و نزیکییەکانی کاشان و ئیسفەهان و کووهپایە و نائین ئاشکرا بوون و بەوپەڕی تواناوە، دەستیان کرد بە بانگەشەکردن و بە دەستی [...] دەستیان لە شەرع وەرداوە و دەرگاکانی عەزاب [...] بەڕوویاندا کرایەوە و هەواڵی کردەوەکانی ئەوان گەیشتە گوێی جێگری پاشاو

چەند کەس لە ڕێبەرەکان و پێشەنگەکانی ئەم هۆزە وەکو؛ محەمەد قازی بیدگۆلی و مەولانا قاسم کۆپاڵی- و هتد.. بەپێی حوکمی خۆی لێکۆڵینەوەی لێ کردن و زیندانیی کردن. و چاوی چەند کەسێکیانی دەرهێنا و هەندێکیشیانی بە ئەشکەنجە کوشت و سەر ڕووی زەوینی لەو گەڵاوانە پاک کردەوە و پاشماوەکەشیان لە گۆشەی بێکەسی و تەنیاییدا ژیانیان دەبردە سەر و هیچ کەس لەم ڕووداوە کە بووبووە هۆی کۆبوونەوە و پچڕانی ئەم فێرقەیە ئاگادار نەبوو، هەتا سەردەمی شاعەباس، خوسرەو ناوێک لە جلوبەرگی دەروێشەکاندا لە حکوومەتی قەزوین نیشتەجێ بووبوو و بازاڕی [...] گەرم کردبوو؛ دەستی کردبوو بە پڕوپاگەندەکردن و لە ماوەیەکی زۆر کەمدا ناوبانگێکی زۆری دەرکردبوو و خەڵکێکی زۆر لە دوور و نزیکەوە بەرەو ئەو شوێنە هاتن. لەگەڵ هەر چینێک لە خەڵکدا بە پێی حاڵ و ڕۆژی ئەوان هەڵسوکەوتی دەکرد و لە جلوبەرگی هەژارەکان و دەروێشەکاندا خۆی پیشانی خەڵک دەدا و بە دەروێش خوسرەو ناوبانگی دەرکرد و لەگەڵ هەرکامە لەو خەڵکەدا بەزمانێک قسەی دەکرد و سەرەتا نەیدەوێرا کارێکی دژی یاسا و ڕێساکانی ئاینیدا بکا، بە ڕادەیە کە مووریدەکانی گەیشتنە زۆرترین ژمارەی خۆیان، بە حوکمی «ان النفس لامارە بالسوء» چین و توێژە نەزانەکانی بۆ سەر ڕێگای چەوت و ناڕاست و بەدەرەوە لە یاسا ئاینییەکان بانگهێشت دەکرد و ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ ناوبانگی زیاتر پەرەی سەند و هەواڵی کارەکانی گەیشتە گوێی پاشا و بە ڕێکەوت ڕۆژێک پاشای خاوەن شکۆ، ڕۆژێک بە لای خانەقاکەیدا دەرباز بوو؛ خوسرەو ئاگادار بوو هاتە دەرەوە و دوعا و پێداهەڵگوتنێک کە شایانی ئەو بێت پێشکێشی کرد و دەستی کرد بە زمان چەوری و پاشاش لە بەرانبەردا چەندان خەڵاتی پڕ بایەخی پێ بەخشی.

پاش ئەوە هەرچەند ماوە جارێک بە مەبەستی سەردان و ئەحواڵپرسین دەچووە تەکیەکەی ڕێزی زۆری گرت و پارە و خەڵاتی زۆری بەو دەبەخشی و لەم ڕووەوە زۆربەی فەرمانڕەواکان و گەورە پیاوانی دەوڵەت بۆ چاوپێکەوتن لەگەڵیدا دەچوونە لای و ئەویش بە زمانە چەورەکەی ئەوانی دەخستە داوی خۆیەوە و دەیکردنە مووریدی خۆی و ئەوانیش نەزر و سەدەقەی زۆریان هەر لە کەرەستە کەم وێنەکان وەکو کێڵانی زێڕ کفتدا زێڕ و زیو بۆ ئەو دەبرد و لە ماوەیەکی کەمدا خەڵکێکی زۆر لە دەوری کۆ بوونەوە و ژمارەی مووریدەکانی گەیشتە ئاستێک کە زۆربەی ڕۆژەکان

دووســەد کــەس لە خــانەقــاکــەیدا بـوون و چەند کــەس لەوان بـوون بە نزیکتــرین کـەسـەکـانی دەروێش خـوسـرەو و بوون بە جـێگری نـوێنەری تایبـەتی ئـەو. لەوانە یووسف ناوێکی خوراسـانی کە لە پیـشـەی دروسـتکردنی جـێگای تیری کـەواندا ناوبانگێکی زۆری هەبوو و پاشای مەزن لە سۆنگەی ئەم هونەرەیەوە، لەگەڵیدا زۆر بەباشی هەڵسوکەوتی دەکرد و هەر جارە کە جێگای تیری بۆ پاشا دەبرد بەهەموو شێوەیەک ڕێزی لێ دەگرت و لەگەڵیدا قسەی دەکرد و قسەی لە زمانی دەردەهێنا و ئەویش هەموو نهێنییەکی دەدرکاند و باوەڕی یووسفی ئەمە بوو کە پاشایکردووە بە پێڕەوی خۆی کەوابوو هەموو قسەیەکی دەهێنایە زمان، لە ئاکامدا پادشاش لە هەموو شتێک ئاگادار بوو و سەبارەت بەشـێوەی بیرکردنەوەی ئەوان هیچ شک و گـومـانێکی نـەمـا و کـــەوتە بیـــری ئەوە کـە هەمـوو ئەوانە لە نـاو ببـات کـە لەم کاتەدا کارەساتی لوڕستان ڕووی دا و دوو سێ ڕۆژی تر بەڕێوەبردنی ئەم کارە وە درەنگ کـەوت و پادشـا وێڕای سـەرنجـدان بە پێی مـەسـڵـەحـەت بۆ تەکـیـەی ئەو دەهات و داوای یارمەتیی دەکرد و چون ئەو پێشـەوایە لەگەڵ یووسفی پێکەوە لەو مـاوەیەدا قسـەو باسی زۆریان کـردبوو و باوەڕی هەڵەی ئەوان ئەوە بوو کە پاشـا لەگەڵ ئەوان یەکدڵ و یەک زمانە، و ئەوەی هێـنایە زمان کە بڕیاری داوە سەفەر بۆ لوڕستان بکات و دواخستنی بە گونجاو نازانێت و پاشـای مەزن هەوڵ بدات کە دوو یان سێ ڕۆژی پێـش لە ئاشکرابوونی مـانگی مـوحـەڕەمی سـاڵی (١٠٠٢) دەبێ بۆ داروسـەڵتـەنەی قـەزوین گـەڕابێـتـەوە کـە هاتنی ئـەم سـاڵە گـەیشـتنی کەسێکە بە تەختی دەسەڵات و سەربەخۆیی؛ واتە یەکێک لە دەروێشـەکانی ئێمـە دەبێ فـــەرمـــانڕەوا بێت و هـێـز و دەســـەڵات دەبێ لە دەســـتی ئـەودا بێت و ئەم مـوحـەڕەمـــە یەکـــەم خـولی ئێمـەیە و چونکە باشـــترین کـەس خودی پاشـایە هێـزی حـوکـمـڕانی لە دەسـتی پادشـایە و باشـتـر ئەوەیە کـە بۆ کـەسـێکی تر نەگوازرێتەوە.

کنی کارها را چو در وقت خویش
مـهـیـا کن اسـبـاب آنرا ز پیش

که در وقت خود چون کنی کار را
کنی سـهل آن کـار دشـوار را

پس آسان توان کرد در وقت کار
نکردی، پشـــیـــمـــانی آرد به بار

هەڵبەت بە خێرایی و بە پەلە هەرچی زووتر دەرفەت لە دەست نەدەن و پادشای مەزن لە هەموو ئەم قسە ناڕەوا و نابەجێیانە ئاگادار بوو، بە حوکمی (واصبر وما صبرك الا بالله) دانی بەخۆدا گرت و شێوەی ڕاوەستان و تێفکرینی هەڵبژارد و چونکە کاتی ئەوە هات کە دەست بکات بە لە ناوبردنیان، بەرەو خانەقا بەڕێ کەوت بەڵام بیر و ئەندیشەی ئەو [...] دەستی لە سەر پادشا هەڵنەدەگرت و نزیک بوو کە سەرەتا بەر لەوەی کە بۆ لوڕستان بڕوات، فەرمانی لەناوبردنی ئەو دەروێشە بدات و جیهان لەوان پاک بکاتەوە و بەزەبری شمشێر لە ڕووی ڕۆژگار بیانسڕێتەوە بەڵام بە سەرنجدانی کات ئەم کارەی وەدواخست و ڕووی لە لای شاهوێردی لوڕ کە لە گرینگترین کارەکانی ئەو بوو کردی، بەڵام بە پێی فەرموودەی (ان اجل الله اذا جاء لا يؤخر)، ئەوە دەروێشە، خۆی بووبووە سەبەبی ڕەنج و ئازاری خۆی و کەسوکارەکەی.

پاش گەیشتنی کاروانی پادشا بۆ گۆڕەپانی ئەلەنگی خەرقان، کەسێک لە لایەن دەروێش خوسرەوەوە هەواڵێکی بۆی برد کە ناوەڕۆکەکەی ئەوە بوو کە پاشای مەزن دەبێ کە لە هاتوچۆدا پەلە بکات و ئەوپەڕی توانای بخاتە گەڕ و بە ئاسانی بەلای ڕووداوەکاندا تێ نەپەڕێت و ئەگەر شەڕ لەگەڵ شاهوێردی، پێویستی بە لەشکر بوو، پەیکێک بەخێراترین کات ڕەوانە بکات تا هەر چەند کە پێویست بێت بۆی بنێرێت و بە بیستنی ئەم هەواڵە ئیتر سەبری پادشا گەیشتە کۆتایی خۆی و بە -هۆی، (من تحري القصد خفت عليه الامور) لەناوبردنی وەکو پێویستییەکانی ئاین و دەوڵەتە و ئیتر دواخستنی بە گونجاو نەزانی و چونکە [دەروێش خوسرەو] بانگەشەی ناردنی لەشکری کردبوو ئەگەری ئەوە هەبوو کە ئەگەر هات و پادشا زۆر لەو شوێنە مایەوە کارەساتێکی تاڵ ڕوو بدات، بەم جۆرە و بە پێی « الطمأنينة قبل الخبر صد الحزم» هەموو تێبینی و پێشبینییەکی ڕەچاو کرد، بە پەلە جارچییەکی بانگ کرد و فەرمانی دا کە لەگەڵ سەد کەسی سوارە و پیادە بەشێوەیەک کە کەس ئاگادار نەبێت ماڵەکەی گەمارۆ بدەن و ئیزن بە هیچ کەسێک نەدەن کە هەڵبێت و ئەو پەڕی داکۆکی کرد لە پاراستن و چاوەدێریکردنیان و

پەیتاپەیتا دوو پاتی دەکردەوە کە ئاگادار بن و هێرشی خەڵک و کۆبوونەوەی موریدەکان [...] لە دەست دەری بێنن و ئاژاوەیەک دروست ببێت. لە یارەکانی دەروێش خوسرەو، یووسفی تیروان دۆز و کووچەکی بەهلەدۆز.*

پاشان دەستیان کرد بە کۆکردنەوەی کەرەستە و کەلوپەلی ئەوان. پاش ئەوە یووسفیان لەگەڵ ڕەفیق لەگەڵ چەند کەسی جێ متمانە و باوەڕ بۆ خزمەتی پاشا نارد و کووچەک لە نێوان ڕێگادا شتێکی ژەهراویی خوارد و گیانی لە دەست دا و هەرکە یووسفیان بردە خزمەت پاشا بەشێوەیەک کە هەمیشە لەگەڵی قسەی دەکرد دەستی کرد بە لێپرسینەوە بەشێوەیەک کە ئەو [...] تووڕە بوو وەکو جاران وەڵامی دایەوە و هیچ ترسی لێ نەنیشت.

بە ڕێکەوت هەر لەو کاتەدا ئەستێرەیەک لە ئەستێرە کلکدارەکان لە نێوان

* بەهلەدۆز: کەسێکە دەستەوانەی چەرم بۆ ئەو کەسانە ساز دەکا کە باز ڕادەگرن. بە باشی پارێزگاری بکە چونکە ئەوانم پێویستە بەڵکو ئەوە کە ئەو لەگەڵ چەند کەس لە یارەکانی بۆ ئێرە بنێری و ئەو لەگەڵ کەسانی تر ڕابگرن و لەو شەوەدا جارچی لەگەڵ ئەو تاقمە کە دیاری کرابوون لەو شوێنە ڕۆیشت و هێشتا ڕۆژ هەڵنەهاتبوو کە تەکیەی ئەوان گەمارۆ درا و ئەوەندە سەبریان کرد تا ڕۆژ بووەوە و دەرگای تەکیەیان کردەوە و هێشتا کەسێک نەچووبووە ناو کە جارچی باشی هاتە ناو سڵاوی کرد و ئەو دەسەڵاتدارە هەروەها کە لە سەرجێگاکەی ڕاکشابوو وەڵامی دایەوە؛ ئەویش بوخچەکەی لەوێ دانا؛ وتی پاشا خەڵاتێکی بۆ ئێوە ناردووە و ئەوانیش خزم و کەسوکاری کە خەریکی وتووێژ بوون بانگ کرد و ئەوانیش حازر بوون و پاشان کەوایەکی دەرهێنا و بۆ پشتی ئەو چوو تا بیکاتە بەری و ئەویش هەستا تا کەواکە لە بەر بکات هەر لەم کاتەداو مستێکی وەهای لە پشت ئەستۆی دا، سەر عەرز و تا بە خۆیدا هات، هەڵی کوتایە سەری و دەست و ملی بەست و ئەوان بە وێکڕا هاواریان کرد و بەری بەستنی ئەویان گرت و چەند کەسی تر بۆی هاتنە ناوەوە و ئەوانیان بە قامچی بەست و ئەوانیش بەکەڵکوەرگرتن لە شمشێر و گورز وەڵامیان دایەوە و چەند کەسیان لێ کوژرا و ئەوانی تر بریندار و ماندوو خۆیان بەدەستەوە دا و جارچی باشی ئەو چەند کەسەی لەگەڵ [دەروێش خەسرەو] بۆ ماڵی خۆی برد و دەستبەسەری کردن و پاشان ڕووی لە ماڵی یووسفی کرد و ئەویشی دۆزییەوە و هەتا بڵاوبوونەوەی ئەم هەواڵە، لە قەزوین هەموویانی بە پشتیوانیی دەوڵەتی پاشایی بەدیل گرت.

ڕۆهەڵات و باکوردا دەرکەوت، پاشا لە چۆنیەتیی ئەم ڕووداوە لە یووسفی پرسیاری کرد و ئەو ڕووڕەشەی هەردوو دنیا وەڵامی دایەوە کە ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە لەم ڕۆژانەدا تاج و تەختی پاشایی تووشی مەترسی و ئاڵوگۆڕ دەبێت، واتە پاشایەکی تر ئاشکرا دەبێت و نیشانەی ئەوەیە کە یەکێک لە دەروێشەکانی زنجیرەی ئێمە لە پلەی پاشایەتیی مەعنەوی بگاتە پلەی دەسەڵاتی ڕواڵەتی و هەر بەم زووانە شاهیدی ئەم ڕووداوە لە پشتی پەردەوە دێتە دەرەوە. پاشا فەرمووی کە لەناو زنجیرەکەی ئێوە کەسێک لە تۆ باشتر نییە کە لێهاتووتر بێت، باشتر وایە کە تۆ بکەم بە پاشا تا ئاکامی ئەم ڕووداوە وەک ئاشکرابوونی ئەستێرەکە بێتە دی .

پاشان پاشا ئاماژەی کرد تا خەڵاتێک و تاجێکی رازاوەیان هێنا و لە بەریان کرد و تاجی پادشاهییان لە سەری ناو لە سەر تەختی دەسەڵات دایان نا و کڕنۆشیان بۆی برد.

شها توئی که در اسلام تیغ خونخوارت
هزار ملحد چون یوسفی مسلمان کرد

فتاد در دلم از یوسفی و سلطنتش
دو بیت قطعه مثالی که شرح نتوان کرد

جهانیان همه رفتند، پیش او بسجود
دمی که حکم تواش پادشاه ایران کرد

نکرد سجدهء آدم به حکم حق شیطان
ولی به حکم تو آدم سجود شیطان کرد[1]

١ بەپێی وتەی شانامەی حەقیقەت، یووسفی یەک لە حەفتوانەکەی سەردەمی شاعەباسە:

... دگر میر سماعیل و خرم بچین
آبا شیخ علی، یوسف نازنین
... بدی یوسف هم پیر محمد بگاه
بدند جمله دایم در آن بارگاه

(شاهنامه حقیقت، لل ٢٩٧–٢٩٨)

هەر بەم بۆنەوە حەکیم ڕۆکنودەوڵە مەسعوود باوکی حەکیم نیزامەدین ئەحمەدی کاشی کە لە نزیکانی کۆشکی شایی بوو، ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوە، شازادە بۆ خۆی گۆچانێکی ڕازێندراوی گرتە دەست و بە پێی ڕێوڕەسمی ئیشیک ئاقاسی لە بەرانبەردا ڕاوەستا و پیاوانی دەوڵەت هەرکامەیان لە پلە و پێگەی خۆیدا قەراریان گرت و سەرجەم ئەمیرە مەزنەکان و وەزیرە گەورەکان ڕێوڕەسمی ڕێزلێنانیان بەجێ هێنا و چاوەڕوان بوون، بەڵام حوکم و فەرمانێکی دەرنەکرد، بێجگە لەوە کە وتی کوڕە گەنجە خۆش سیماکان هەموویان لە لای من حازر بن و ئەرکی بەیەک یەکیان ئەسپارد و لەگەڵیان قسەی دەکرد(؟!!) ڕۆژی چوارەم نەوابی مەزن ویستی کە پلەی ئەو لە پلەی سەڵتەنەت بەرزتر بکاتەوە، فەرمووی کە دارێکی بەرزیان دامەزراند و بەئاماژە بە (خذوه فاعتلوه الی سواء الجحيم) گرتیان و لە سەر داری تاوان هەڵیانواسی و هێزەکانی سوپاکە دایانە بەر دەسڕێژ و تەرمەکەیان لە دارەکە نەکردەوە و کاروان و لەشکری پاشا لەوێوە، ڕووی کردە لوڕستان.

بەڵام لەو ڕۆژەدا کە دەروێش خوسرەو لێپرسینەوەی لەگەڵ کرا فەرمانێکیان بۆ کاشان و ئیسفەهان نارد کە فەرماندارەکان دەبێ هەرکەس لەم تاقمەیان گرت دەستبەسەری بکەن.

لە کاشان دەستیان کرد بەلێکۆڵینەوە و چەند کەس کە سەربەوان بوون و هەروەها ڕێبەرەکەیان پیاوێکی بەساڵاچوو بەناوی میر ئەحمەد بوو، بە دیل گیران و خرانە بەندیخانەوە و لە ئیسفەهانیش کەسێکیان بە ناوی مەلا عەنایەت گرت و ڕایان گرت، بەڵام دواتر کەوتە بەر لێبووردن. لە داروسەڵتەنەی قەزوین کوڕێک بە بەشداریی زانایانی پایەبەرز پێک هات و دەروێش خوسرەویان بانگهێشت کرد و هەندێک لە زاناکان چەند پرسیاریان لەو کرد و ئەویش هەندێکیانی وەڵام دایەوە و زۆرتر بەپێچەوانە وەڵامی دەدایەوە و نەواب فەرمانی دا کە وەدەری بنێن و ڕیشە درێژەکەیان هەڵکێشاو بەرەوپشت لە سەر کەرێک سواریان کرد و بەدەوری بازاڕ و گەڕەکەکانی قەزویندا سووڕاندیانەوە و ژن و پیاو هەموو کەسێک هاتنە دەر و بە داروبەرد بەربوونە گیانی و خۆڵەمێشیان دەکرد بە سەریا. ڕۆژێکی تر، تەنافێکیان لە لاقی بەست و لە هەر شوێنێک بەجۆرێک بێ ڕێزییان پێ کرد و خەڵک هێرشیان کردە سەری و بەڕادەیەک بەرد بارانیان کرد کە لە ژێر بەردەکاندا ون بووبوو

گیانی له دەست دا و پاشان تەرمەکەیان کرد بەدارەوە فەرمان درا کە بۆ ماوەی حەوتوویەک بەدارەکەوە بێت.

ز شـــــرع نـبی آنکـه گـــــردد بری
طریقی نورزد بجـــز کـــافـــری

کــــسی کـــو بـود منکر دین حق
عـــذاب ابد را شـــود مــســـتـحق

دو روزی اگـــــر بـگذارند مـــــدار
در آخـر شـود خـوار و بی اعـتـبـار

کـند گــــــرم بازار الحــــــاد او
[تنی] چند ســـــوی وی آرند رو

بهــــر چندگـــــه، در یکی روزگـــار
کند کـیـد شـیطان [یکی] را سـوار

کند کـــــار او را به نوعـی قـــوی
کــه آخـــر کند دعـــوی خـســروی

ز رفــــعت بجــــایی برد پایەاش
کـه بر خـاک مـشکل فتـد سـایەاش

به ناگـــــه ازین پای ارجــــمند
که گشت است شیطان از آن سربلند

کند ســـرنگون دست شـــرعش چنان
کــــه گـــرداندش عــــبـــرت دیگران

[کسی] را کـه شـیطان برین بام برد
همـــان خـــود به تـه برد و ناکــام مـرد

لەم ماوەیەدا خەیاڵی سەردانی داروسەڵتەنەی ئیسفەهان کەوتە سەر پاشای مەزن

و ئالآی سەرکەوتن و سەرفرازی لەو شوێنە هەڵکرا و لە کاتی گەڕانەوەدا، هاوکات لەگەڵ گەیشتنی سوپای شاهی بۆ کاشان لە نەکاو خەیاڵی [نوقتەوییەکان] کە لەو شارەدا لە بەندیخانە بوون کەوتە سەر پاشا و بە ئاماژەیەک ئەو خێڵەیان لەگەڵ پێشەواکەیان [میر ئەحمەد] بۆ لای پاشا برد و پاشای مەزن بۆ هەڕەشە دوو قسەی بەو کۆنە کافرە وت [وتی تا بەڵکو لەم تەمەنی پیرییەدا تۆبە بکات و لە کفر و زەندەقە پاک بێتەوە، و ناوبراو لە وەڵامدا وتی، کە ئێمە لە کوژران و مردن هیچ ترسێکمان نییە، چونکە ئێمە بەو یەقینە گەیشتووین کە لە کەمترین ماوەدا لە شێوەیەکی تردا دەژینەوە و لە هەر هاتوچۆیەکدا بە زیاتر بەرەو کەمال دەچین و من چەند جار بۆ ئەم جیهانە هاتووم و ڕۆیشتووم؛ لەوانە سێسەد و بیست ساڵ لەمەوپێش و بەر لەم ڕێکەوتە لە سیمای لاوێکی زۆر جوان هاتبووم و زۆر بەجوانی دەمنووسی بەشێوەیەک کە دەستنووسەکانی منیان وەک تەبەڕوک دەست بە دەست دەکرد. هەر لەم ڕۆژگارەدا بەرێکەوت پارچە نووسینێکی خۆمم دی و ناسیمەوە. چون قسەکەی گەیاندە ئێرە پاشا شمشێرێکی ئاراستەی دەمی کرد کە کاسەی سەری پەڕی و بەخێراییەکی لە ڕادەبەدەر پێش ئەوەی کە بکەوێت شمشێرێکی تری دا لە ناوقەدی و کردی بەدوو کەرتەوە.

پاشان ڕووی لە کەسانی تر کرد، لە ناو ئەواندا لاوێک بوو بە ناوی مەلا باقر کە سیمایەکی زۆر جوانی بوو لە خۆشنووسی و شیعردا ناوبانگێکی زۆری هەبوو. پاشا ڕووی لەو کرد و پرسیاری لێ کرد کە چ شتێک بووە هۆی ئەوە کە داوێنی متمانەی خۆت بەم تۆمەت و بەدناوییە پیس بکەیت و سەرشۆڕیت کرد بە پیشە و ئاکام و سەرەنجامی ئەم کارەت نەزانی؟

مەلا باقر، سەری شەرمەزاریی دانەواند و وتی کە تا جیهان بەردەوامە سێبەری دلۆڤانی پاشا لە سەر بەندەکانی کەم نەبێت و بەرەزای خۆم نەکەوتمە ئەم داوە و لە ڕووی ویست و خۆزگەی خۆمەوە دەستم نەدایە ئەم کارە. ئەوی تر سەربار ئەوەش لە ئاکاری ناحەز و نابەجێی ناوبراو ئاگادار نەبووم، بەم جۆرە بوو کە قسەیەکیان دژی شەریعەت نەدەکرد و بەهۆی ڕاکێشانی عیشقەوە کەوتمە ناو ئەم داوە و مەلا باقر بە هۆی عیشقەوە لە مردن ڕزگاری بوو، پاشا تۆبەی ئەوی دادا و دایە دەستی نەواب ڕوکنوسەڵتەنە فەرهادخان ڕاکە وەک کاتب تا ببێتە میرزا و کاتبی تایبەتی ئێوە تایبەت بێت [نقاوة الاثار... ، لاپەڕەکانی ٥٢٧ ـ ٥١٠]

ئەم چەشنە کردارانە وایان کرد کە بەپێی نووسینەکانی ـ ئالی حەق ـ (ذات) لە سەفەوییەکان سەندرایەوە و ئیتر خاوەن باتنێک لە ناو ئەواندا سەری هەڵنەدا، زەبرێک کە شاعەباس لە نوقتەوییەکانی وەشاند، بوو بە هۆی کۆچکردنی ئەوان بۆ وڵاتی هیند کە پێوەند و دووبارە نێزیکبوون لە خاکساریە و پێکهێنانی بنەماڵەی عەجەم لەئێران وەکو ئاکامەکانی ئەم سڕینەوەیە و ڕاونانە دێنە ئەژمار و ئەگەر بەسەرنجێکی وردبینانەوە سەیری ڕووداوەکان بکەین، ئاینی پەردیوەری کە زۆرێک لە ئەندێشەکانی ئاینە کۆنەکانی هیندی کەونارای لە خۆ شاردبووەوە لە سەردەمی پاش هاتنی ئیسلامیشدا لەباری سنووری جوگرافیاییەوە لە هیند بۆ خوراسان و لە خوراسان بۆ داوێنەکانی زاگرۆس و لە ئازەربایجان هەتا لێواری ئەروەندرووود (شط العرب) هاتبوو. لە پەردیوەر گەیشتە لووتکەی خۆی و ڕۆم و ئاناتوولی گرتە بەر و پاشان هەر لەم ڕێگایەوە هاتووە و بۆ هیند گەڕاوەتەوە و سەرلەنوێ بەیارمەتیی ئێرانییە کۆچبەرەکان لە روخساری جۆربەجۆردا خۆی ئاشکرا کرد، و ئەم کولتووره ئاینییە ڕەوان و ڕوولەگەشە لە پێگەی عەلەوییەکانی زاگرۆس بەدرێژاییی سەدەکان پارێزرا.

سەرهەڵدانی دەروێش ڕەزا عەلەوی لە سەردەمی شا سەفی
(١٠٣٨-١٠٥٢ی کۆچی مانگی)

پاش ڕووداوەکانی سەردەمی شا عەباسی یەکەم (٩٩٦-١٠٣٨ی کۆچی مانگی) لە بەردەوامییەکانی سەرهەڵدانی عەلەوییە توندڕەوەکان لە کاتی دانیشتنی شا سەفی لە سەر تەختی دەسەڵات (١٠٣٨-١٠٥٢ی کۆچی هەتاوی) ئاشکرابوونی دەروێش ڕەزای عەلەوییە کە ڕاپۆرت و جووڵانەوەی ئەویش بە پێشەکییەکانی وەها لە لایەن محەمەد مەعسووم کوڕی خاجەی ئێسفەهانی لە (خلاصة السير) هاتووە، پشتیوانی ئەم سەرهەڵدانە، سەرۆک خێڵی زەنگەنەی کورد بوون کە ڕیشەکەیان هەڵدەگەڕایەوە عەلەوییە توندڕەوەکاندا بوەو، و بارودۆخی جوگرافیایی ئەم سەرهەڵدانەی قەزوین، ئاخێزگەی سەرهەڵدانە یەک لە دوای یەکەکانی عەلەوییان بوو بەشێوەیەک کە باسیان کرا، هەر بەم بۆنەوە (قەزوین) لە تێڕوانینی عەلەوییەکان و لە دەفتەرەکانی یاریدا پێگەیەکی تایبەتی هەیە، بەشێوەیەک کە خان ئەڵماس فەرموویە:

هەر نە هێندستان تا وە فەرەنگی
ئاراستە مەبۆ چەند تۆپ جەنگی
یەوم مەحشەر بوو نە چاڵ قەزوین
چەند هەزار عالەم مەگێڵۆ وەزین

وە هەروەها تەیمووری یەکەم دواتر فەرموویەتی:

ئێران لەو دما ئەمن و ئامان بوو
جمهووری موتڵەق وە جەخت عەیان بوو
لەو دما وەپا جەنگ دین مەبوو
ئین جەنگ دینە لە قەزوین مەبوو

لە ئاسەوارە نووسراوەکانی عەلەوییە توندڕەوەکان چەندان جار ناوی سەید ڕەزا هاتووە و بە شارەزا ناوبانگی دەرکردووە؛ لە وانە:

... ز پس هم بە محمود مهمان شدم
بە جام رچا پس نمایان شدم

(شاهنامەی حقیقت، ل ٢٨١)

... ز هندوستان در زمان رضا
بدم جانی حقانی در آن سرا

(هەمان سەرچاوە، ل ٢٨٥)

ز هندوستان گشت ظاهر چو خور
بدی شاه رضا نام در آن بشر
... چو بگذشت آن دور هم شە رضا
بجای دگرگشت ظاهر چو ما.

(هەمان سەرچاوە، ل ٢٧٣)

جێگای سەرنجدانە کە سەیدڕەزا باپیری دایکی و لە یارانی حەزرەتی زونووری قەڵەندەر بووە و لە لایەنی مێژووییەوە ئەم ناوە نزیکتر دەنوێنێت، پێویستە سەرەتا بۆ سەلماندنی قسەکەمان پێوەندیی مێژوویی پێکهاتەیی عەلەوییە توندڕەوەکان و زەنگەنەکان بە ئاکامی توێژینەوەی (ئاکۆپۆف) بزانین کە دەنووسێت (...زەنگەنەکان وای بۆ دەچن کە ڕەگەز و بنەچەی ئەوان دەگاتە عەرەبەکانی بەنی ئەسەدی حجاز [ئا. ئارلف، هەندێ وتە سەبارەت بە... ٢، لاپەڕەی ١٤١] ئەم شەجەرەنامەیە لەو سۆنگەیەوە شایانی تێڕوانینە کە عەلیوڵڵاییەکان [ئەهلی حەق (ئالی حەق)]یش خۆیان لە عەرەبەکانی بەنی ئەسەد دەزانن. [وەرگیراو لە دەقی فارسی vahaw - 70/ V. /. P.186] لەم خاڵەدا ئاماژەکردنێک بە خاڵی هاوبەشی نێوان ڕەگوریشەی زەنگەنە و گۆرانەکان دەبینین، زێدەباری ئەمەش بەشی پاشماوەی ئەوان لە فارس، تا ئەم دوایانە هەروا خۆیان بە «کورونی» کە لەوە دەچێت شێوەی گۆڕێندراوی کراوی «گۆرانی بێت» ناو دەبەن [بگەڕێنەوە بۆ؛ cl. Rich I p.271].

ئەگـەر (گـۆران) بـوونی زەنگەنـەکـان بسـەلمێنرێ، [v. Ivahow p. 291] هەمـوو لقەکانی ئەوان دەگرێتەوە بەر. بەشێوەیەک کە ئا. ئارلف وە ئاماژەی پێ کردووە کە زەنگەنەکـانی تورکیـا و باشـتـر بلێین، زەنگەنەکانی ئێسـتـا ئێران بە سـەر سێ دەستەدا دابەش دەکرێن: ئەو زەنگەنانەی کە لە ناوچەی کفری دەژین و کوردەکانی تالەبانـی و سـیامـەنسـوور کـە دەسـەلاتدارانـی ویلایەتی کـەرکـووکن. چگنی کـە لە تەنیـشـتی ئـەوان و هـەروەهـا لە لوڕسـتـان دەژین (کی تـوان) کە لە ناوچـەی سـاری تەپە دەژین. پاشـان، بەلگەکـان ئەوە دەلێن کـە بەشـی زۆری جـەمـاوەری زەنگەنـە لە ئێران و بەشێک لەوان لـە سووریا دەژین و بە زمـانی ئەو ولاتە قسـە دەکـەن. و. ف. مینۆرسکی لە کاتی لێکدانەوەی ئەم تێزە، بەپێویسـتی زانیوە کە ڕاستتری بکاتەوە و بانگەشـەی ئەوە بکات کـە دەکـرێت ئەوە لە بەسـتـێنی دووزمـانەبوونی ئەواندا بدۆزرێتـەوە، چونکە زەنگەنە، بێ ئەمـلا و ئەولا هـۆزێکی کـوردە). [چەند بابـەتێک سـەبارەت بە لێکۆلینەوەکـانی ڕۆژهەلات، ٢، لاپـەڕەی ١٤١ـ١٤٢] جـێگای وەبیـر هێنانەوەیە کە جەماوەری سەرەکیی ئەم کوردانە پێڕەوی ئاینی عەلیوللاهی [ئەهلی حەق= (ئالی هـەقن)] ـ [کوردەکانی گـۆران ئاکۆپۆف، سیـروس ئیزەدی، لاپەڕەی ٨٤]

ئێسـتـاش بەسـەرهـات و سـەرەنجـامـی سـەرهـەلدانی دەروێش ڕەزا بە یارمـەتیی ڕێبـەرانی زەنگـەنە لە دانەری (خـلاصـة السـیـر) دەکرد کـە دەنووسـێت: (ناوبردنی ڕووداوێک کە لە داروسەلتەنەی قەزوین بە هـۆی هـاتنە دەری دەروێش ڕەزا ڕووی دا و دابڕانـی ناوبراو چـونکە بە حـوکـمـی بەردەوامی لوتفی خـوایـی کـە باس کـرا، داروسـەلتـەنەی ئیسـفەهان بوو بە بـنکەی پاشـای مـەزن، دەروێشە خـاوەن دلەکان و خـەلکی ئـاسـایی لە ژێر سـێـبـەری ئەو پاشـایە ئارامـیـان گـرت و ئاسـایش و خۆشگوزەرانی بالی بە سـەر ولاتدا کێشـا. لەو سەردەمەدا لە ڕۆژی سێ شـەمـەی نۆیەمـی ذی حـــجـــەء اربعین و الف [١٠٤٠ کــۆچی مـــانگی] سکالایـەک کـــە ناوەڕۆکـەکـەی باسی حـالاتی دەروێش ڕەزای دەکـرد لە لایەن شـاهـوێردی بەگی تورکمان کە لەم سالەدا داڕۆغەی داروسـەلتـەنـەی قەزوین بەو سپێردرابوو، گەیشتە دەسـتی پاشـا و کـارەسـاتێک کـە ڕووی دابوو لە ناو ئەو سکالایەیدا باس کـرابوو چونکە ئەم هـەژارە لە کۆمـەلێک کە بە وتـەی ئەوان باوەڕ و ئاشنایەتییـەکی لەگەل قسـەی ئەو هـۆزەدا بوو دەسـتـیـان کـرد بە لێکۆلینەوە سـەبارەت بەحـال و ڕۆژی

[دەروێش ڕەزا] و دەنووسێت کە دەروێشی ناوبراو خۆی بۆ وەدەستهێنانی متمانە و ڕێز خۆی سەربە ئەفشار زانیوە [ئەفشارەکان لە هەمەدان و ئەسەدئاباد و دینەوەر نیشتەجێن] و لە سەرەتاکانی گەشەکردنی خۆیدا لە خزمەتی قەرا حەسەن ئوستاجلوو بیگلەر بەگی سنووری عەلیشکەر [هەمەدان ـ ئەسەد ئاباد ـ کرماشان و...] کاری دەکرد لە یەکێک لە سەردانەکانیدا بۆ ئازەربایجان لە کاتی تێپەڕینی لە چۆمی ئاراس ئاو بردی... چونکە ئەجەلی نەهاتبوو پاش سێ ڕۆژ ئاوەکە دایە لاوە و بە یارمەتیی کۆمەڵێک لە دەورێش کە پابەندی چ کۆتوبەندێک نەبوون خەریکی سەیران و گەڕان دەبێت. بەڕێکەوت بۆ وڵاتانی ڕۆم و میسر و مەراکش و ئەنتاکیە سەفەر دەکات کە وەکو هەموو ناوچەکانی ڕۆئاوایە و پاش گەڕانێکی زۆر بە پێی یاسای ئەباحەتییەکان دەست دەکات بە فێربوونی زانستە بیانییەکان و کۆمەڵێک لەو کەسانە کە لەگەڵیدا هاوقسە بوون بە تایبەت میرزا محەمەد تەقی وەزیری مازەندەران و دارولمەرز شتی زۆر سەیریان لێ دەگێڕایەوە کە عەقڵ قەبووڵی ناکات و دەیانوت کە چۆن چووینە ناو ماڵی ئەو، کەرەستە و کەلوپەلی ناوماڵی بە جۆرێک هاتە بەر چاو کە هیچ ئەمیر و فەرمانڕەوایەک ماڵی وای نەبوو. هەر ساتێک ئاکارێکی سەیروسەمەرەی دەکرد.

بەکورتی دەروێشی ناوبراو چونکە لە گەڕان و سەفەرکردن دڵتەنگ بوو، دەگاتە داروسەڵتەنەی قەزوین. لە گوندی کافر ئابادی بلووک قاقزان نیشتەجێ دەبێت و دەست دەکات بەوەچنگ خستنی دڵی خەڵک و لەگەڵ قەراخان بەیکی قوشچی کە لە ڕیزی قوشچییەکانی تایبەتی شاییدا بوو، لافی خزمایەتی لێ دەدا.

لە ماوەیەکی کەمدا کۆمەڵێک لە تورکی دڵپاک کە کەوتبوونە داوی فرتوفێڵەکانییەوە و بووبوون بە غولام و بەردەستی «مێهدیی سەردەم» ناویان دەبرد و بە هۆی پێشوازیی خەڵکەوە لە خۆبایی بوو و پاشا بڕیاری دا کە لە ڕۆژی بەڵێندراو کە خورووج ڕوودەدات، یەکەم، داروسەڵتەنەی قەزوین کە وەک پێتەختی شا تەهماسب دێتە ئەژمار داگیر بکرێت و چونکە لە گرتنی ئەو شوێنە دڵنیا بووین دانیشتووانی یەک چوارەمی شار ڕوو لە ئێمە دەکەن و مووریدە باوەڕمەندەکان لە شازدەی زی حەجە لە شوێنی خۆیان بە چەکوچۆڵەوە بەرەو پێشوازیمان دێن و کۆمەڵێک بە فەرمانی قەراوڵەکان بە سەڵەواتدان بەرەو شوێنی مەبەست وەرێ دەکەون. لە یەکەم قۆناغدا بۆ ماڵی شاهوێردی بەگی داروغە کەس

دەنێـرن و ئەو بە گـوێڕایەڵبـوون بانگهـێـشت دەكـەن كـە ئەگـەر بۆ خـزمـەتـی بێت دەســتــبــەجێ لێی خــۆش دەبن و دارووغــەی ناوبراو چۆن لـە ڕووداوەكـە ئاگــادار دەبێت، مــیــرزا ئەبوتوراب وەلەد مــیــرزا جــەمــاڵ كــە بە ئەركی كــەلانتــەری داروسـەڵتەنەی ناوبراو خـەریک بوو و لە ڕۆژگارانی دوورەوە هەواڵگرێكی باش بوو دەست دەكەن بە شەڕ و بەرگیری كردن پیاوانی داروسەڵتەنەی ناوبراو بە بێ ترس ڕوو لەوان دەكەن و لە ناو دەرگای پیرۆزی شـاهزادە حوسـەین گـەمـارۆیان دەدەن. دەروێشی نـاوبراو كـە خـۆی بە (مـێـهـدیـی مـەوعـوود) دەزانی گـەیشـتـە ئـاكـامی كـارەكـانـی خـۆی و بەند كـرا و ســەرەنجـام بۆ حـوجـرەیەک لەو نزیكانە هەلات و خـەڵكی ئـاسـایی هێرشیـان كردە سـەری و هـەندێک لە كەسوكارەكانی كە تاقـەتی دووریی ئەویان نەبوو لـە گیـان سـپـاردن لەگەڵیدا مـانـەوە، وەكو دورمـشـخـان بەیک بابی عەلیخان زەنگەنە فەرمـانڕەوای پێشووی خـاف و شاهقولی بەگی زەنگەنە كە وەكو غـولامانی تـایبـەتـی شایی دەهاتـە ئەژمار و وەلی سـوڵتـان شـاسـەوەن و چەند كـەس كـە ناوی ئەوان ئـەگـەر ببـرێت، دەبێـتـە هۆی لەنـاوچوونی بنـەمـاڵەكـەیان. بەهەرحاڵ لە چاوتروكانێكدا شكست دەخۆن و كۆمـەڵێک كە ئیرادەتیـان هەبوو، پاش ئـەم سـەركـەوتنـە لە جـێگای خـۆیان دانیـشـتن و زیاتر لە سـنووری خـۆیان قسەیان نەكرد. چونكە ئەم هەواڵە گەیشتە گوێی پادشا خۆشحاڵ بوو و فەرمووی:

آســـمــان دانــد كـــە از ســــرو و...

خـود كدامین سـر سزای سروری است

شـوكـر بۆ خـوای مـەزن كە دەوڵەتی پایەداری ئێـمـە بە لوتـفی خـوای دڵۆڤـان لە خەوی غەفڵەت بە دوورە و لە هەموو كات و شوێنێكدا ڕێنوێنمانە.

لە كـاتی ئەم وتووێژەدا سـات بە سـات سـوجـدەی شـوكـریان دەكـرد و دڵۆپی فرمێسک لە چاویان دەهاتە خـوار و چونكە ئەم كارەسـاتە ڕووی دا، میـرزا تەقی وەزیری مـــازەندەران هـەروا كــە باسی كــرا توانیی چاوی بە دەروێشی نـاوبراو بكەوێت و ئەوەی ڕاگەیاند، كە كەرەستـە و كەلوپەلی دەروێش شـایانی ئەوەیە كە بە بارمتە بگیردرێت، چونكە ئەوەی كە دیترا برێتی بوو لە فەرشی پڕ بایەخ و خشڵ و زێری فراوان كە دەبێ دەست بە سەر هەموویاندا بگرین. ئەگەر چی پادشای مەزن گـوێ بەو قـسـانە نادا، بەلام بە كـەلانتـەر و دارووغـەی قـەزوین ڕاسـپـێـردرا كـە

لێکۆڵینەوەیەکی هەمە لایەنە دەست پێ بکەن. ئەوان بە پێی فەرمان بۆ ماڵی ئەو چوون و لەجیاتی دەفری زێڕو زێو چەند کاسەیان لە دار و فەرشی بەناو هەوریشمیان دۆزییەوە... ئاشکرا بوو کە ئەو شتانە لە ڕێگای بەکاربردنی زانستە بیانییەکان هاتووەتە بەرچاو، دەستیان ڕاگرت (؟!!)

زمانە چون بساطش در نوردید

فلک بر کار و بار او بخندید

[خلاصة السیر...، ل ل ١٢٢-١١٧]

و بەم جۆرە بەشێک لە هەوڵ و تێکۆشانی عەلەوییە توندڕۆکان (ئەهلی حەق) ئالی حەق هاوڕێ لەگەڵ هێڵی بەرەو پێشچوون و سنووری پڕوپاگەندەکردن و دوورخستنەوەی عەلەوییەکانی ئەهلی حەق بەشێوەی بەڵگەمەند و دەقاودەق لەگەڵ ئاسەوارە نووسراوەکان و بەڵگە جێ باوەڕە مێژووییەکان لە سەرەتای سەفەوییە هەتا سەردەمی شاسەفی (٩٠٧ = ١٠٥٢ کۆچی مانگی) خرایە بەرچاو و ئێستاش تاوتوێکردنی لقێکی تر هاوکات لەگەڵ ئەم سەردەمە بە مەبەستی ڕاستکردنەوەی سەرچاوەکان و سڕینەوەی چەواشەکارییە بە ئەنقەستەکان باسەکەمان درێژە پێ دەدەین.

پێوەندیی پێکهاتەیی و ئاینی عەلەوییە توندڕۆکان (ئالی حەق)

لە کوردستان لە کۆن هەتا سەردەمی سەفەوییە

ڕاستکردنەوەی چەواشەکارییەکانی مێژووی کوردستان

ڕەوتی ئاڵوگۆڕی سیاسی و ئاینی لە سنووری عەلەوییە توندڕۆکان (ئالی حەق)

ئاخێزگەی سەرەکیی ئاینی عەلەوییەکانی ئەهلی حەق، هەروا کە لە بەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا ئاماژەی پێ کرا و لەگەڵ ڕاستییەکان بەراورد کرا، نیشتمانی ڕازەکان و ڕەمزەکان و نیازەکانە کە هەر شوێنێکی ئەگەر بەوردبینی و قووڵڕوانین توێژینەوەی لە سەر بکرێت لە سەرەتای ئەروەندڕوود (شط العرب) تا کەنارەکانی ئەرەس هەزاران قسەی نەوتراوی تێدایە کە چۆنیەتی مێژوو و ئاین و داو و نەریت و کۆمەڵگای پێشینیانی ئێمە لە لایەنە جۆربەجۆرەکان دەخاتە بەرچاو لەم ڕەوتەدا و بە تایبەت لە کوردستاندا، چوار هۆزی ڕەسەن:

جاوان، گۆران، ئەردەڵان و زەنگەنە کە هەموو هۆزە کوردەکان لە سنوورێکی بەرین و بەرفراوان لە خۆ دەگرن، بە پاڵپشتێکی قایم و پتەو لە کولتوور و شارستانیەتی کۆنی ئەم نیشتمانە جووڵانەوەی عەلەوییە توندڕۆکانی بە شێوەکانی جۆربەجۆر و گونجاو لەگەڵ بارودۆخ، پەروەردە کردووە. پاش دابینبوونی ئاسایشی تەواوەتی خاکی ئێران، سەربەخۆیی سیاسی ناوچەکە و بە پێڕەویکردن لە دەسەڵاتی ناوەندیی ئێران لە سیمای (دەسەڵاتی ئەردەڵان) خۆی ئاشکرا کرد و زەنگەنەکان ئەگەرچی چەندان سەدە وەکو ڕێبەرانی سیاسی دەهاتنە ئەژمار و زۆر پیاوی ناوداریان لە ناو دەوڵەتدا بوو، بەڵام لە بەرگیریکردن لە زۆربەی خاڵە سنوورییەکانی ئێران لە باکور، باشوور، ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا پرژوبڵاو بوون و بە هەموو توانای خۆیانەوە پارێزگارییان لە خۆیان کرد. هەر بەم هۆیەش چونکە خاوەن زنجیرە دەسەڵاتێکی بەردەوام و ناوەندێکی بە هێز نەبوون لە بیری تۆمارکردنی مێژوویەکی بەڵگەمەند نەبوون و دەستیان بەم کارە نەکرد.

قسەی ئێمە لێرەدا لە سەر ڕابردوو و ڕەوتی ئاڵوگۆڕ بەسەرداهاتنی ئەردەڵانە کە لە توێژینەوەیەکی وردبینانەدا بۆمان دەردەکەوێ کە ئەردەڵانەکان لەگەڵ جووڵانەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەق) پێوەندییان هەبووە و بە هۆی پێوەندیی بناغەیی لەگەڵ گۆرانەکان نزیکایەتییەکی پتەویان لەگەڵیان هەبووە، ئەو کەسانەی کە لە ناسینی مێژوو و ڕابردووی ئەم نیشتمانەدا شارەزاییان هەبێت دەزانن کە دوو بنەماڵەی سیاسی و ئاینی؛ ئەردەڵان و مەردۆخ لە ئێران و بە تایبەت لە کوردستان خاوەن ڕەسەنایەتی و دەسەڵات و شان و شکۆ و هەروەها بایەخێکی تایبەت بوون و بۆ چەندان سەدە لە پلەی ڕێبەرانی سیاسی و ئاینی دانیشتووانی کوردستان بوون و هەر لەم پێوەندییەدا دەسەڵاتدارانی دووربینی زنجیرە بنەماڵەی ئەردەڵان، لە چەند سەدەی ڕابردوودا دەستیان داوەتە نووسینی کتێبی جۆربەجۆر لە تۆمارکردن، نووسین و هەڵگرتنی ژیان و بەسەرهاتی پێشینیانی ئەم بنەماڵەیە و زانای زۆریان بە مەبەستی ئەنجامدانی ئەم کارە هان داوە و پشتیوانییان لەوان کردووە و زۆر کتێبی جۆربەجۆریان لەم بوارەدا نووسیوە، لەوانە: (زبده التواریخ) سەنەندەجی کە تا ئێستا بڵاو نەکراوەتەوە، دووەم مێژووی مەستوورەی ئەردەڵان، سێیەم مێژووی ئەردەڵان موسنێف ئەردەڵان، چوارەم مێژووی مەردۆخ کە کامڵترین و دواین ئاسەواری ئەم کاروانە کولتوورییە دێتە ئەژمار. هەروەها شیاوی ئاماژە پێکردنە کە زۆر پەراوێز و زیادکردن لە لایەن خاوەن ڕایانی کوردەوە لەسەر ئەم ئاسەوارانە نووسراوە کە زۆرتر لە خاڵی چوارەم (مێژووی مەردۆخ) بە کارهاتووە و هەروەها لە سەرچاوە جێ باوەڕەکاندا سەبارەت بە دەسەڵاتدارانی ئەردەڵان و کارەکانیان قسە و باس کراوە.

هەبوونی ئەم گەنجینە کولتوورییانە کە نووسینیان لە سەردەمی دەسەڵاتی ئەمانوڵلاخانی ئەردەڵان (١٢٤٠- ١٢١٤ کۆچی مانگی) دەستی پێ کردەوە و بەردەوام بوون و دووپات بوونەوەیان بوو بە هۆی ئەوەی کە تا تۆژەران هەوڵدانی نووسەرە پێشووەکان بە گونجاو بزانن و هەروەها لە هەوڵدان بە مەبەستی ڕەخنەو لێکدانەوەی ئەوان بوەستن و هەروەکو خاڵەکانی پێشووی سیاسی و ئاینی بە بێ شک و گومانی بزانن و بۆ خستنە بەردەستی سیمای پڕ لە هەوراز و نشێوی مێژووی کوردستان هەمان سەرچاوانە بە پێویست بزانن خافڵ لەوەی کە ئەم گەنجینە جۆربەجۆرانە لە سەر وێرانەکانی بەرینی چەندان سەدە کولتوور و داو و

نەریتی ڕەسەن کە تووشی دژواری و دەمارگرژی مێژوونووسانی یەکەمین، هاتوون دامەزراون و لە ڕێگەی لەناوچوونی زۆر بەڵگە و کتێب و نامیلکە بە دەست هاتوون و لە پشت دیوارەکانی چەواشەکاری و گۆڕانی ئەواندا کە بە بێ فەرمان و دەستووری دەسەڵاتدارانی ئەو سەردەمەوە ویست و ئارەزووی نووسەرەکان نەبووە؛ هەزاران نهێنیی سەربەمۆر شاردراونەتەوە. سەبارەت بە ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە لە دەمارگرژیی بیروباوەڕ لە لایەن مەئموری دانانیان ڕۆڵی هەبووە کە لە هیچ کامەیان ناتوانێت ڕەخنە بگیردرێت، چونکە ئەم دوو بابەتە لە هەر مرۆڤێکدا بەدی دەکرێت. بەڵام خاڵێک کە جێگای سەرنجە و توێژەرانی ڕابردوو و ئێستا بە ئاسانی بەلایدا تێ پەڕین و تا تۆمارکردنی ئەم ئاسەوارە بێجگە لە دووخاڵ زیاتر ئاماژەیان پێ نەکردووە، یەکێکیان ئایەتوڵڵا شێخ محەمەدی مەردۆخ کە بە جوانی و وردبینی تەواوەوە بە درێژایی باسکردنی بابەتەکاندا ئاماژەیەک بە ڕاستییەکان دەکات و خوێنەری تامەزرۆ ڕێنوێنی دەکات کە نیشاندەری ئازایەتی زانستیی ئەوە و ئەویتر نووسین و زیادکردنەکانی دوکتۆر حشمەتوڵڵا تەبیبی لە سەر توحفەی ناسریە کە بۆ یەکەم جار خاڵە گوماناوییەکانی خستووەتە بەر تاوتوێکردن. بۆ ڕوونتربوونەوەی بابەتەکە، سەرەتا دەست دەکەین بەناوبردنی ڕابردووی دەسەڵات و ئاسەواری سنووری گۆرانەکان کە ئاخێزگەی ئەردەڵانەکان بوون لە سەرەتای پەرەسەندنی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان واتە سەردەمی ئالی بوویە و پاشان دۆزینەوەی ڕیشەی وشەی ئەردەڵان و گۆران لە ڕۆژگارانی کۆندا؛ سەبارەت بە بابەتی یەکەم هاتووە (ڕەگەزی کوردەکانی گۆران کە لە دەقە کۆنە عەرەبییەکاندا بە «جورقان» ناو براون،... لە ساڵی ٤١٧ی کۆچی مانگی شەڕێکی سەخت لە نێوان ئەوان و هۆزی کاکوویی هاتە ئاراوە. هۆکارەکەشی ئەوە بوو کە عەلائودەوڵە محەمەد کوڕی ڕۆستەم دوشمەنزیاری کاکوویی کوڕە پووری خۆی - ئەبو جەعفەری کوڕی فلان کوڕی مەرزبانی کاکوویی کردە فەرمانڕەوای شاپوور خاست (خوڕەم ئاباد) و ناوچەکانی دەوروبەری و هاوڕێ لەگەڵ ئەوان کوردەکانی گۆرانی بە سەرکردایەتیی ئەبولفەرەجی بابوونی («بابوون» [بیویانی] لقێک لە گۆران) بەڕێ کرد. کێشە و ئاڵۆزی لە نێوان ئەو دووکەسە [ئەبوجەعفەر کاکوویی و ئەبوفەرەج بابوونی] هاتە ئاراوە، کە عەلائودەوڵە بە مەبەستی چارەسەرکردنی هەوڵی زۆری دا. بەڵام زۆری پێ نەچوو کە شەڕ و ناکۆکیی

گەیشتە ئەوپەڕی خۆی، بە شێوەیەک کە ئەبوجەعفەر، ئەبوفەرەجی بە دەستی خۆی کوشت و بەم جۆرە گۆرانەکان سەریان هەڵداو دەستیان کرد بە تالآن و کوشتن و برین. عەلائودەولە، بە ناچاری لەشکرێکی لەگەڵ کوڕە پووری تری خۆی «ئەبومەنسوور» (برای ئەبوجەعفەر) و «فەرهاد کوڕی مەرداویج» بۆ ئەو شوێنە نارد و سەرداری دەیلەمی عەلی کوڕی عومرانی کردە دەسەڵاتدار (٤١٨ ک. م) بەم جۆرە چونکە گۆرانەکان ئەمەیان دی، داوایان لە عەلی کوڕی عومران کرد کە لە نێوان ئەوان و عەلائودەوڵە ناوبژیوانی بکات. ئەو کاتە، گرووپێک لەوان بۆ لای ئەو چوون و دەستیان بە ئاشتی کرد. بەڵام ئەبوجەعفەر کاکوویی و فەرهاد مەرداویج خوازیاری ئەوە بوون کە ئەوان خۆیان بەدەستەوە بدەن و دەستیان دایە توندوتیژی. لە نێوان ئەوان و گۆرانەکان شەڕ دەستی پێ کرد و عەلی کوڕی عومران و گۆرانەکان سەرکەوتنیان بە دەست هێنا، فەرهاد شکستی هێنا و ئەبومەنسوور و ئەبوجەعفەر ئامۆزاکانی عەلائوددەوڵە بە دیل گیران.

ئەبوجەعفەر؛ بە مەبەستی سەندنەوەی تۆڵەی ئەبولفەرەج بابوونی کوردی گۆرانی هەستا، بەڵام ئەبومەنسوور خرایە زیندان. بەم جۆرە عەلی کوڕی عومران چونکە زانیی کە نێوانی ئەو لەگەڵ عەلائودەوڵە بە تەواوەتی ئاڵۆز بووە، لەوەوبەدوا زۆرتر لە جاران ئاگای لە خۆ بوو. [الکامل، بەرگی ٩، لاپەڕەی ٣٥١ـ٣٥٢] [فەرمانڕەوا ونبووەکان لاپەڕەی ١٥٣].

و لە باباتاهیرنامەدا، هاتووە (... گۆرانەکان لە یارانی وەفاداری ئەمیر «بەدر کوڕی حەسنەویە» بەرزەکانی (٣٦٩ـ ٤٠٥ کۆچی) دێنە ئەژمار کە ئەویش بە دەستی ئەوان کوژرا. هۆزێکی تر واتە «شازیگان» بە ڕواڵەت لە ناوچەی لوڕستان ژیاون. سەبارەت بە خزمایەتی یەکێک لە ئەمیرەکانی وەفادار بە «بەدری حەسنەویە» واتە ئەبو عیسا شادی کوڕی محەمەدی کوردی ئەسەد ئابادی (کوژراو لە ساڵی ٤٠٠ کۆچی) لەگەڵ هۆزی ناوبراو زانیارییەکی ئەوتۆ لە بەر دەستدا نییە، بەڵام وا دیارە کە ئیبنی شادی ئەسەد ئابادی ـ دانەری کتێبی پڕ بایەخی (مجمل التواریخ والقصص)، لە بنەماڵەی ئەبو عیسای ناوبراو بووە. ئەم هۆزە کوردانە لە شاری هەمەدان و دەوروبەری ژیاون و هەمیشە شاکانی دەیلەمی چیاکانیان لە بەرانبەر دوژمنەکانیان پاراستووە و لەگەڵ خەڵکی ئەو شوێنانە تێکەڵاوییان هەبووە و پێوەندیی جۆربەجۆریان هەبووە. بۆ نموونە لە ساڵی (٣٨١ی

کۆچی) ئەمیر فەخرولدەولەی دەیلەمی لە هەمەدان لە لایەن ئەمیر ئەبو عیسا شادی ئەسەد ئابادی ناوبراو، کچی بەدر کوڕی حەسنەویەی بەرزەکانی بۆ کوڕی خۆی مەجدودەوڵە ئەبوتالیب ڕوستەم خوازبینی کرد. هەروەها، ئەبو عیسا شادی هەمان ئەمیر ئەسەد ئابادییە کە یەکەمین عەلائودەوڵەی عەلەوی هەمەدانی واتە ئەمیر سەید مورتەزا ئەبوهاشم زەید حەسەنی بەناوبانگ (سەدەی ٥) کچەزای ئەو بوو. پێوەندییە پتەوەکانی بنەماڵەی دەسەڵاتخوازی عەلەوییەکانی هەمەدان لەگەڵ کوردەکانی گۆران یان شادیگانەکان هەتا کۆتایی (سەرەتاکانی سەدەی حەوتەم) درێژەی هەبوو. [فەرمانڕەوا ونبووەکان، ئەزکایی، لاپەڕەکانی ١٣٥ـ ١٥٣ـ ١٨٧].

کوردەکانی گۆران لە مێژووی سیاسی و کولتووریی ڕۆئاوای ئێران ڕۆڵێکی بەرچاو، بەڵام نەناسراویان هەبوو. کێشە و ناکۆکی ئەوان تەنیا سەبارەت بە لقی «بابوونی» [بیویانی] گۆرانەکان لەگەڵ کاکوویییەکانی جیبال (جێنشینانی بوییەکانی دەیلەمی) ناو براوە. [هەروا کە پێشتریش ئاماژەی پێ کرا] [الکامل في التاریخ بەرگی ٩، لاپەڕەی ٣٥١-٣٥٢] لە ساڵی ٤٠٥ی کۆچی / ١٠١٤ زاینی بەدر کوڕی حەسنەویەی بەرزەکانی، ئەمیری جیبال لە هەوڵدانێک بەمەبەستی زاڵبوون بە سەر ناوچەی ژێر دەسەڵاتی حوسەین کوڕی مەسعوودی کوردی (سیروانی) بە دەست هاوڕێیە گۆرانەکانی کوژرا. بە وتەی ئیبنی ئەسیر: «حوسەین» کوڕی مەسعوودی کوردی، تەرمی بەدری حەسنەویەی بۆ بارەگای ئیمام «عەلی» لە نەجەف نارد تا لەو شوێنە بینێژن (الکامل، بەرگی ٩، لاپەڕەی ٢٤٨) ئەم «حوسەین» مەسعوودی کوردی «گۆرانی» ئەمیری سیروان هەمان «خوەشین مەسعود» لە دەقی مجمل التواریخ لاپەڕەی ٤٠١، هاتووە،... ئەمە هەمان «شاخوەشین» ناسراو بە سێیەمین نۆمادی «خوداوەندگار» پاش عەلی کوڕی ئەبوو تالب (د.خ) لە بیروباوەڕی هۆزی گۆرانی ئەهلی حەقە، کە یەکێک لە «یارانی چارمەلەکی» ئەو هەمان «باباتاهیر»ی هەمەدانییە. [کە لە بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە، سەرهەڵدان و بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆس باسی کرا] [باباتاهیرنامە، لاپەڕەی ١٣٩].

سەبارەت بە گۆران و دۆزینەوەی ڕیشەی ئەو وشەیە لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسی (گ. ب. ئاکو پۆف) (هاکووپیان) کە لەم دوایانە لە وەرگێڕانی، سیرووس ئێزەد دانیشوەر خراوەتە بەردەستی خوێنەران دەخەمە بەرچاو، ئەمەم بۆیە هێنا کە

هەم لەم توێژینەوە بەرینە کــەڵک وەربگیــرێت و هەم هەڵە جــۆربەجــۆرەکــانی مێژوونووسـان و بەڵگەنامەکان ڕاست بکەمەوە، لەم کتێبەدا سەبارەت بە وشەی گۆران و ڕیشەکەی نووسراوە: (نووسراوەی بورهانی تەبریزی سەبارەت بە وشەی «گۆران» شایانی تێڕوانینە. ئەو دەنووسێت: (گۆران ناوی خەڵکانێکی ئاگرپەرستە کە پێڕەوی زەرتوشتن.) [بورهان قاتع، تاران، ١٣٣٦، ل ١٠١١] لەم نووسراوەیەدا، دوو خاڵی زۆر گرینگ جێگای سەرنجدانە: یەکەم ئەوە کە ئەو دەرفەتە دەخاتە بەر دەست کە ڕیشەی گۆران بە واتای «ئاگر» ـ بە کوردی «گڕ» بزانرێت، چونکە هاو واتا کوردییەکانی نزیکی زۆرن. دەزانین کە (شەمسیک) لە وشەی عەرەبی (شمس) واتە خۆرەتاوە و دەزانین[1] کە شەرەفخان بدلیسی، ناوی (روژکی) لە وشەی (ڕۆژ) = (روز) بە هەمان واتا دێنێت [شەرەفنامە، بەرگی ١، موسکۆ، ١٩٧٦، ل ٤٠٣] و ئەمە کە سەرەڕای ڕوونکردنەوەی ناوی «سۆران» بە واتای سۆرخان؛ [شەرەفنامە. هەمان چاپ، ل ٣٢٣] لە وشەی کوردی «سوور» واتە، هەتاوە. [و. دیتل ڕوونکردنەوەیەکی تری لە سەر ئەم ناوە نووسیوە، ب ٩٥، بەشی ٢، ژوئەنی ١٨٤٩، لاپەڕەی ١٩٧] کەوابوو ئێمە بناغەیەک لە بەر دەستماندایە کە «گۆران» لە «گڕ» بە واتای ئاگر بزانین و بەشێوەی «ئاگر پەرست» بیخەینە بەرچاو. [و. ف. مینۆرسکی، چەندان بەدواداچوون بۆ دۆزینەوەی بنچینە و ڕاهێنانی دەستەی ئاینی ئێرانی (ئەهلی حەق)، یان عەلییولڵاهی، بەشی ١، ١٩١

[laseete v .minorsky. notes sur des Ahl-e haqq - paris, 1921]

وەها ڕوونکردنەوەیەک، لێکۆڵینەوە و ڕاهێنانی فیرقەی ئاینیی ئێران (ئەهلی حەق)، یان [عەلییولڵاهی، بەشی ١، ١٩١؛] وەها ڕوونکردنەوەیەک لەم ڕووەوە جێگەی شک و گومانە کە یەکەم، زۆربەی گۆرانەکان باوەڕیان بە ئاینی عەلییولڵاهی هەیە و شێخ عەبدولقادری گێلانی[2]... ئەم ئاینەی لەگەڵ ئاینی

---

١ هەروا کە دەزانین حەزرەتی ئیبراهیم لەسەر زەوینی بابێل بۆ نیوەدورگەی عەرەب کۆچی کردووە؛ و لە ڕاستیدا بنەماڵەی قورەیش بە عەرەب کراون و عەرەب نین و لە ڕەگەزی سامی نین، بەڵکوو بناغەی سەرەکی ئەوان پەیوەندی بە سەر زەوینی بابێلە کە دەبێتە نزیکی بەغدا و دەوروبەرەکانی داوێنی زاگرۆس و هەروەها چەندین سەرچاوەی زارەکی حەزرەتی ئیبراهیم و زەردەشت بە یەک کەس دەزانن(؟!!)

٢ سەرچاوەی ئەم قسەیە لە حەزرەتی شێخ عەبدولقادری گەیلانی نییە.

ئیسماعیلییەکان و تەنانەت قەرمەتییەکان یەکسان زانیوە، نووسیویە کە تەنیا کوردە [سەرەتاییەکان]. و (پاشماوەی زەرتوشتییەکان) دەیانتوانی بێنە سەر ئەم ئاینە.

[v. Iranow. The truth- worshpers of kurditan.1953. P. 18.]

ئەم نووسراوەیە، بە هەموو دوژمنکارییەک لەگەڵ (پاشماوەی زەرتوشتییەکان) چەندان خاڵی گرینگ سەبارەت بە پێوەندیی ئاینی عەلیوڵلاهییەکان لەگەڵ باوەڕە مێژوویی و کۆنەکانی ئێران دەخاتە بەرچاو. ف. کۆمەن لە ستایشی کتێبی و. ف. مینۆرسکی سەبارەت بە عەلیوڵلاهییەکان لەم بارەدا نووسیویە کە لەم ئاینەدا، (ئاینی زۆرکۆنی موغەکان) بەجێ ماوە.

[suria, 1222, P. 262- 263] لەم بارەدا، بەپێی وتەی پ. لێـــــر خ، بە موسڵمانبوونی عەلیوڵلاهییەکان تەنیا کارێکی زیرەکانە بووە بە مەبەستی شاردنەوەی ئاگرپەرستیی خۆیان. ئەمە لە حاڵێکدایە کە بە پێی سەرچاوەکان و بەڵگەکان خودی زەرتوشتییەکان ئاگر پەرستی ڕەت دەکەنەوە و خۆیان بە ئاگر پەرست نازانن. سەیری هەمان سەرچاوە (ئاگر لە ئێرانی کەونارا، موبێد ئەردەشیر ئازەرگەشسب) بکەن ئەمەش لە هەڵە زەقەکانی ڕۆژهەلاتناسانە، لەم ناوەدا، ئەگەر لەم بارەشدا قسە نەکەین کە عەلی (د.خ) بە ڕاستی لای ئەمان وەک خودا نەبووە، یەکێک لە هەفت دیمەنی ئەوە و ناوی عەلی لە ناوی عەلیوڵلاهییەکان، بە وتەی و. ئیڤانۆف، بە هیچ شێوە ناوی خەلیفەی چوارەم نەبووە، نیشاندەر وشەی «ئەعلا» سەرەوەیە.[3]

[v. Ivanow. P.55] خۆی ئاشکرابوونی ئەم ڕاستییەیە کە بە خواکردنی عەلی (د.خ) جۆرێک بوت پەرستییە لە شێوەی کۆنی خۆیدا. مەبەست لە ئەعلا چییە ئەگەر وشەی سەرەوەترە کە لەفز ناتوانێت نیشانی بدات، ئەگەر ئیڤانۆف شتێکی وەهای وتبێت، مەبەستەکەی تەناسوخ یان بە وتەی ئاینیی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق) و نووسەری وتارەکە: (گ. ب. ئاکۆپۆف، هاکووپیان) نەیتوانیوە لە

---

٣ بە پێ سەرچاوەکان، خودی زەرتەشتییەکان، باوەڕیان بە ئاگرپەرستی خۆیان نیە (بـ ، ب. اتش در ایران باستـــان، مـوبد اردشـیـر ارڕگـشب) و ئەمــەش لە هەڵەکـانی ڕۆژهەلاتناسانە.

ئامانجی سەرەکیی بابەتەکە تێ بگات و بەم جۆرە باسەکەی تووشی چەواشەکاری کردووە.[٤]

سەرەڕای ئەوەی کە ئامانج لەم نووسینە، بە پشت گوێ خستنی عەلیوڵلاهییەکان نایەتە ئەژمار [یەکێک لە یەکەم نووسینەکان ئەمەیە]:

H. Southyate. Narrative of atour through Armenia

Kurdistan,, Persia and Mesopotamia. v. I , london, 1840. p.140-142

سەرنجی ئەم چیرۆکە دەدەین کە لە سەردەمی ژیانی عەلی کوڕی ئەبوتالیب (د.خ) کەسێکی عەرەب بە ناوی عەبدوڵلا کوڕی سەعد [مەبەست عەبدوڵلا کوڕی سەبایە] وتی کە عەلی (د.خ) خوایە؛ عەلی (د.خ) لە وەڵامی ئەم قسەیە فەرمووی عەبدوڵلا و پێڕەوەکانی بگرن و هەموویان بخەنە ناو ئاگر؛ ئەو (عەلیوڵلاهییانە) کاتێک کەوتنە ناو ئاگر، هاواریان کرد کە هەر ئێستا بۆیان سەلمێندرا کە عەلی خوایە، چونکە پێغەمبەر (د.خ) فەرموویە: هیچ کەس بێجگە لە خوای مەزن کەس بە ئاگر سزا نادات. [E. B. Soane. P. 385][٥]

ئەگەر ئاینی ئەهلی حەق بە وتەی هاکووپیان، عەلیوڵلاهی لە ئاینی زۆر کۆنی مۆغەکان سەرچاوەی گرتبێت، بەستنەوە بە عەبدوڵلا کوڕی سەبا، کەسایەتییەکی نەناسراو و بە وتەیەک جوولەکە و بە وتەی خودی نووسەر و هێنان لە زمانی

٤ ئەعلا؛ مەبەست لەم وشەیە چییە، ئەگەر وشەی پلەی بەراورد بێت، لەفز ناتوانێت شوێنی حلوول بێت. ئەگەر ئیوانۆف وای وتبێت، مەبەستی تەناسوخ (دۆناودۆنی) بووە. نووسەری بەڕێز (گ. ب. ئاکوپف، هاکوپیان) نەیتوانیوە، ڕاستی بابەتەکە هەست پێ بکات و بەم شێوەیە، هەڵەی کردووە.

٥ ئەگەر مەزهەبی ئالی حەق بە پێی بیروڕای هاکوپیان، عەلیوللایی بێت، لە ئاینی (زۆرکۆنی موغان)ەوە هاتووە، کە دەیدەنە پاڵی عەبدوڵلای کوری سەبا کە کەس نازانێت کێ بووە و بەواتایەک یەهوودی و بە گوێرەی نووسەرەکە بە پێی (سون)، تازی عەرەب دەتوانیت چ دەورێک بگێڕێ. لە بەرئەوەی یەک لە ئامانجەکانی ئالی حەق، سەرکەوتنی فەرهەنگی ئێرانییە و دژی دابونەریتی عەرەب و غەیری ئێرانین. دەی پیاوێکی عەرەب و پێش هاتنی ئیسلام چۆن دەتوانێ بنیاتنەری وەها مەکتەبێک بێت. هەروەها دەبێ بوترێ کەسێ کە عەرەب بێ و باوەڕی بە وتەی پێغەمبەری ئیسلام هەبێت و لە هەمان کاتدا عەلیش بە خوا بزانیت (؟!!).

(ســۆن)ەوە عــەرەب دەتوانێت چ خــاڵێکی هـاوبەشی هـەبێت، چونکە یەکـێک لە ئامـانجـەکـانی ئەهلی حـەق هێـشتنەوە و بەردەوامکردنی کولـتووری ئێـرانییـە و دروسـتکردنی لەمـپـەرێک لە بەرانبـەر داو و نەریتی عـەرەب و دەسـەڵاتـی عەرەب و بیانییەکان کەوابوو کەسێکی عەرەب کە پابەندی کولتووری پێش هاتنی ئیسـلامە، چۆن دەکرێت کـە دامەزرێنەری وەها مەکتـەبێک بێت و دواین خاڵ ئەوە کە کەسێک کە عـەرەبە لە ناو قسەکان و حەدیسـەکانی پێغەمـبەری خـوا بەڵگە دێنێتـەوە، چون ستایشی عەلی (د.خ) دەکات، ئەویش لە پێگەی خودایيدا (؟!!)

لێرەدا ئەم خاڵە ڕوون دەبێتـەوە کە بۆچی یەکێک لە کەسایەتییـە پیرۆزەکانی عەلیوڵلاهییـەکان، وتوویە: «عەلی منم» [v. ivahow p.205] ناوی ئەم پیاوە پیرۆزە خـانی ئاتەش [مــەبەست خــان ئاتەش کـە دەســەڵاتداری بنـەمـاڵەی ئاتەشـبـەگی (شاخورشیدی موشەعشـەعی) بووە.] بەم جۆرە، بە یەک زانینی عەلیـوڵلاهیگەری لەگـەڵ فـیـرقــەی ئەرمــەنی، ئارەڤـۆردیکەکـان ـ (کـوڕانی خـۆرەتـاو) ـ جـێگای ســەرســوورمــان نیــیـە. [هـەر ئەو ســەرچاوەیـە، لاپەڕەی ٣٧، ٧٠] و لـەم بارەدا قسـەکانی ئەوان لەگـەڵ ئیبنی فـەقی و یان کـوڕی فـەقی، دەنگدانەوەیەکی تایبـەتی هـەیە.

فقیها! ما خدا نیستیم، امّا از خداییم
ریشـــەی مـا آتش است از آتش زادەایم

[هەمـان ســەرچاوە، لاپەڕەی ١١٣؛ دەقی فـارسـی: ئەهلـی حـەق، تاران، ١٣٣٩، لاپەڕەی ٣٦ (وەرگێڕ ئەم بەیتەی لە ڕووسییەوە دووبارە کردووە بە فارسی)][6]

ئەم تێـبینییـانـە، تیشکێکی ڕووناککەرەوەیە لـەسـەر چۆنیـەتیی پێـداچوونەوەی وشـەی «گۆران» هـەر وەکو «ئاگرپەرست» و پاڵ بە ئێمەوە دەنێت کە بۆ دۆزینەوەی ڕیشـەکانی بیروباوەڕی گۆرانەکان ـ عەلیـوڵلاهییـەکان هەروا کە هـ. ڕۆلینسـۆن، لە

٦ بەیتی بنەڕەتی ئەمەیە، کە شاخوشین لە وڵامی بابافەقیدا وتوویە:

فقیه ما خدا نیستم بلی با خدائیم   اللمان خور است، از خــورزائیم
اول قلندر ما بودیم، آخر هم مائیم   بلی راه قلنـدران به کس ننمائیم

کـور فـەقی، هـەڵەی کـردووە. (ب.ب: تذکرة اعلي، ل ٤٤، چاپ بمبـئي) ئەم وەرگێـڕانە میروسی تیزدیە هـەڵەی زۆری تێدا نووسراوە.

بیریدا بووه، له شوێنه مێژووییەکاندا بیاندۆزینەوه. [H. rawlinson-IRGS. VIx, pt 1.1839, p.36]

سەرەڕای ئەوە کە بابەتی سەرەکیی ئەفسانەکانی ئەوان پێوەندیی بە لوڕستان و بە تایبەت بە باشووری کوردستان و لەوانە بە زەهاو، دەشتی ڕووباری سیروان و شوێنەکانی ترەوە پێوەندی هەیە [V. minorsky. The Guran. Bsoas v. xI, pt. 1,1943] وەبیرهێنانەوەی ئەم خاڵە گرینگە کە عەلیوڵڵاهییەکان، هاوڕێ لەگەڵ باوەڕە کۆنەکان، شوێنە مێژووییەکان، وەکو «ئاتەشگای» تاقگەر [مەبەست تاقگەرە] (سیرووس ئیزەدی وەرگێڕی هێژا لە پەراوێزدا هێناویە کە؛ گەر بە سەروژێری پیتی (گ) لە کوردی، واتە شەماڵەی ئاگر) [لە حاڵێکدا بە بۆری پیتی (گ) بە واتای شەماڵەی ئاگرە] لە زەهاو [و. نیکیتین. کوردەکان، موسکۆ، ١٩٦٤، لاپەڕەکانی ٣٤٥ـ ٣٤٦] یان دوکانی داود کە پەیکەرێکی کەونارایە و دیمەنی ڕێوڕەسمی ئاگرپەرستەکانی لەسەرە [E. B. S. oane P.384] وەکو کولتووری ئەوان دێتە ئەژمار[٧].

هەموو ئەم ڕاستییانە، ئەم بیرۆکەیەی ک. بودێ، بۆمان ڕوون دەکاتەوە کە لە نیوەی سەدەی نۆزدەمی زاینی وتوویەتی: «کوردەکانی گۆران لەو دەگمەن کەسانەن کە تا ڕادەیەک، نیشانەکانی زمانی کۆنی گەورەکانیان پاراستووە. [ک. بودێ، یادداشتەکانی سەفەر... «کتێبخانە بۆ خوێندنەوە» بەرگی ١٢٣، ب ١، بەرگی٢، ژانویەی ١٨٥٤ لاپەڕەی ١٨] جێگای سەرسوورمان نییە کە؛ و. ف. مینۆرسکی لە ژێر تیشکی ئەم بیرۆکەیەدا، [Bode. Travelsì v.1. p.180] بە پشتبەستن بە زمان و کولتووری خەڵکی باشووری کوردستان، ئەوەی وەبیرهێنایەوە کە ئەم کوردانە، (خەڵکێکی تەواو ڕەسەنن و ڕەنگە بە ژیان لە بەشی ڕۆئاوای سەرزەوینی مادەکان، یەکێک لە میراتبەرانی ئەوان بن). [و. ف. مینۆرسکی. کوردەکان، پترزبورگ، ١٩١٥، ل٣].

پرسیارێک کە دێتە پێش ئەوەیە: ئایا لە ڕۆژگارانی کۆنیشدا ئاماژە بە ناوی

---

٧ ژوورتر لەم تاقە، شوێنی ناشتنی داوود کە وسواری خوراسانییە، کە وتراوە لەو دەخمە بەردینە بۆ دروستکردنی چەک کەلکی وەرگرتووە و نەزەرکردەی ئەو زاتەیە و شوێنی پەنابردنی ئالی حەقە، هیچ پێوەندییەکی بە ڕێوڕەسمی ئاگرپەرستانەوە نییە.

گۆرانەکان کراوە یان نە؟ لە گەڕان بە دوای وەڵامی ئەم پرسیارەدا ناتوانین لە ناوی گائورانیە لە دەقە ئاشوورییەکان «ناوچەیەک لە نێوان ئورارتوو و سەرزەوینی هەیمەرە» [ئەی. م. دیاکۆنۆف A. WIIU ش، ٥٠] چاوپۆشی بکەین، سەرەڕای ئەوەی کە هەیمەرە هەمان کیمریەیە کە لە سەدەی هەشتەمدا پێش لە ڕۆژمێری مەسیحییەکان، لە بەشێک لە باشووری دەریاچەی ئورووميە بووە. بەڵام، لێرەدا ڕووبەرووی ئەم ڕاستییە دەبینەوە کە سەرزەوینی گائورانیە، لە دەقەکانی (ئورارتی) وەکو ناوچەکانی بەشی دەریاچەی سیوان هاتووە کە جێگاکەی لە ناوی ئیمرۆژەی گارنی لە ئەرمەنستان هەڵدەکەوێت [سەیری خەلعەتیان، سەبارەت بە هەندێک ناوی جوگرافیایی ئەرمەنستانی کۆن، لە پێوەندی لەگەڵ بەردە نووسراوەکانی ڕەوان «باستان خاوران» چ٢، ش٢، ١٩٠١، ل١٣١] بکەن ب.ب. پێترۆفسکی، ئەم بەرابەر دانانەی قبووڵ نەکردووە و وەبیر دێنێتەوە کە لێرەدا هەیمەرە لە دەقە ئاشوورییەکان نەک وەک کەیمەریەی کەناری ئورووميە، بەڵکو دەبێ وەک کاپانوکیە ببینرێت. [ب.ب. پێترۆفسکی پادشاکانی وان، موسکۆ، ١٩٥٩، ل٢٣٢-٢٣٣] بەڵام وا دەنوێنێت کە ئەگەر وا بێت، گۆرانیە هیچ پێوەندییەکی بە گۆرانەکانەوە نییە بەڵام هیچ کام لەمانە، ڕاستیی پێوەندیی گۆرانەکان و لەوانە، عەلیوڵلاهییەکان لەگەڵ ڕۆژگارانی کۆنی باشووری کوردستان ناسڕێتەوە.

ناوەندی دەسەڵات و ناوبانگی سوڵتان سەهاک یەکێک لەو نیشانە و بەڵگانەیە کە لەبەر دەستدایە [سەیری؛ و. ف. مینۆرسکی؛ توێژینەوە سەبارەت بە ڕۆهەڵات، بەرگی ٢، پترزبوورگ، ١٩١٥، لاپەڕەی ٢٠١ بکەن] سەرەڕای هەوڵ و کۆششی و. ئیڤانۆف کە دەیەوێت ئەوە بسەلمێنێت ناوەکە سەهاکە، شکڵی ئەرمەنیی ناوی ئسحاق واتە زاهاک لەبەر دەستماندایە [V. Ivanov, p 89] بەڵگەیەک لەبەر دەستدا نییە کە بۆ مێژووی پەیدابوونی ئەم ناوە ئاوا دوور بڕۆین، چونکە لە ناو کوردەکاندا، ناوی زەحاک ناوێکی هەڵاواردە نییە. باس لەسەر ناوی زەحاک شایە، کە لە چیرۆکە کۆنەکانی ئەڤێستا و لە شانامەی فێردەوسی دەکەونە بەرچاومان و چەندان جار ئەم ناوەیان لەگەڵ ناوی دەیوک - پادشای ماد - بە یەکێک زانیوە[8]

---

٨ مەبەست ئاژی دهاکە، هەروەها دهۆک لە باشووری کوردستاندا، ناوەندی یەزیدییەکانە.

بـه لـه [G. Rawlinson. History of Herodotus. London 1880. P. 395] بەرچاو گرتنی ئەم خاڵانە، نابێ لە بیری خۆمانی ببەینەوە کە زیارەتگای سوڵتان سەهاک، لە یادگارە کۆنەکانی هاوچەرخی دووکانی داودە کە دانەرەکەی بە ئاستیاگ دەزانن.

سەرەڕای ئەمانە دیمەنی کەسێکی مادی ئاگرپەرست لەسەری هەڵکەندراوە[9]. [پێرستێکی کورتکراوە لە ئاسەوار و شوێنە مێژووییەکانی ئێران، نامیلکەی ۱، تاران، ۱۳۰۳، ل ۳٦] لێرەدا وا دەردەکەوێت کە لەودا، ڕێوڕەسمی ڕێزلێنان لە زەحاک ـ پاشای ئەفسانەیی ـ کە زۆرتر ئەو لەگەڵ ـ کوردانشای مادی ـ کەسایەتی جێ گومانی مێژوویی– بە یەکێک دەزانن، هەروەکو میراتێک کە لە باب و باپیرانی مابێتەوە.

[Safrastian, kurds And Kurdistan London,1948].

شایانی وتنە کە ئەمە تەنیا ڕێوڕەسمی ڕێزگرتن لە زەحاک نییە. یاقووت بە ئاماژە بە کەسانی تر نووسیویە کە شارەزوور یەکێک لە ناوەندە مێژووییەکانی کوردستان ـ بە دەست ئەم خوێنمژە بنیات نراوە [مێژووی شارەزوور، لاپەڕەکانی ۲۲۲ ـ ۲۱۲ سۆن] بە بێ هۆ نییە کە ناوی ئەم شارەیان وەکو شاری ستەم و زۆربێژی لێک داوەتەوە.[10] بە کورتی، بەستراوەیی عەلیوڵڵاهییەکان و گۆرانەکان لەگەڵ ڕۆژگارانی کۆنی ئەو نیشتمانە لەم وتانەدا ڕەنگی داوەتەوە و جێگای سەرسووڕمان نییە کە و. ف. مینۆرسکی، لە هەمان ئاسەواری توێژینەوە لەسەر گۆران سەرەڕای وتەکەی خۆی سەبارەت بە دیارکەوتنی گۆرانەکان لە دەیلەمییەکان ـ گوبرک ـ وەبیری دێنێتەوە کە ئەمانە زیاتر لە دوو هەزار ساڵە کە

۹ هەواڵێکی وەها بە تەواوەتی درۆیە. بارەگای حەزرەتی سوڵتان ئیسحاق عەلەوی بەرزنجی لە پەردیوەری هەورامان سەربە پاوەی پارێزگای کرماشانە، کە دەگەڕێتەوە سەدەی هەشتەمی کۆچی و چەندین جار سەرلەنوێ چاککراوەتەوە. ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسی، بارەگای سوڵتان ئیسحاقی لەگەڵ دەخمەی دێ نوێ ئیسحاق هەرسین تێکەڵ کردووە و بە هەڵە ناساندوویە، هاوکات لەگەڵ بابەتی دوکان داوود کە بە بڕوای تاقمێک بارەگای ئاژیدێهاکە، تێکەڵی کردووە.

۱۰ (زوو) ناوی کوڕی زەحاکە و ئاماژە بە زڵمی زەحاک نییە. ب. ب؛ (معجم البلدان، ب ۳، ل ۳٤۰)

له باشووری کوردستان نیشتەجێن.[11] [سەیری؛ و. نیکیتین. کوردەکان. موسکۆ، ١٩٦٤، لاپەڕەی ٢٠٠].

بەم شێوەیە، پاش تێڕوانینێکی دووبارە بە سەر ئەو زانیارییانە کە لە بەردەستدان، سەبارەت بەم بابەتە کە گۆرانەکان لە ڕۆژگارانی زۆر کۆنەوە لە نیشتمانی خۆیاندا دەژین بەم کێشەیە خەریک دەبین کە واتای گۆران چییە. لە سەرەتادا، ئەوە وەبیر دێنینەوە کە لە شەرەفنامە، گۆران سێ جار وەکو هۆزێکی تایبەت ـ هۆزی گۆران ـ هاتووە:

جارێک، لەم چیرۆکەدا کە پیاوێک بە ناو شاهوێردی بانگەوازی ئەوەی دەکرد کە دەسەڵاتداری لوڕستانە و بە مەبەستی شەڕ لەگەڵ شاعەباس، چەندان کەس لە تایفەی گۆرانی لە دەوری خۆی کۆ کردبووەوە. [شەرەفنامە، چاپی قاهیرە، ل٨٢].

دووەم جار، لەم هەواڵەدا کە گەورەی بنەماڵەی فەرمانڕەواکانی ئەردەڵان، لە ناو بنەماڵەی گۆراندا دەژیا [شەرەفنامە ـ لاپەڕەی ١١٨].

سێیەم جار، لەم هەواڵەدا کە فەرمانڕەواکانی برادۆست، لە بنەوادا لە هۆزی گۆران بوون [شەرەفنامە، ل ٣٨٢] لەم نووسراوانە وا دەردەکەوێت کە «گۆران» بۆ شەرەفخان ناوی هۆزێکی دیاریکراو بوو و ئاشکرایە کە مەبەست لە هۆز ئەو شتە بووە کە ئەو ویستوویە [کوردەکانی گۆران و...، ئاکۆپۆف، سیرووس ئیزەدی، لاپەڕەکانی ٦٠ ـ ٥٦].

پاش تاوتوێکردن و ڕاستکردنەوە و شرۆڤەکردنی وشەی گۆران کە خستمانە بەرچاو توێژەری ناوبراو لەسەر وشەی ئەردەڵان دەڕوا و دەنووسێ کە؛ (... لێرەوە دەست پێ دەکەین کە چونکە هیچ جۆرە ڕوونکردنەوەیەک بۆ ناوی ئەردەڵان نەکراوە، ئێمە ئەو وشەیە وەکو داڕێژراوێک لە کوردی ئەرد = زەوی و ناوی هۆزێک (ئاڵان) ڕوون دەکەینەوە، وەها ڕوونکردنەوەیەک، لەم ڕووەوە شیاوی تێڕوانینە کە لە ڕۆژئاوای ئەردەڵان زۆر شوێن هەیە کە بناغەی ناوەکەیان، لە ڕیشەی «ئالان»ە، لەوانە، قەڵای کەلهوڕی ئاڵانی کە ناومان هێنا، بەشی ئاڵان و کێوی ئاڵان و جیا لەمانە [سەیری کورتەی مێژووی کورد و کوردستان، بەرگی یەکەم، لاپەڕەی ٧

---

١١ دەیلەمیەکانیش هەرچەندە شیعەی زەیدی بوون، بەڵام هەر بە عەلەوی توندڕەو دێنە ئەژمار (ب. ب، تاريخ آل بوية، فقيهي).

بکەن] ئەگەر هەبوونی (ئالان) لە دەستەی هۆزە کوردەکان بەمانە زیاد بکەین، ئەو کاتە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە بەدیهاتنی ئەردەڵانەکان و گرووپەکانی خەڵکی کوردی دراوسێی ئەوان، خاوەن بنەچەیەکی قووڵە کە لە سەدەکانی ناوەڕاست، کاتێک کە هەموو ئەم ناوچانە لە گەورەترین مەڵبەندی فیئۆدالّی لە کوردستان ـ شازادەنشینی ئەردەڵان بوون [شەرەفنامە، ١، موسکۆ، ١٩٦٧، ل ١٤٦ـ١٥٢] جێگەی خۆیانیان قایم کردووە. کەوابوو پێوەندیی نێزیکی مێژوویی ئەردەڵانەکان لەگەڵ دراوسێیەکانیان و لەوانە لەگەڵ هەورامییەکان، جێگەی سەرسووڕمان نییە. [CI. Rich. I. p. 202] بەچاوخشاندنێک بەسەر بابەتی ڕەگوڕیشەی بنەماڵەی ئەردەڵاندا، وە بیری دێنینەوە کە شەرەفخانی بدلیسی بەجیاکردنەوەی ئەم ناوچەیە لە گۆرانەکان، جارێکی تر بنەماڵەی دەسەڵاتدارەکە ئەوانی بە گۆرانەکانەوە گرێ داوە و سەرەڕای هەموو ئەمانە، هەر لەو جێگایەدا وەبیری دێنێتەوە کە بنەماڵەی ئەردەڵان لە کوردستان سەریان هەڵداوە. لەم بارەدا بۆچوونی توێژینەرانی سەدەی نۆزدەمی زایینی؛ لەوانە کینر و ڕیچ شیاوی تێڕوانینن کە دەڵێن، لە حاڵێکدا کە ئەردەڵانەکان سەر بە ڕەگەزی کوردەکانن، زۆربەی ئەردەڵانەکان لە گۆرانەکانن. ئەمە بە خۆڕایی و بە ڕێکەوت نەبووە کە دیتریش وە بیری دێنێتەوە؛ کە دانیشتووانی ئەم ناوچەیە، لقێک لە گۆرانەکانن [K. Ritter Erkunde, Ix.s.] [هەمان سەرچاوە، ل٧٣] ئەو [سۆن] دان بەوەدا دەنێت «ئێستا کە بۆچوون وایە و لەم ناوچانەدا (لە نێوان هەورامان و کەندۆڵ. گ. ئا.) خەڵکێک نیشتەجێن و دەژین کە ناویان گۆرانە و بە زاراوەیەک قسە دەکەن کە لە سەرەوە ئاماژەمان پێ کرد و ئەمە هەمان زاراوەیە کە تا ئێستا لە ناو دانیشتووانی هەورامان کندۆڵ و (ریزو) پەرەی سەندووە. ئەم زمانە، ئیمرۆژەش هەتا ڕادەیەک زمانی کلاسیکی هۆزەکانی ئەردەڵانە و بەشێوەیەکی ڕەسەن قسەی پێ دەکەن. ئەم زمانە ئائورمی [هەورامی] یان شارەزووری پێ دەوترێت». [و. نیکیتین. کوردەکان، موسکۆ ١٩٦٤، ل٢٦٢].

لەم بەڵگەیەدا، ئەو شتەی کە دەبینرێت ئەم تێزەیە کە گۆرانی، هەمان «زمانی کلاسیکی هۆزە ئەردەڵانەکانە». قسە و باس سەبارەت بە ناوچەیەکە کە دەتوانرێ بوترێ: نیوەیەک لە باشووری کوردستان لە خۆ دەگرێت و ئەم ناوچەیە، لە سەدەی نۆزدەمی زایینی بریتی بوو لە: جوانرۆ، هەورامان و مەریوان. حەسەنئاوا،

ئسفەندئاوا و بانە [CI. Pich. I. p ۲۱۷] بە ڕێکەوت نییە کە کاتێک سەبارەت بە کوردستانی ئێران قسە دەکرێت مەبەست هەمان ئەردەڵانە. [ف. چرنۆزۆبۆف، ئەردەڵان یان کوردستانی ئێران، هەواڵەکانی بنکەی ناوچەی سەربازیی قەفقاز، ژمارە۳۳، ساڵی ۱۹۱۳] ـ [هەمان سەرچاوە، ل۷۲].

(... دەسنیشانکردنی ناوچەکانی ژینگەی پاڵنگان دژوارترە، چونکە ئەم ناوە هەتا ڕۆژگاری ئێمە بڕی نەکردووە. شایانی وتنە کە ڕووباری ئەلوەند لقێکی هەیە بە ناوی پەلکانە (Palkana) و ئەگەر بمانەوێ ژینگەی پاڵنگانییەکان نیشان بدەین، ڕوون دەبێتەوە کە دەتوانرێ بوترێ؛ هەموو نیشتمانی ئەوان لە بەستێنی ئەم ڕووبارە هەڵکەوتووە. شەرەفخانی بدلیسی دەنووسێت: کە قەڵاکانی دێودز، نۆدز، دزیمان، گەواهگەز، مۆر، گلانە، نوشوور و مەرامن لەو قەڵا و ناوچانەن کە نیشتمانی ئەم خەڵکەن، شوێنی ئەم قەڵایانە، لە کەرتێک کە لە باکوری پشتکۆی لوڕستان بەرەو قەڵاکانی، دەرتەنگی، پاوە و ڕەوانسەر و پاشان بەرەو لای قەڵای ئالانی لە بەشێک هەر بەم ناوە لە باشووری کوردستانی ناوەندی کێشراوە بە ئاسانی دەکەوێتە بەرچاو. [؟!!]

بەچاوخشاندن بەسەر ئەم زانیارییانەدا ڕوون دەبێتەوە کە کەلهوڕەکان، لە دەشتەکانی ڕۆئاوای شاری ئێستای کرماشان و ئەگەر وتەکەی ڕیچ بسەلمێنن، هەتا هەورامان و سلێمانی ژیاون [Ci. Rich Narrativeì I. p217-281] [هەمان، لاپەڕەی ٦٧]. سەبارەت بە پاڵنگان، کە بناغەی خواستی ئێمە لەم وتارە دەگرێتەبەر، هاکوپیانیش تووشی هەڵە بووە چونکە قەڵای پاڵنگان وەک یەکێک لە قەڵا مەزن و ناودارەکانی نیشتمانی کوردستان و ناوەندی گۆران و ئەردەڵان دەهاتە ئەژمار و هەر ئێستاش ئاسەواری ئەو شوێنە ماوە و لە باکورەوە، بە چیای شاهۆ، لە باشوور بە گاوەرۆ، لە ڕۆهەڵات بە هەورامان و لە ڕۆئاواوە لەگەڵ ناوچەی کامیاران هاوسنوورە.

پاش باسکردنی ئەم ڕوونکردنەوەیە و ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی ئەو و شرۆڤەکردنی دەقەکان، دەست دەکەین بە دەربڕینی چۆنیەتیی بە دەسەڵاتگەیشتنی ئەردەڵانەکان لە ناو دڵی عەلەوییە توندڕەوەکان و سەرکوت بوون و پاشەکشێکردنی عەلەوییەکان بەرەو داڵەهۆ.

هاوکات لەگەڵ پێکهاتنی جووڵانەوە بەهێزە ئاینییەکان لە بەرانبەر بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆسدا، بەتایبەت لە کوردستان و ئەو بەشانە کە لەگەڵ عوسمانی هاوسنوور بوون و دژی جووڵانەوەی عەلەوییەکان بوون و ئەویان وەکو کۆسپ و لەمپەرێک لە بەرانبەر پەرەپێدان و بەرەوپێشچوونی خۆیان بۆ نیوەقارەی هیند دەزانی، چەندان بنەماڵەی مەزن و خاوەن پشتوانەی نەتەوەیی و ئاینی و زانستی لە دوو لایەنی بیروڕا و بۆچوون و سیاسی و سەربازی لە ناوچەدا بە دەسەڵات گەیشتن و یان سەریان هەڵدا و بە هەموو هێزەوە هەوڵی سڕینەوەی ئاسەوار و پاشماوەی عەلەوییەکانیان دا و دەستوپێوەندییەکانیان دەستیان کرد بە تۆمارکردن و نووسینەوەی مێژووی ناوچەکە لە ڕووی دەمارگرژی بە مەبەستی پاکتاوکردنی کولتوور و ڕابردووی عەلەوییەکان؛ بابەتی سەرنجکێش ئەوەیە کە هەر دوو جووڵانەوەکەش لە ناوخۆی عەلەوییەکانی زاگرۆس (کوردستان) سەریان هەڵدا، بێجگە لە بنەماڵەی عەلەوییە سەفەوییەکان کە باسی کرا دوو بنەماڵەی ڕەسەنی دوایی، بنەماڵەگەلی سیاسی و ئاینی ئەردەڵان و مەردۆخ بوون کە خوالێخۆشبوو ئایەتوڵڵا شێخ محەمەد مەردۆخ لە مێژووی خۆیدا بە زیرەکیی تەواو لەگەڵ دەربڕینی بۆچوونی خۆی هەروا کە ئاماژەی پێ کرا، ڕاستییەکەی خستووەتە بەرچاو، بەڵام لە دەربڕینی ڕاشکاوانەی بابەتەکە خۆی پاراستووە. لێرەدا پێویستە کە بۆ ڕوونبوونەوەی شوێنی جوگرافیایی بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆس دەست بکرێت بە تاوتوێکردن و شیکردنەوەی ئەم باسە، ئایەتوڵڵا شێخ محەمەد مەردۆخ و کەسانی تر وەکو دانەری توحفەی ناسری و حەدیقەی ناسری و مێژووی ئەردەڵان و... سەبارەت بە وشە و سەرچاوەی ئەردەڵان کە سەرجەم ئەو بیرۆکانە لە مێژووی مەردۆخدا هاتوون، دەنووسێت: کە (ئەردەڵان ـ کۆی "ئەردەڵ"). هۆزی وڵاتی کوردستان کە لە نەوەکانی (قوبادی یەکەم) دێنە ئەژمار ناویان ئەردەڵانە، بە قوبادی ناوبراو (بابا ئەردەڵیش) دەڵێن. مێژوونووسان سەبارەت بە قوبادی ئەردەڵ بیرو بۆچوونی جیاوازیان هەیە.

هەندێک کەس نووسیویانە؛ کە قوبادی ئەردەڵ نەوەی خوسرەو ناوێک بووە کە لە شاری مەرڤ ئاشەوان بووە و یەزدگیرد پادشای ئێران کاتێک کە لە ساڵی (٣١ کۆچی مانگی) لە سوپای ئیسلام شکستی خوارد بەرەو مەرڤ هەڵات و لەگەڵ خوسرەوی ناوبراو ئاشنا بوو، خوسرەویش ئەوی لە ئاسیاودا کوشت و هەموو

پاره و زێڕی ئەوی بۆ خـۆی دانا و بووە خـاوەن سـەروەت و سـامـانێکی زۆر و بەهرامی کوڕی خۆی کردە بازرگان. پاش کۆچی دواییی خوسرەو، بەهرامی کوڕی لە ساڵی (٦٥ی ک.م) لە شەڕی نێوان موهلیب کوڕی ئەبی سەفرە والیی خوراسان لەگەڵ ئەزارەقە دەکوژرێت. قوبادی کوڕی لە ساڵی (٨٦ی ک.م) دەبێتە یەکێک لە خزمەتگوزارە تایبەتەکانی والیی خوراسان. لە کاتی سەرهەڵدانی ئەبو موسلیمی خوراسانی لە مەرڤ، واتە سەردەمی سەفاح ئەبولعەباس عەبدوڵڵای عەباسی قـوبادی ناوبراو لە سـاڵی (١٣٢ی ک.م) لەگـەڵ کـەسـوکـاری خـۆی لـە مـەرڤی خـوراسـان بەرەو مـووسڵ کـۆچی کردووە، پاش تێپـەڕینی مـاوەیەک لـەو شـوێنە دەسـەڵاتی بە دەسـتـەوە گرتووە و دەبێتـە فـەرمـانڕەوای مـووسڵ و دیاربەکر، لە ئاکامدا نەوەکانی ئەو هەموو ناوچەکانی شارەزوور دەخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیان و شار بازاڕ (شاربازێڕ) کە ئێستا پێی دەڵێن سلێمانی دەخەنە ژێر کونترۆڵی خۆیان و عیمادییەش داگیر دەکەن و تا ساڵی (٥٦٤ی کۆچی مانگی) زنجیرەی ئەردەڵان لە ناوچەکانی شارەزوور دەسەڵات بە دەست بووە و قەڵای زەڵمیان وەکو ناوەندی دەسـەڵات بنیات ناوە. لەم دوایانەشدا «پاڵنگان»یش کە شـوێنی هۆزی کەلهوڕ و گۆران بووە کەوتووەتە ژێر دەسەڵاتی ئەردەڵان و لەو شوێنەشدا قەڵایەکی مـەزنیـان بۆ ناوەندی دەسـەڵاتی خـۆیان بنیـات ناوە و ئاسـەوارەکەی بـرێتـیـیـە لە تادەروازەیەک کـە لە تـاشـە بەردێکی گـەورە دروست بووە و هێـشـتـا مـاوە. ئەردەڵانـەکـان بۆ مـاوەی (٤٢) سـاڵیش لـە ناوچەکـانی پاڵنگان دەسـەڵاتیـان بەدەستەوە بووە. تا نۆرە بە کلۆڵبەگ گەیشتووە.

چەند لە مێژوونووسی تر سەبارەت بە قوباد، وەک پێشەوای بنەماڵەی ئەردەڵان ئاوایان نووسـیـوە؛ کـە لە سـاڵی (٨٩٥ی ک. م) شـا مـەنسـوور فـەرمـانڕەوای (دوشـتیک) بە دەسـتی تورکمـانەکان کـوژراوە و چوار کـوڕ لەو بەجـێ مـاون کـە گـەورەترینیـان ناوی فـیـرووز بووە و پاش کـوژرانی باوکی نـاوی خـۆی گـۆڕیوە و کردوویە بە (قـوباد)ی سـاسـان و پەنا دەباتە سـورخـاب کـوڕی (بەدر)ی حـەسنەوی کـە لەو کـاتـەدا فـەرمـانڕەوای شـارەزوور و دینەوەر بووە، بۆ مـاوەی چەند سـاڵ (قـوباد) لە نـاو عـەشـیـرەی گـۆران لەوپـەڕی ئاسـوودەیی و ڕێزەوە ژیـاوە و پاش ڕووخـانی حکوومـەتی حـەسنەوی، قـوبـاد لە سـاڵی (٦٣٠ی ک. م) لە دەوروبەری گـوڵعـەنبـەر و هەڵەبجـە کـۆمـەڵێک خـەڵک لە دەور خـۆی کـۆ دەکاتـەوە لە ژێر ناوی

داگیرکردنی ئازەربایجان، بەڵام بە مەبەستی سەندنەوەی تۆڵەی باوکی بەرەو ئەو بەڕێ دەکەوێت. موزەفەرەدین فەرمانڕەوای هەولێر لە کاتی بە ڕێکەوتنی ئەو ئاگادار دەبێت و لەشکرێک بۆ سەرکوتکردنی دەنێرێت، لە نزیکی قەڵای نەویَ (نوی) قوباد لەشکری هەولێر شکست دەدات. لە ئاکامی ئەم سەرکەوتنەدا ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ لەشکرەکەی زۆرتر دەبێت. لە ناوچەکانی ڕۆهەڵاتی شارەزووریشدا چەند قەڵا داگیر دەکات و دەسەڵاتێکی زۆر بە یەکەوە دەنێت. سەرەنجام لەگەڵ تورکمانەکانی ئازەربایجان ڕێک دەکەوێت و لە ساڵی (٦٣٦ی ک. م) لەگەڵ ئەمیر شەرەفەدینی جەلالی فەرمانڕەوای هەولێر بە شەڕ دێت و شکست دەخوات. بە ناچار دووبارە دەڕواتە ناو عەشیرەی گۆران تا ساڵی (٦٥٦ی ک. م) کە هۆلاکۆخان دێتە ناو عێراق، (یەشمووت) میرزا، کوڕی هولاکۆ کە لە کرماشان بەرەو عێراق بە ڕێ دەکەوێت، قوباد خۆی دەگەیەنێتە لەشکرەکەی و دەبێتە نوێنەری تایبەتی یەشمووت میرزا، بە سەرنجدان بەوەی کە قوباد کەسایەتییەکی شارەزا و زیرەک بوو؛ یەشمووت ناوبراو بە بابا بانگ دەکات، سەرەنجام قوباد وەکو (بابائەردەڵ) ناوبانگی دەڕوات و دەسەڵاتی شارەزوور لە لایەن یەشمووتەوە بەو دەدرێت و لە ساڵی (٦٧٥ ک.م) کۆچی دوایی دەکات و کوڕە گەورەکەی بە ناوی کڵوڵ دەبێتە جێنشینی ـ [مێژووی مەردۆخ، لاپەڕەکانی ٩١ـ ٨٩] بە سەرنجدان بەوەی کە باسمان کرد لە یەکەم تێڕوانیندا ئەم خاڵانەی ژێرەوە بەرچاو دەکەون:

١ـ نازناوی (بابا) پێگەی ئاینی باپیری ئەم بنەماڵەیە ڕوون دەکاتەوە و چیرۆکی ڕووبەڕوو بوون لەگەڵ هولاکۆ و... کە نووسیویانە بەسەرنجدان بەوەی کە یەک هەواڵ لەبەر دەستدایە و لە هیچ سەرچاوەیەک ئاماژەی پێ نەکراوە جێ باوەڕ نییە و خاڵێکی تر ئەوە کە وشەی (بابا) لە شێوە دەربڕینی یەشمووت کە کەسێکی موغولی بووە جێ باوەڕ نییە و دروستکراوی دەستی مێژوونووسانە.

٢ـ شوێنی نیشتەجێبوونی باپیری بنەماڵەی ئەردەڵان ناوچەی ژیانی هۆزی (گۆران) بووە کە تۆمار کراوە.

٣ـ مەودای کاتی لە نێوان مردنی سورخاب کوڕی بەدر لە ساڵی ٥٠٠ی کۆچی مانگی کە بەنی عوناز بووە نەک حەسنەویە؛ هەتا هێرشی هولاکۆ لە (٦٥٦ ک.م) و چوون بۆ بەغدا، ١٥٦ ساڵ جیاوازیی هەیە و ئەم خاڵەش هەڵەیە.

٤ـ به سەرنجدان بەوخالانەی سەرەوە چیرۆكی خوسرەوی ئاشەوان و... لە خۆدا هەڵەن.

٥ـ ڕووداوی دەست بەسەرداگرتنی پاڵەنگان كە ناوەندی عەشیرەی گۆرانە و شرۆڤەی دەكەین بە پێی بەڵگەنامەكانی پێوەندی بە كۆتاییەكانی ١٠٠٠ی كۆچی مانگییەوە هەیە.

٦ـ دەستنووسەكانی كوردستان بەتایبەت مێژووی هەورامان كە (بابائەردەڵی) وەكو نەوەد و نۆ پیرە ناو بردووە.

٧ـ هەبوونی دەسەڵاتی بنەماڵە جۆربەجۆرەكان لە كوردستان بە وتەی مێژووی شەرەفنامەی بدلیسی و كەسانی تر كە لە باری مێژووییەوە پێشتر لە ئەردەڵانەكان بوون و بە سەرهەڵدانی بنەماڵەی ئەردەڵان و پێوەندیی ئەوان لەگەڵ سەفەوییەكان كەوتنە ژێر دەسەڵاتی ئەردەڵانەكان و بە درێژایی ساڵەكان لە ناوچوون دەسەڵاتی بەرفراوان و لە مێژینەی ئەوان ڕەت دەكاتەوە و هەموو ئەم خالانە نووسینەكانی مێژوونووسانی كوردستان دەخەنە بەر شك و گومان.

(موتالا و لێكۆڵینەوە سەبارەت بە لقە ئایینییەكان لە كوردستان وەكو ئەهلی حەق، یەزیدی و هتد نیشان دەدات كە خەڵكی كوردستان پاش هێرشی عەرەبەكان و دوای هاتنی ئیسلام بۆ چەندان سەدە لەسەر باوەڕ و ئایینی خۆیان ماون و بە ڕواڵەت لە سەدەی نۆیەمی كۆچی بەرەو ئەملا بەتایبەت لە سەردەمی سەفەوی و لە كێشمەكێشە سەربازی و بیروباوەڕەكانی نێوان دوو دەسەڵاتی كۆمەڵگای ئیسلام، واتە سەفەوییە و عوسمانییە كە هۆزە كوردەكان، زۆربەیان سەر بە یەكێك لە دوو مەزهەبی سوننە و شیعە بوون. ـ [توحفەی ناسری، میرزا شوكروڵلای سەنەندەجی، ل ٤٧٠] و لە جێگایەكی تردا ئاماژەی بەوە كردووە؛ لە سەرەتاوە ئایینی بنەماڵەی ئەردەڵان پێش هاتنی ئایینی پیرۆزی ئیسلام ، جۆربەجۆر بووە و هەر هۆزێك لەسەر ئاینێك و هەر دەستەیەك لەسەر باوەڕێك بوون. هەندێكیان مەجووس و هۆزێك مەسیحی و دەستەیەك داسنی و شەیتانپەرست بوون... ـ [هەمان سەرچاوە، ل٨٣].

كە مەبەست لە خاڵی دوایی ئەهلی حەقە و دروستەكەشی هەمان دەستەی

یەکەمە کە تا سەدەی نۆیەمی کۆچی، ئاینی تازەیان قبووڵ نەکرد و بابەتی تر ئەوە کە لە سەرنجدان بە ناوەکانی بنەماڵەی ئەردەڵان دەبێ ئەوە لەبەرچاو بگرین کە؛ («بابا» ناوی تەفخیمە، وەکو «شێخ» و«پیر» و «مامۆستا» و شتەکانی لەم چەشنە کە سەبارەت بە ئەولیا، زاهیدەکان و عارفەکان لەلایەن خەڵکەوە بەوان وتراوە و زۆرتر بە هەمان ناو دەیانناسن). فرانتز رۆزێنتاڵ لە وتارێکدا لە ژێر ناوی «تنبؤات بابای حرّاني» (ران ملخ/ ارمغاننامە تقیزادە) سەرەڕای ئاماژەکردن بە گنوسیزمی حرّاني/ صائبی/ مەسیحی دەستەواژەی «بابا» لە نێوان مەسیحییەکانی رۆئاوا (وەکو «پاپ» و عارفە ئێرانییەکان بە هاوبەش زانیوە و دەڵێت؛ کە ئەم ناوەی «بابا» لە نویکەندی (دورا ـ ئۆرۆپووس) (سەدەی ٢٠٣) بە شێوەی «بەب» و لە یۆنانی بە شێوەی «بابا» هاتووە کە ڕەنگە لەگەڵ "بەبی" ئارامی (سووری و یەهوودی) پێوەندیی هەبێت. ئەم ناوە بە «پێغەمبەری حوڕان» وتراوە، بۆ نموونە ئیبن عەدیم لە «مێژووی حەلەب» وتوویەتی کە ئیبنی تەیمیە «کتێبی بابای» سائیبی بۆ من نارد کە لەودا هاتووە «بابا» لە ساڵی ٣٦٧ی پێش کۆچکردنی، پێغەمبەر بوونی خۆی ڕاگەیاندووە[12]. مامۆستای خوالێخۆشبوو جەلالەدینی هۆمایی لە باس سەبارەت بە شوێنی مەزرای باباکان، و «باباکانی ئیسفەهان» وەکو بابا ڕوکنەدین، بابا عەلەمدار، بابا نووش و ئەوانی تری ناو بردووە و دەڵێت کە زۆربەی ئەوانە لە سەدەکانی هەشتەم و نۆیەمی کۆچی مانگیدا ژیاون. ـ [وتارە ئەدەبییەکان، بەرگی١، ل ٤٢٦ـ٤٢٧] ـ [باباتاهیرنامە، ل ١٢٧ـ ١٢٨] هەروەها (بابا) لە ناوە مەزنەکانی عەلەوییەکانی زاگرۆس وەکو بابا ناوس، بابا یادگار و... کەسانی ترە و هەروەها بە ڕاشکاوی لە باسکردن سەبارەت بە مێژووی بنەماڵەی مەردۆخی، کە ئەوانیش لە نەوەکانی نەوەد و نۆ پیرەی هەورامان و بابازادەن، خوالێخۆشبوو ئایەتوڵڵا شێخ محەمەد مەردۆخی کوردستانی بۆ ئەرێکردنی ئەوەی کە باسی کرا و پەرەگرتنی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان لە هەورامان ئاماژە دەکات و دەنووسێت: خەڵکی هەورامان هۆرمۆز پەرست بوون و خۆیان بە نەوەی ئەردەشێری دەستدرێژ دەزانن کە بە بەهمەن کوڕی ئسفەندیار ناسراوە، و تا سەردەمی پیرشەهریاری یەکەم لەسەر باوەڕی هورموزپەرستی

12- Alocust's Leg Studies in nonout of S.H Taqizadeh London. Perylound. 1962 pp20-221

ماون و بە هۆی ئەو زەبرانەی کە لە عەرەبەکان لێیان داون نەفرەتیان لە ئاینی ئیسلام بووە. پیرشەهریاری دووەم کە خاوەن بیر و باوەڕی ئیسلامی بووە بە شێوەی ڕوون و ئاشکرا نەیتوانیوە ئەوان بێنێتە سەر ئاینی ئیسلام، بەڵام وردەوردە ئەوانی لەگەڵ ئاینی ئیسلام ئاشنا کردووە و کتێبێکی لە پێوەندی لەگەڵ ئامۆژگاری و ڕەمزەکان و ئامـاژەکان بۆ ئەوان نووسیوە کە بە (مەعریفەتی پیری شەهریار) ناسراوە، بابا مەردۆخیش ئەگەرچی لەگەڵ موریدەکان و دەوروبەرەکانی خاوەن بیر و باوەڕی ئیسلامی بوون و ڕەنگە بۆ پڕوپاگەندەکردن بە مەبەستی پەرەپێدانی ئیسلام بۆ ئەو ناوچانە هاتوون، بەڵام دووبارە بە هۆی دژوار بوون و کوێستانیبوونی ناوچەکە و توندوتیژی و دەمارگرژیی خەڵکی ناوچەکەوە نەیانتوانیوە بە ئاشکرا پەرە بە ئاینی ئیسلام بدەن. ئەوانیش تەنیا هەر وەکو پیری شەهریار هەوڵی ئەوەیان داوە بەستێنێکی لەبار بۆ نزیککردنەوەی خەڵک دروست بکەن، تا ئەوە کە مەولانا گوشایش لە ڕێکەوتی (٨٤٢ کۆچی مانگی) دەرفەتی بە دەست خستووە و بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا دەستی کردووە بە بڵاوکردنەی ئاینی ئیسلام و پەرەپێدانی دەستوورەکانی قورئان.

عەبدولغەفار کوڕی مەولانا گوشایش؛ پاش ئەوەی کە پێ گەیشت، هۆگرایەتیی بە ئاکاری چاک و تەقوا پەیدا کردووە و لە لای شێخ شەمسەدینی شۆشی دەستی کردووە بە فێربوونی تەریقەت و بەم هۆیە بە شێخ عەبدولغەفار ناوبانگی دەرکردووە و پاش تێپەڕکردنی قۆناغەکانی تەریقەت و فێربوونی ڕێوڕەسمەکانی حەقیقەت بۆ هەورامان گەڕاوەتەوە و لەسەر ئیزنی فەرمانڕەوایانی هەورامان. ناوچەی دەگاشێخانی ئاوەدان کردووە و لەگەڵ موریدەکانی خۆی لەوێدا نیشتەجێ دەبن و دەست دەکەن بە ڕێنوێنی کردنی خەڵک و هەر بەم هۆیە ئەم گوندە بە (دەگاشێخان) ناوبانگی دەرکردووە، واتە دێی شێخەکان، چونکە دەگا بە واتای (دە) و شێخان، کۆی شێخە، یەکەم کەسێک کە نوێژی هەینی لە هەورامان بەڕێوە بردووە، شێخ عەبدولغەفار بووە، پاش ماوەیەکی کەم خوای دلۆڤان کوڕێکی پێ دەدا بە یادی مورشیدەکەیەوە خۆی ناوی دەنێت شەمسەدین. – [مێژووی مەردۆخ، ل١٥]. ئەم سەردەمە هاوکاتە لەگەڵ دەسەڵاتی هەڵۆخانی ئەردەڵان و خان ئەحمەدخانی ئەردەڵان و سەرەتای هێرش بۆ هەورامان و داگیرکردنی پاڵنگان وەکو بنکەی سەرەکیی هۆزی گۆران و پچڕانی پێوەندیی هەورامان لەگەڵ لوڕستان

کـە پێش ئەم قـۆنـاغـە وەکـو بەشـێک لە لورسـتــان دەهاتە ئەژمـار، هـەروەها پاشەکشێکردنی عەلەوییەکان لە کوردستان و هەورامان بۆ سنوورەکانی دالاهۆ و دەوروبەری و سەرلەنوێ سازدان و پێکهێنانی ناوەندەکانی خەبات لە شارەزوور و مەحاڵ.

زنجیـرە فـەرمـانڕەواکـانـی ئەردەڵان بە یارمـەتی و پڕوپاگەندە کردنی بنـەمـاڵەی زانسـتـی، ئاینیی مـەردۆخی کـە بە سـەرنجـدان بەوەی کـە باسـی کـرا و ئەو بەڵگەنامـانـەی کـە پاشـتـر ئـامـاژەیان پێ دەکـەین خـۆیان لە ناو دڵی عـەلەوییـە توندڕەوەکان سـەریان هەڵدا و دەسـتیـان کرد بە پەرەپێدان و بڵاوکردنەوەی ئاینی عەلەوییـە میـانەڕەوەکان (شـافیعی) لە کوردستان و هـەتا کۆتاییـیەکانی قـاجاریە و ناوەڕاسـتـەکـانی دەسـەڵاتی پەهلەوی، ڕێبـەرە نـاودارەکـانی سـیـاسـی و ئاینی کـوردسـتـان لەم دوو بنەمـاڵەیـە بوون و زۆر خـوێندنگا و مـزگـەوتیـان بـنیـات نا و دەسـتیـان کرد بە دانانی بناغەی وانە وتنەوەی زانستە ئاینییەکان لەسەر بنەمای ئاینی ئیمام شافیعی (د.خ).

لێرەدا بە مـەبەسـتی ڕوونکردنەوە و ڕەسـەنایەتی، بانگەشـەی خـۆم سـەبارەت بە ڕابردووی بنـەمـــاڵەی خـــاوەن زانست و ئـاینـی و ڕێبـــەرایـەتیی مـــەردۆخـــییـــە عـەلەوییـەکـان، لە ئایەتوڵڵا شـێخ مـحـەمـەدی مـەردۆخ بەڵگە دێنینـەوە، سـەرەتا سەبارەت بە واتای وشەی مـەردۆخ کە دەنووسێت: مەردۆخ: ابن الله = مظهر الله = کلمـة الله = آیة الله [هـەمـان سـەرچاوە، ل١٦] بە سـەرنجدان بە واتـای وشـەکـان، ڕەوانبـوونـی ڕۆح و فـەلسـەفـەی عەلەویە تـوندڕەوەکان لە وشـەی نـاوبراو بە ڕوونی دیارە پاشـان سـەبارەت بە ڕۆڵی بنەمـاڵەی خۆی (مـەردۆخییـەکان) لە هـەورامـان و کوردسـتـان، بە ڕاشکاوی سـەرهـەڵدانی باب و باپیـرانی ئەم بنەمـاڵەیـە لە ناو دڵی نەوەد و نۆ پیرە کە لە بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە بە پێگەی ڕۆحـانی و ڕێکخسـتنی ئەوان لە ناو سیستەمی سیاسی و ئاینی عەلەوییەکان ئاماژە کرا وەبیری دێنێتەوە و دەنووسـێت: دەروێش ئەمـیر (محـەمـەدی مـەردۆخ)ی بەناوبانگ و ناسـراو بە بابا کە لە پایەبەرزترین شـێـخـەکان و والییـەکانی مـەردۆخی کوردسـتـان بووە خـەڵکی گوندی (مـەردۆخ) سـەر بە ناوچەکـانی دەوروبەری شـامن،... لە سـاڵی (٧٣٧ ک.م) [هـاوکـات لەگەڵ سـەرهـەڵدانی سـوڵتـان ئیسـحـاق لە هـەورامان] لە کاتی دەسـەڵاتی ئەمیر شێخ حەسەن جەلایری بەسەر ئازەربایجان و بەغدا کە دەوڵەتی ئالی خانی

له عێراق دامەزرا بابامەردۆخ وێڕای کۆمەڵێک لە خزم و کەسوکارەکانی خۆی، لە شامەوە بۆ خاکی هەورامان کۆچی کرد، بۆ ماوەیەک لە دەشتی (شامیان) کە هەر بەم بۆنەوە ئەو ناوەی لێ نرابوو لە ژێر ڕەشماڵدا ژیانیان دەبردە سەر، خەڵکی دانیشتووی هەورامان و دەوروبەری پاکی و تەقوای بابا مەردۆخ دەبینن و باوەڕی تەواو بەو پەیدا دەکەن و بەگشتی دەبنە موریدی ئەو، پێگەی قوتبیەت و غەوسیەتی پەیدا کردووە و ئەویان بە (بابا مەردۆخە) بانگ کردووە و پاش کۆچی دوایی ناوبراو خەڵکی ناوچەکانی دەوروبەر بە پیرمحەمەدی هەورامی ناویان بردووە.

هەندێک کەس بۆچوونیان وا بووە کە پیر محەمەدی هەورامی، باپیری گەورەی ئەمیر محەمەدی مەردۆخ بووە و بەم جۆرە بە هەڵە ناوی ئەویان لە زنجیرە مەشایخەکانی مەردۆخ لە دوو جێگادا هێناوە، لە جێگایەکدا بە ناوی دەروێش ئەمیر محەمەدی مەردۆخە و پاشان پیرمحەمەدی هەورامییان بە باپیری گەورەی ناوبراو زانیوە. لە حاڵێکدا کە هەر دووی ئەوان یەکێکن. لە هەورامان (میر محەمەدی مەردۆخە)یان وتووە و لە دەوروبەری هەورامان (پیر محەمەدی هەورامی).

لە کتێبی مێژووی فەرمانڕەواکانی هەورامان لە بەشی چوارەمدا هاتووە: دەروێش میر محەمەدی مەردۆخ کە بە (بابا مەردۆخە) ناسراوە وەک یەکێک لە نەوەدونۆ پیرەی مەزنی هەورامان دێتە ئەژمار و مەزارەکەی لە شاری هەورامان هەڵکەوتووە و ڕەگ و ریشەی زۆربەی مەشایخی مەردۆخ دەگەڕێتەوە بۆ ناوبراو. وشەی (بابا) داکۆکی لەسەر ئەمە دەکات کە دەروێش میر محەمەدی مەردۆخ سەید بووە. چونکە دانیشتووانی هەورامان وشەی (بابا) تەنیا بۆ سەید بە کار دەبەن. دووبارە لە کتێبی مێژووی فەرمانڕەواکانی هەوراماندا هاتووە: بابا مەردۆخە لە ساڵی (٦٨٠ی ک. م) لە دایک بووە و لە نەوەد و هەشت ساڵەییدا بنەماڵەی پێک هێناوە. لە ساڵی (٧٩٠ ک. م) کۆچی دوایی کردووە و سەد و دە ساڵ تەمەنی کردووە، لە ساڵی (٧٧٨ ک. م) لە سەردەمی ئەمیر ئەسعەد ناسراو بە ئەمیر جیاشا (واتە لە کاتی دەسەڵاتی سوڵتان مورادخانی یەکەم لە وڵاتی عوسمانی) بە پێی خواستی پیر شەهریاری هەورامی، کچی شێخ شەهابەدینی (دزاوری)ی بۆخۆی مارە کردووە. لەو کوڕێکی بووە کە ناوی ناوە (گوشایش) پاش پێگەیشتنی لە لای شێخ حەسەنی مەولاناوا دەستی کردووە بە خوێندن و پاشان

گەڕاوەتەوە بۆ هەورامان و بە «مەولانا گوشایش» ناوبانگی دەرکردووە.

مەولانا گوشایش لە ساڵی (٨٤٢ ک.م) دەستی کردووە بە بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام و پەرەپێدانی دەستوورەکان و لە ساڵی (٨٧٣ک.م) کۆچی دوایی کردووە؛ لەو دوو کوڕ بە ناوەکانی (عەباس و عەبدولغەفار) بەجێ ماون، عەباس باپیری گەورەی قازییەکانی هەورامانە و عەبدولغەفار باپیری گەورەی شێخەکانی دەگاشێخان و تەختە و باقلاوا و قزڵباق و هەزارکانیان و مێرگەسار و دەژن و تەنگیسەر و کاشتەر و محاڵی قەرەباغ و ناوچەکانی دەوروبەری سلێمانی و شاری سنەدژ و شێخەکانی تری مەردۆخ کە بۆ بەغدا و بەیرووت و میسر و ئزمیر و وڵاتانی تر پەرتەوازە بوون.

پیر شەهریاری ناوبراو [مامۆستای بابامەردۆخە] نەوەی پیر شەهریاری یەکەمە کە دەڵێن: سەید مستەفای ناو بووە و لەگەڵ غەوسی مەزن [حەزرەتی شێخ عەبدولقادری گیلانی ـ قدس سره ـ] هاوچەرخ بووە؛ و ئەو لە تۆرەمە عەلی عەریزی کوڕی ئیمام جەعفەری سادق دەزانن. لە ساڵی (٥٦٧ی ک.م) کۆچی دوایی کردووە و مەزراکەی لە هەورامانە (؟!!) ــ [هەمان، ل١٣] [ئایەتوڵڵا شێخ محەمەدی مەردۆخ بە حەوت پشت کە نەوە لە دوای نەوە ئیمام جومعەی سنە بوون دەگاتە شێخ عەبدولغەفاری مەردۆخی.] و لە جێگایەکی تردا ئایەتوڵڵا شێخ محەمەدی مەردۆخ بە ڕاشکاوی دان بەوەدا دەنێت کە؛ (مەولانا گوشایش باوکی شێخ عەبدولغەفاری یەکەم، بڵاوکەرەوە و پەرەپێدەری دەستوورەکانی دژی زۆرداران و ڕزگاریدەری خەڵک بووە، خەڵکی هەورامان و سنە و دەوروبەری بۆ سەر ئاینی پیرۆزی ئیسلام بانگهێشت کردووە، لە ساڵی (٧٩٠ی ک.م) لە دایک بووە و لە ساڵی ٨٧٣ کۆچی مانگی کۆچی دوایی کردووە. بابا مەردۆخە باپیری گەورەی مەردۆخەکانی کوردستان و باوکی مەولانا گوشایشە لە شام بۆ هەورامان بۆ بڵاوکردنەوەی ئاینی پیرۆزی ئیسلام و پەرەپێدانی دەستوورەکانی، کۆچی کردووە، بەڵام بەهۆی [دەمارگرژی و توندڕەو بوون]ی خەڵکی ئەو ناوچەیە، هیچ سەرکەوتنێکی بە دەست نەخست، تەنیا بە هۆی وتەکان و ئامۆژگارییەکانی بیرو هزری ئەو خەڵکەی ئامادە کردبوو، هەتاکو مەولانا گوشایش دەرفەتی وەدەست خستووە و لەوپەڕی لەخۆبۆردووییەوە ئاینی پیرۆزی ئیسلامی بڵاو کردووتەوە و خەڵکی فێری خوێندنی قورئان کردووە. بابا مەردۆخە لە ساڵی ٦٨٠ لە دایک بووە

و له ساڵی (٧٩٠ی ک.م) کۆچی دوایی کردووه و یەکێک له نەوەد و نۆ پیرەی مەزنی هەورامان بووه. زۆر نەقڵ و چیرۆک له بابامەردۆخه بەجێ ماوه وەکو سوار بوونی بەردی (کێوی میانه) و شەڕ لەگەڵ دێوان، ڕۆیشتن بەسەر دەریادا و زیندووکردنەوەی مردووان، بەردارکردنی داری وشک و فەرماندان به مانگ و خۆرەتاو و شتەکانی لەم چەشنه کە هەموویان سەرنجڕاکێشن چونکه زۆرتر له خورافه و ئەفسانه دەچن، له گێڕانەوەیان چاوپۆشیمان کردووه.) - [مێژووی مەردۆخ، ل٢٣].

له تاوتوێکردن و بەراوردکردنی نووسراوەکانی ئایەتوڵڵا مەردۆخ له مێژووی کوردستان بۆمان دەردەکەوێت کە له دایکبوونی مەولانا گوشایش؛ هەمان چیرۆکی پێکهێنانی ژیانی هاوسەریی شێخ عیسا بەرزنجی لەگەڵ خاتوون دایراک و لەدایکبوونی سوڵتان سەید ئیسحاقی عەلەویی بەرزنجی وەبیر دێنێتەوه و کەرامەتێک کە سەبارەت به بابا مەردۆخه نووسراون؛ هاوشێوەی ئاکار و هەڵسوکەوته سەیروسەمەرەکانی سوڵتانه و یارەکانی کە له دەفتەرەکاندا هاتوون و له ڕاستیدا ڕستەی (ماحی ظلام و ناجی عوام، خەڵکانی دانیشتووی هەورامان و سنه و دەوروبەری بۆ سەر ئاینی ئیسلام بانگهێشت کردووه) چۆنیەتیی باری کۆمەڵایەتی و ئاینی و بیروباوەڕی خەڵکی ناوچەکه هەتا سەدەی هەشتەم ڕوون دەکاتەوه و سەردەمی چالاکییەکانی مەولانا گوشایش هاوکاته لەگەڵ سەرهەڵدان و سەربەخۆیی سەید محەمەدی نووربەخش له کوردستان و کوڕەکەی شێخ عەبدولغەفار له پاڵ فەرمانڕەواکانی ئەردەڵان له سنووری گۆران پێشڕەوییان کردووه و ئەم کارەیان به ئەنجام گەیاندووه و خاڵێکی تر ئەوەیه کە سەبارەت به بناغەدانەره سەرەکییەکانی زنجیرەی ئەردەڵان و ناوەکانی وەکو؛ پیر بوداق، میر ئەبدال، بابا ئەردەڵ، له شەجەرەی ئەردەڵانەکان ئەوه ڕوون دەکاتەوه کە بەسەرنجدان بەباروردۆخی بابا ئەردەڵ ئەمانه له ناودارانی عەلەوییه توندڕەوەکان بوون و هەروەها ناوی کلۆڵ بەگ کە بەرانبەره لەگەڵ وشەی شوومی کوردی و وا دیاره له سەردەمی ژیانی ئەودا هەندێ کارەسات بۆ دانیشتووانی سنووری ناوبراو هاتبێته پێش کە بەم ناوه ناونراوه و ناوه سەرەکییەکەی ڕەنگه شتێکی تر بێت، چەندان نیشانەی بەرچاو هەیه کە بۆ چەواشەکردنی بابەتەکه، مێژوونووسان دەستیان داوەته هەڵه وتن و سازکردنی قسەی دەسکرد و ناڕاست.

به تاوتوێکردنی ئەوەی لە سەرەوە ئاماژەمان پێ کرد سێبەرێکی ڕوون لە ئاین و داو و نەریتی عەلەوییە توندڕەوەکان لە دوو بنەماڵەی مەزن و خاوەن دەسەڵاتی سیاسی و ئاینی ئەردەڵان و مەردۆخ بە پێی وتەی نووسەری مێژووی مەردۆخ، بۆمان دەردەکەوێت و خاڵی تر ئەوەیە کە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕی خەڵکی ناوچەکەش هەتا سەدەی هەشتەم ڕوون و ئاشکرا دەکات.

ڕووداوی قەڵای پاڵنگان

شاخۆشین دەفەرمێت:

سـر کـوی پلنگان جنگ نرّانا
چاکای چاک شمشیر چوار چرب کمانا

آنجا کـه نامـردان گـریزند از جنگ
بلا در گـردنِ شـیـر نرّانا

بەڵام چیرۆکی داگیرکردنی قەڵای پاڵنگان کە سەرچاوەی سەرەکیی خەباتی شۆڕشگێڕانی ئالی حەق بووە و بە چەواشەکردنی ڕەوتی ڕووداوەکە ڕاستییەکەیان بەپێچەوانە نیشان داوە و لە سەرچاوە مێژوویییە جۆربەجۆرەکانی کوردستاندا تۆمار کراوە؛ سەرەتا داگیرکردنی پاڵنگان خراوەتە ئەستۆی خوسرەو (بابا ئەردەڵ) لەساڵی ٥٦٤ی کۆچی و دەنووسن: (خوسرەو ناوی ئەردەڵان بە هەر شێوەیەک بوو دەسەڵاتی بە دەست خستبوو لە ساڵی ٥٦٤ی کۆچی بۆ ناوچەی شارەزوور هاتووە و قەڵای زەڵمی لەوپەڕی خۆڕاگری و لە گیران نەهاتندا بۆ بردنە سەری ژیان و ناوەندی دەسەڵات بنیات ناوە و زۆر ناوچەی دەوروبەری شارەزووری لە کوردستان خستووەتە ژێر دەسەڵاتی خۆی و پاش ماوەیەک ناوچەی پاڵنگانی کە شوێنی نیشتەجێبوونی فەرمانڕەواکان و هۆزەکانی کەلهوڕ بووە بەوپەڕی توندوتیژی بەوان چۆڵ کردووە (؟!) و خستوویەتییە سەر سنووری ژێر دەسەڵاتی خۆی و لە قەڵای زەڵم کە لە باری کەش و هەواوە زۆر باش نەبووە بۆ پاڵنگان کۆچی کردووە و قەڵایەکی زۆر مەزنی لەو شوێنە بنیات ناوە و بۆ ماوەی چل و دوو ساڵ لەو ناوچەیە بەوپەڕی توانا و دەسەڵاتەوە ژیانی بردووەتە سەر و دەسەڵاتی بە دەستەوە بووە... (!؟) [مێژووی مەردۆخ، ل٩٠-٩١] دووبارە سەبارەت بە دەسەڵاتی کلۆڵ بەگ بەشێوەیەکی تەمومژاوی دەنووسێت: (لە ڕێکەوتی ٦٠٦ی ک.م... بۆ ماوەی ٢٣ ساڵ دەسەڵاتی بە دەستەوە بووە و دارولولکی کوردستانی لە قەڵای

(زەڵم) بۆ قەڵای (پاڵنگان) گواستووەتەوە و سەرەنجام کۆچی دوایی کردووە.) ـ [مێژووی مەردۆخ، ل٩١] لە حاڵێکدا کە بە وتەی هەر ئەم سەرچاوەیە سورخاب بەگی ئەردەڵان لە (٩٥٦ی ک.م) ناوەندی دەسەڵاتی لە قەڵای زەڵم بۆ قەڵای مەریوان گواستووەتەوە و ئەو شوێنەی کردووە بە ناوەندی دەسەڵات. ـ [سەیری مێژووی مەردۆخ، لاپەڕەی ٩٧ بکەن] کە ئەم خاڵەش بێجگە لە ڕاپۆرتی ناوبراو و سەرچاوەیەکی تری نییە. لە بەدواداچوونی بابەتەکاندا تەنیا بەشێوەی گێڕانەوە و بەبێ تۆمارکردنی ڕووداوە مێژووییەکان سەبارەت بە یەکەمین دەسەڵاتدارەکانی ئەردەڵان هەتا ساڵی (٩٥٦ی ک.م) دەبێ وە پاڵدانەکانی لەم چەشنە و سازکردنی چیرۆک وەکو دەسکردی مێژوونووسانی ناوچەیی بە مەبەستی پێشخستنی دەسەڵاتی سیاسی ئەردەڵانەکان لە کوردستان لە بەرچاو بگرین و مێژووی ئەم بنەماڵەیە لە نیوەی یەکەمی سەدەی دەیەم لە بەرچاو بگرین، چونکە دانەری مێژووی شەرەفنامە ئەمیر شەرەفخانی بدلیسی کە لە (١٠٠٥ی ک.م) ئەم کتێبەی نووسیوە لە بەگە بەگی مائموویی (٩٤٢ـ٩٠١ ک.م) دەسەڵاتی ئەوانی قبووڵ کردووە و سەبارەت بە باب و باپیرانی زنجیرە دەسەڵاتی ناوبراو دەنووسێت: (...بەڵام چونکە بەسەرهاتی ئەم کەسانە کە ناویان برا لە لای من ڕوون نەبوو و لە کەسێکی جێ باوەڕیش شتێک نەبیسرابوو کە بتوانرێت پشتی پێ ببەسرێت بە ناچار بە لایاندا تێ پەڕیم و دەستم کرد بە نووسینی بەسەرهاتی کۆمەڵێک لەوان کە چەندان بار سەبارەت بەپیرۆزبوونی ئەوان قسە کراوە. چونکە ڕەنگە بە قەڵەمێک و دوو زمان لەم نووسراوە بە دەقی سەرەکیی چیرۆکەکە تووشی خەسار بێت. (والسلام علی من اتبع الهدی.) – [شەرەفنامە، ل١١٨ـ١١٩] و ئەم بەیتە بەناوبانگە لە مێژووی هەورامان نیشان دەدات کە هێرش بۆ سەر پێگەی بزووتنەوە لە ڕۆژگاری بەگە بەگ مامۆیی باپیری زنجیرە بنەماڵەی ئەردەڵان دەستی پێ کردووە کە دەڵێت:

نە بەگە مامۆ نە تەیموور لەنگ
هیچکام هەورامان نەگرتن وەجەنگ

کەوابوو چیرۆکی گواستنەوەی دەسەڵات بۆ پاڵنگان کە لە سەردەمی حکوومەتی هەڵۆخان (٩٩٦ی ک.م) دووبارە دووپات بووەتەوە ـ [سەیری، مێژووی مەردۆخ، ل١٠٢ بکەن] و بە سەرنجدان بە سەرچاوە دووەمە جێ باوەڕەکان و هەواڵەکانی

ئەم ڕۆژگارە واتە ٩٩٦ی ک.م، داگیرکردنی پاڵنگان ناوەندی عەلەوییەکانی ئەهلی حەق لە لایەن دەسەڵاتدارانی ئەردەڵان لەم ڕێکەوتەدا ڕووی داوە و بووەتە هۆی هەڵوەشانەوە و کۆچکردنی ئەوان بۆ ناوەندەکانی تر و لەوانە پاشەکشێکردن لە شاهۆ بۆ دالاهۆ و شارەزوور و دوڵفان و...

ئەو رقوکینەی کە لە (تذکرة اعلی)دا لە هەمبەر هەڵۆخانی ئەردەڵانیش لەم ڕووەوە بووە. (سەیری، تذکرة اعلی، ل.١١٩ بکەن) و زۆربەی هەرە زۆری خەڵک بە پێی وتەی ئایەتوڵڵا شێخ محەمەدی مەردۆخ پێڕەوی ڕێبازی عەلەوییە توندڕەوەکان و لە حکوومەتی سیاسی ئاینی پێڕەوی بنەماڵەکانی هەڵبژێردراوی سوڵتان سەید ئیسحاق عەلەویی بەرزنجی و نەوەکانی ئەو بوون. کە لە ژیاننامەی باسی پێکدادانی هەڵۆخان و ناوبژیوانی و سەرنجدانی خان ئەحمەدخان (بەهۆی سەرکوتکردنی بڵباسەکان) لەگەڵ ڕێبەرانی بزووتنەوە کراوە. (سەیری، تذکرة اعلی، ل ١١٩ـ١٢١بکەن). ڕاپۆرتی داگیرکردنی پاڵنگان، بنکە و ناوەندی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەق) لە کوردستان کە وەک یەکەمین ئاخێزگەی بنەماڵەی ئەردەڵان بووە و بە پێی ئەوە کە لە دواییدا دێت تا (٩٨٥ی ک.م) و ماوەیەک پاش ئەو شوێنی هۆزی گۆران بووە؛ قازی ئەحمەد کوڕی شەرەفەدین ئەلحوسەین ئەلحوسەینی قومی، لە خلاصە التواریخ لە ژێر ناوی ڕووداوەکانی (٩٨٥ک.م) وەهای هێناوە.

> (لەم ڕۆژ پڕ پیرۆزانەدا [ساڵی ٩٨٥ی کۆچی لە سەردەمی دەسەڵاتی شا ئیسماعیلی دووەم] ئەم هەواڵە گەیشتە پاشای مەزن کە ئەسکەندەر فەرمانڕەوای قەڵای پاڵنگان دەستی کردووە بە سەرپێچی کردن و چونکە چەند جار لەگەڵ فەرمانڕەواکانی کوردستان بەشەڕ هاتووە و گوێ بەوان نادات و ئێستاش هەمان بانگەشەی هەیە، کەوابوو پاشای مەزن بڕیاری سەرکوتکردنی دەدات و سولاخ حوسەین تەکەلوو بۆ ئەم کارە بۆ دینەوەر و کوردستان دەنێرێت).
>
> سپاهی کە دریای چین را زگرد
> کند چون بیابان بە روز نبرد

سولاق لەگەڵ کۆمەڵێک لە پیاوە ئازاکانی بایراق بەڕێ دەکەون هاوکات لەگەڵ

ئەوە کە ئاڵای سوپای هەڵدا ئەسکەندەر بە بینینی ئەو سوپایە، تووشی ترس هات و زۆر بە چاوەدێرییەوە خۆی گەیاندە شاخە بەرزەکانی ئەو ناوچەیە کە هەوراز و نشێوەکەی لەوپەڕی بەرزاییدایە و دەستی هیچ پادشایەک بەو نەگەیشتووە.

قلعـــه مگو کـــوه فلک پیکری
بـل بـه مـــــــراتـب فلـک بـرتـری

سنگ دلی سـخت سـری چشم تنگ
شـیش افـلاک، شکسـتـه به سنگ

کنگر او گـشـتـه بـه سـدره ندیم
کـــرده به منشـــار فلک را دو نیم

کاتێک کە سوپاکە گەیشتە دەوروبەری قەڵاکە ترس کەوتە ناو دڵی دانیشتووانی ئەو شوێنە بەڵام فەرمانڕەوای ئەو شوێنە ئەسکەندەر هێزەکانی خۆی بە مەبەستی شەڕ و بەرگیریکردن هان دا.

زپرهـای گـــردنکشـــان زمـــان
چو طوطی برآورده پر آســمـــان

سر فرقـشان سوده بر مـاه و مهر
شـده تنگ بر نسر طایر، سـپهر

نموده گـمـان گـوش ها پرشکوه
به شکل مــه نو ز بالای کـــوه

ز دیوار صـــد فـــتنه در کـــار او
بتـان همـچـو صـورت به دیوار او

پاش تێپەڕینی چەند ڕۆژ کە سوپاکە لە تەنگ پێهەڵچنینی خەڵکی ناوقەڵاکە هەوڵی زۆری دا ڕێگای هاتوچۆ بۆ ناو قەڵاکەیان داخست جەنگاوەرە خوێنڕێژەکان بەجارێک هەر وەکو ئاگر لە نشێو بۆ هەوراز ملیان نا و بە زەبری چەک تیشکیان لە چاوی خۆر ئەستاند.

کـمــان کج ابرو بـه مــژگــان تیــر
ز پســتــان جــوشن براورده شــیــر
زبرنده شــمــشــیــر تارک شکاف
شکاف اندر آمــــد ز تارک بـه ناف

هەروەها دەستیان کرد بە بەرگیریکردن و تیر هاویشتن بە ڕادەیەک کە دەستی ئەسپەکان لە خوێنی کوژراوەکان سوور بووبوون، و بەردی ناو گۆڕەپانی شەڕ بە خوێنی لاوان بووبووە یاقووتی ڕەمانی:

زخون، خُودها جام صـهبا شده
اجل ســاقی بادەپیــمــا شـــده
زرگـهـای تن خــون برآورده سـر
ز دریای خون رسـته مـرجان تر

وە چونکە دوژمنان شکانی خـۆیانیــان دەبینی و هەســتـیــان بە لاوازی کـرد دەستـیان کـرد بە هەڵاتن و ڕوویان لە گوندێکی ئەو نزیکانە کرد. جـەنگاوەرەکان پاشـمـاوەی ئەو شـوێنـەیان گرت و دەسـتـیــان بە سـەر قـەڵای پاڵنگاندا گـرت. ئەسکەندەر بە هۆی چالاکیی تیژڕەوبوونی ئەسپـەکەی لەگەڵ دووسێ کـەسی تر خـۆی دەرباز کـرد. حـوسـەین سـوڵتـان ئەم هەواڵەی بۆ کـۆشکی پاشـا نارد و هەواڵبـەرێک لە پاڵنگان دوو ڕۆژە گەیشتـە قـەزوین. لە ڕۆژی چوارشـەممە هەڤدەی مانگی ڕەبیعولئەوەڵی ساڵی ناوبراو، ئەم هەواڵە بڵاو کرایەوە و یەکەم شەیپووری سـەرکەوتن بەم بۆنەوە لێدرا، پادشـای مەزن، دەسـەڵاتی ئەو قـەڵایەی دایە دەسـتی سولاق حوسەین و هەموو دانیشتووانی ئەو شوێنە لەوپەڕی ئاسایش و ئاسوودەیی ژیانیان بردە سەر) ـ [خلاصة التواریخ، بەرگی ٢، ل٦٤٦ـ٦٤٧].

بەســەرهاتی داگـیـرکـردنی قـەڵای پاڵنگان، لە (نقـاوة الآثار) دوو بابەتی زۆر گرینگە و دژوارییەکانی بەرچاو لە دەفتەرەکانی یاری ڕوون دەکاتەوە، لە ڕاپۆرتی ناوبـراودا هـاتووە: (لەم ڕۆژانـەدا ئەم هەواڵە بـڵاو بووەوە کـە ئەسکەنـدەر کـوتـواڵی قـەڵای پاڵنگان کـە سـەر ناوچـەکـانی لوڕسـتـانـە هـەڵکەوتووە یاخـی بووە، سـولاق حـوسـەین تەکەلوو کرایە بەرپرسی لەناوبردنی و لەگەڵ لەشکرێکی زۆر هەر وەکو

شـێـری ئازا و بەوری دڕندە ڕووی لـە پاڵنگان کـرد و پاش گـەیشـتنی سـولاق حوسـەین و ئەسکەندەر، شـەڕ دەسـتی پێ کرد و پاش کوژرانی ژمارەیەکی زۆر لە هەر دوو لایەن، ئەسکەندەر کە لە گۆڕەپانی شەڕ خۆی زۆر بە ئازا دەزانی، هەڵات و خۆی لە لووتکەی کێوێکدا شاردەوە و سولاق حوسـەین دەستی بە سەر قەڵاکەدا گرت و زۆر کـەرەسـتـە و دەسکەوتی بێ هـەژماری بە دەست خـست و لەگەڵ سـەری بڕاوی کوژراوەکاندا بۆ کۆشکی شـایی نارد و دەسـەڵاتی ئەو قـەڵایە و دەوروبەری درایە دەست سـولاق حوسـەین و ئۆردۆغدی خـەلیفە بە هـۆی نیشـاندانی هەندێ ئاکاری ناحەز و چەوت کە بە دڵی شـا نەبوو لە سەر کار لابرا) – [نقاوة الآثار...، ل٥٤].

یەکـەم ئەوە کـە؛ ئەم ڕاپۆرتە بایەخـدارە نیشـاندەری ئەوەیە کـە مـەڵبـەندی عـەلەوییـەکان لە پاڵنگان و هـەورامـان و... لەسـەر سنووری کوردسـتـان و هـەتا ئەو کـاتە وەکـو یەکـێک لـە ناوچەکـانی لوڕسـتـان دەهاتـە ئەژمـار و فـەرمـانڕەواکـانی هەورامان لـە سـەدەی ناوبراودا لە ژێر دەسـەڵاتی فەرمانڕەواکانی لوڕستـاندا بوون و هـەر بـەم هـۆیـەیە کـــە زۆربەی و لـەدایکبـــوون و کـــۆچی دوایی و ڕووداوەکـــانی پێـوەنـدیدار ناودارانی ئـەهلی حـەق، دراونـەتە پاڵ لوڕسـتـان، دووەم ئـەوە کـە بە لەبەرچاوگـرتنی پێناسـەی سوپای سـەرکوتکەر و هـەبوونی خـەلیـفـەی تەکـەلوو لە پاڵنگان کـــە هـەر دووی ئەوان تـەکـــەلوو بوون و کـــوردبوونی تـەکـــەلووەکـــان و هاوڕێیەتیی ئەوان لەگەڵ گۆرانەکان و سەرهەڵدانی کەسایەتیگەلی وەک، شاوەیس قـولی و شـا مـحـەمــەد بەگ لە ناو ئـەوان و پاشـان کـۆچکردن بەرەو ڕۆم ئیلی لە سـەرەتاکانی سـەردەمی سـەفـەوییە دەقـاودەقبـوونی لەگەڵ ڕاسـتـییـەکان نیشـان دەدات، هـەروەها شایانی وتنە کە ئۆردۆغدی خەلیفە پاش بەخشینی لە شەڕ لەگەڵ سـوپای عوسـمانی پاش کوشـتنێکی زۆر لەوان، دەکوژرێت (بگەڕێنەوە بۆ – نقاوة الاثار، ل٩٣).

پاش ئەم ڕووداوەیە کە بە وتەی ئەمیر شەرەفخانی بدلیسی؛ وەلی خان تەکەلوو فـەرمانڕەوای هـەمەدان، پاش کۆچی دوایی شـا ئیسمـاعیلی دووەم (٩٨٦ی ک.م) کـە قـزڵبـاشـەکـان تووشـی سـەرلێشـێـواوی بوون سـولاغ حـوسـەینی لەناوبرد و هێـزەکانی شـارەزوور دەرفـەتیـان بە دەست خـست و قـەڵای پاڵنگانیـان لە دەست تەکەلووەکان هێنایە دەرەوە و هیچ میراتبـەرێکی ئەو دەسـەڵاتە نەما کە لە ڕێگای

سنجاقەوە لە دیوانی ئالی عوسمان بە بیانییەکان دەیانبەخشی... کە ڕوانگەی ئالی عوسمان و جووڵانەوە سەربازییەکانی دەسەڵاتدارانی ئەردەڵان ڕوون دەکاتەوە؛ و بەرتەسکبوونی ناوچەی گۆران و پاشەکشێکردنی عەلەوییە توندڕەوەکان بۆ ناوچەی داڵەهۆ و دەوروبەری دەستنیشان دەکات و بەپێی بەڵگەیەک کە لە دواییدا دێت و لایەنێکی مێژوویی، سیاسی و ئاینیی گرینگی لە مێژووی عەلەوییەکانی زاگرۆسدا هەیە، منداڵەکانی قومامەدین (میر خوسرەو) لە ناوچەی گۆران، داڵەهۆ دەسەڵاتێکی سیاسی ئاینی ناوچەیی پێک دەهێنن و دوور نییە قومامەدین کە بە پێی بەڵگەکان و وتەکانی یارسان بەکرێگیراو بوو بە هۆی بەرگیریکردن و یان تاوانی شەڕ لەسەر پاڵنگان و پێکدادان لەگەڵ عوسمانییەکان وەکو دیل لە بەندیخانەی ئالی عوسمان لە بەغدا بەند کرابێت، مێژووی تۆمارکردنی بەڵگەکە (٩٩٣کۆچی مانگییە)

دەقی قـەباڵـەی مـوڵک و ناوچەکـانی ئـەنزەلە بە مـەبەسـتی پێـشکێـشکـردنیـان بە حەزرەتی پیرۆز و پێشـەوای سـەردەم و عارفی زەمان و چەرخ؛ هـەڵکەوتووی بنەماڵە و خانەدانی سولّتان شێخ (یادگار).

بەڵام هۆکار و ئامـانجی سەرەکی و بابەتی باسـەکە لەم دێرانەدا سـەبارەت بەوە کـە لە پێـشگای شـەرعی پیـرۆز و ڕووناکـدا حـازر بـوو خـاوەن پلە و پێگەی بەرز قـومـامـەدین کـوڕی خـوالێـخۆشـبـوو عـوسـمـانـی کـورد دانیـشـتـووی زەهـاو لە ڕووی ویست و خـواسـتی خۆی بڕیاری دا لـە سـەر ئەوەی کە بە ڕواڵەت مـوڵک و مـیـراتی باپیـران بـووە و برێتـیـیـە لە هـەمـووی پێنج دانگ زەوی و ئـاوی مـەزرای بەرچاو و دیاریکراوی ئـەنزەلە لە مـەزراکـانی قـەڵای شـاهـین بریتی لـە زەوینی و ئاسـمـانی و زەوی و چیا و ئاوی و دێمی و گوند و «دهنه» و زەوی چێندراو و نەچێندراو و کانی و ئاش و هـەمـوو ئەو شتانە و لـە دەرەوەشدا زەوینەکان و شـوێنی تفاقی ئـاژەڵەکان و هـەمـوو ئـەو شـتـانە کـە بەشـێکن لـە مـەزرا و دەبێتـە بەشـێک لەو لـەهـەر لایەک بە چوار گـۆشـەدا: یەکـەم سـەراوی ئەنزەلە، دووهـەم مـوڵکـی قـەڵای شـاهـین، سـێـیـەم ڕووبار و چوارەم هـەمـوو زێڕەنگەرەکـان و دووکـانی داود و ئەوانـی تر، ذکـر اولم یذکـر فـیـە و لـم یدخل بأی رسم بە یمن و بایی پەنجامـەن گەنم و دووشـایی پارە، دەسـتووری ئاشتی بە شێوەی ڕاشکاوانە نووسـرا و بە لەبەرچاو گرتنـی ئەوەی کە خـاوەن پلەوپێگەی بەرز، قـومـامـەدین لـە بەغـدا بەند کـرابوو و ئازادی نەدەکـرد و خـەڵکی بەغدا لە گەورە و بچـووک سـەرەڕای خەسـاری زۆر [هـەرچەند هـەوڵیـان دا] ئەنجامـێکیـان بە دەست نەخـست و لە بیری ئەوەدا بـوو کە سـەرەنجـامی کـارەکە دەبێتە چی و لە ماوەی ئەم دوو ساڵەدا ڕۆژ و شەو لە بیری ئەوەدا بوو تا ئەوەی کە بڕیاری دا کە پەنا بۆ کێ ببات و خودی ئەو دایکێکی هـەبوو و دایکی قومامەدین بە کوڕەکەی وتی: (پەنا ببـە بە ئاغای جەنابی شێخ یادگار کە نەبیرەی منداڵەکانی

عەلی کوڕی ئەبوتالیبە ڕەنگە ڕێگاچارەیەکیت بۆ بدۆزێتەوە). قومامەدین چونکە ناوی حەزرەتی عەلی مورتەزای بیست، زۆر گریا و بە خۆی وت کە عەلی مایەی چارەسەرییە، ئەمە یادگاری منداڵانی عەلییە؛ هەڵبەت دیارە کە هەرکەس بۆ منداڵانی عەلی پەنا ببات لە کۆتوبەند ڕزگاری دەبێت و لە کاتی شەودا قومامەدین بڕیاری خۆی دا و ڕووی لە لای شێخ یادگار کرد و وتی: ئەی شێخ بە حەقی محەمەد و عەلی و فاتیمە و حەسەن و حسێن و بە حەقی باب و باپیرانت سوێندت دەدەم کە من لەم بەندە ڕزگار بکە و زۆر گریا و خەوی لێ کەوت. لە خەودا دی کە کەسێک وتی: (ئەی قومامەدین تۆمان ڕزگار کرد و لە بەند ئازاد بووی). قومامەدین وتی: (بە فیدات بم تۆ کێت؟) فەرمووی: (من شێخ یادگارم و ماڵم لە سەرای زەردەی یەزدجێردیە). و کاتی بەیانی شاهۆمەن وەزیری بەغدا؛ منی لە بەند و زیندان ڕزگار کرد و خەڵاتی بە من بەخشی و منی بەڕێ کرد و شاهۆمەن دەیگێڕایەوە کە ئەگەر تۆم ڕزگار نەدەکرد خۆم دەمردم، [چونکە] لە کاتی شەودا شێخ یادگار گۆچانی خۆی نایە سەر قوڕگی من و فەرمووی: (ئەی شاهۆمەن! قومامەدین ئازاد بکە ئەگینا لە ناو دەچیت) لەبەر ئەم هۆیە تۆم ڕزگار کرد و منیش لە بەغدا هاتمە دەرەوە و چووم بۆ خزمەتی شێخ و ئەم پێنج دانگە موڵک و زەوینە و سەرابی ئەنزەلەم بە پەنجا مەن گەنم و دوو شایی پارە [کڕی] و موڵکی خۆمم وەقفی شێخ یادگار کرد لە ڕووی ویستی خۆم و هیچ کەسێک ناتوانێت لە داهاتوودا بە هەر هۆیەک داوای ئەم موڵکە بکات نە خۆم و نە میراتبەرەکانم، بەم جۆرە موڵکی ئەنزەلە ماف و ماڵی بێ ئەملا و ئەولای تایبەتی جەنابی خۆش ناو، پێشەوای سەردەم و عارفی کات و چەرخ و هەڵکەوتەی بنەماڵەی مستەفا و خانەدانی مورتەزا (د.خ)، یە. هەرکەس مەزرای ناوبراو و بەناوبانگی ئەنزەلە داگیر بکات هیوادارم بکەوێتە بەر تووڕەیی و غەزەبی خودا و پێغەمبەری خودا و عەلی و ئەولادی ئەو. کرایە وەقفی شێخ یادگار و کان ذلک بتاریخ ششم رجب المرجب سنه ٩٩٣، الملك لله الحق المبين ئەحمەد کەمترینی بابا شێخ یادگار...) وقوعا لدی کمترین عبد نظر علی بابا شیخ./ (مهر لا یقرأ) اعترف بما لدي توكلت على الله عبد براتعلي./ فقي عثمان حضور بود./ فقي عمر حاضر بود./ اعترف بما لدي شيخ شريف، لطف الله (مهر لا يقرأ.)/ شهود عبدة محمّد الوند./ كمترين حضور بوديم عبدة تقي بن خليل./ عبدة حاجي. (مهر لا يقرأ.) قد وقع المضمون

المسطور بما رقم فيه سيد آل محمّد، جعفر./ اعترف بما لدي الملك لله الحق المبين جليل الحسيني./ قد وقع لمضمون المسطور بما رقم اشهده من رضا قمام الدين؛ افوض امري الى الله.

[ئەم دەستنووسە، لەگەڵ دەقە ئەسڵییەکەیدا یەکە. مۆر و واژۆ کابینە مالیە کرمانشاهان، ٢١ی گوڵانی ١٣١٥ی ک.م].

هەروا کە وتمان؛ هەر لەم ڕۆژانەدایە کە هێرش بۆ سەر هەورامان لە سەردەمی دەسەڵاتی هەڵوخان لە لایەن کوڕەکەی خان ئەحمەدخان ڕوو دەدات ـ [محەمەد عەلی سوڵتانی ـ هۆزەکان و تایفەکانی کرماشان، بەرگی١/٢، ل٣٢ـ٣١] و بەکارهێنانی پیلانی سەربازی و فێڵکردن ئەو شوێنە داگیر دەکات کە ئەم شیعرە بەناوبانگەیان هەر لەم ڕووەوە لە مێژووی هەوراماندا نووسیوە کە:

نە بەگە مامۆ نە تەیموور لەنگ
هیچ کام هەورامان نەگرتن وە جەنگ

غەیرەز خان ئەحمەد بەگلەرخانان
ئەویچ وە دەهۆ گرتەن هەورامان

ئەم بەڵگەنامە جێ بڕوایە سەرەڕای دەربڕینی بایەخی ئایینی سوڵتان سەید ئەحمەدی عەلەوی (بابا یادگار) نیشاندەری گۆڕانکاری و بەرتەسکبوونی سنووری ژیانی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەق) لە هەورامان و شاهۆ و پاڵنگان بۆ داڵەهۆ و دەوروبەری ئەوە و زنجیرە ڕیزبەندییە مێژووییەکان لەم لێکۆڵینەوەیەدا لە سەرەتای پڕوپاگەندەکردن و هۆگرایەتیی بنەماڵە سیاسی ئاینییەکان کە بە دەسەڵات گەیشتن، ڕەوتی ئاڵوگۆڕی سیاسی و ئاینی بە ئێمە پیشان دەدات؛ جێگای سەرنجە کە ئەم ئاڵوگۆڕانە هاوکات لەگەڵ بەدەسەڵات گەیشتنی شا تەهماسب (٩٣٠ـ ٩٨٤ی ک.م) و هێرشە یەک لە دوای یەکەکانی عوسمانی بۆ سەر ئازەربایجان و بەتایبەت کوردستان دەستی پێ کرد و بوو بە هۆی بەهێزبوون و دڵگەرمیی مەزهەبەکانی ئەهلی سونەت و جەماعەت و پشتیوانیکردنی هەمە لایەنە لە بنەماڵە ئاینییەکانی نزیک بە ڕێبازی شەرعیی عوسمانییەکان لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە، کە نموونەی بەرچاوی ئەو تاوتوێ کرا، و دووبارە جێگای سەرنجە کە سەرەڕای ئەو هەموو ئاڵوگۆڕانەی کە تێپەڕ بوو، بایەخ و باوەڕە

پیرۆزەکانی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەق)، کە پیرانی پارسا و پیاوانی ڕێگای خوا و ئاشنا لەگەڵ ڕێباز نە تەنیا لە ناو خەڵک خاوەن ڕێزێکی تەواو بووە و هەیە و پێوەندییە بنچینەییەکان ئەم بایەخدان و سەرنجدانانە بۆ هەمیشە بەردەوام دەکات، بەڵکو ناودارانی ئاین و زانست و ئەدەب لە شیعە و سونە پەنایان بردووە بەو ناودارانە بەتایبەت حەزرەتی سولتان ئیسحاق و سوڵتان سەید ئەحمەدی عەلەوی (بابا یادگار) لە ئاسەوار و شیعرە پڕبەهاکانی خۆیان، بۆ نموونە سەرەتا قەسیدەیەکی بەناوبانگ بە شێوازی هەورامی لە مامۆستا مەلا عەبدوڕەحیم مەولەوی (تاوەگۆزی) ناسراو بە مەعدووم لە مامۆستایانی مەزهەبی شافیعی و جێگای شانازیی شاعیرانی کورد زمان و لە ناودارانی تەریقەتی نەقشبەندییە لە سەردەمی ناسری و بە دوای ئەودا قەسیدەیەکی بەهێز بە زمانی فارسی لە محەمەد باقر میرزاییی خوسرەوی لە شاعیرانی بە توانای سەردەمی قاجاریە کە لە پێڕەوانی شیعەی ئیمامییە و سالکی تەریقەتی الی الله بوون، دەخەینە بەرچاو:

قەسیدەی پاڕانەوەی زانای پایەبەرز مەلا عەبدوڕەحیمی مەولەویی کوردی:

سەرشار سەهبای بەزم موناجات
مەلجەی ئیلتیجای ئەرباب حاجات

جای ڕجای جەرگەی پادشاو دەروێش
بارەگا و پەنا پەی بیگانە و خوێش

ئاهووی خوتەنیی فەیز ئیلاهی
نافەی ناف ڕاهی جە مەهـ تاماهی

شکۆفەی وەش بۆی رەیحانەی رەسووڵ
نەو باوەی نەمام تەیبەی (بەتوول)

سەرو سایەدار نیشاندەی وەلی
یەعنی یادگار (مورتەزا عەلی)

وە ڕەوزەتانا هەرنوور واران بۆ
تا دەفع زوڵمەت دیدەی یاران بۆ

هەوای سایەتان هەر مەمدوود مانۆ
سەبوون بوردەی جورم نەک زەرەرسانۆ

ناپوختەکاری و شەرمە ساریی من
خەجڵەت غەفڵەت گوناهکاریی من

کەفتەن وەهەمدا یەند زۆرئاوەردەن
رووی ڕجام وەپای بارەگات کەردەن

تو چون جە ئەولاد ئەمجاد مەولای
پەی ڕجا وەجا، پەی هیمەت ئەولای

زاری و زگاری و زوێری کەردم
وە بارگەی پاکت پەنا ئاوردم

ئامام، سەر نی یام وە بارگاوە
غەریو، موو سفید، وە رووی سیاوە

تەن مەعسیەتبار، دەروون پڕ جە دەرد
دیدە تەڕ، لەب خوشک، دڵ گەرم، نەفەس سەرد

های چەند پلەی سەخت هانە ڕێمەدا
جە ڕووی ئیلتیفات بدیە پێمەدا

بەڵکم جە ڕووی ئەو ئیلتیفاتەوە
مەولام حازر بۆ، وە نەجاتەوە

دەس، شای مەردان مەدەدکارم بۆ
پلە ئەو پلە ئەو دەس وارم بۆ

مەعسیەت نییەن چون هیچ سەدمەتێ
خەیلێ مەلوولم، یا پیر هیمەتێ

هیـــــمـــــــەتت باعـــــیس ڕســـــتگاری بۆ
یــار بــۆ، دیــار بــۆ، یــادگـــــــــــــاری بــۆ

[دیوانی مەولەوی، مەلاعەبدولکەریم مودەڕیس،
چاپ بغداد، ١٩٦١ ز. ل،ل ٢٨٨-٢٩١]

لە پێداهەڵگوتنی بارەگای باوە یادگار لە کێوی دالاهۆی کرماشان لە لایەن خوالێخۆشبوو محەمەد باقر میرزاییی خەسرەوی کرماشانییەوە وتراوە:

این نـور پاش بقـــعـــه بـرین قلّه بلند
بنگاه کـیـست کـامـده این گـونه دلپـسند
شـاد از نسـیم روضــهء – آن، خــاطر حـزین
آزاد زیر دوحـ آن جــان مـــســـتـــمند
گـر کـعـبـه است، کـعـبـه ندارد چنین صـفا
ور کعبه نیست از چه چنین گشته ارجمند
گـویی کـه بیت مـعـمـور، از چرخ شـد بـزیر
زان پس کـــه بد مطاف مـــلایک بروز چند
ویدون مطاف اهل زمین گــشـــتــه کــاورند
بردرگـــــهش نیـــاز زایران و روم و هند
این خـــوابگاه راهنمـــای طوایف است
آن ســیـد مــوحـد و آن مــیـر هوشــمند
آن یادگــار حــیــدر و آن پیـر دسـتگیـر
وان بر گلوی شـرک چو شـمـشـیـر برفـرند
تـا بود در زمـــانه به جـــز نام کـــردگـــار
برلـب نداشـت و زپس آن ســـــودمند پند
اندر ضــمـیـر مـعـتـقـدین تخم دین بکاشت
وزخـــاطر ســـیـــاه دلان تخم کین بکند
زینســان کـه دست بسـتـه ز دیوان کـوهسـار
شــاید کــه خـوانیش تو سلیـمـان دیو بند

زان پس کـه روح پاکش سـوی بسـاط قـرب
پرواز کـرد و خـرق عنصـر ز سـر فکند
کـردند تربتش بـه سـر این بلند کـوه
کـاندیشـه سـوی آن نبّـرد راه باکـمند
مـشـعـر برآنکهٔ گنج نهـان به بکوهسـار
مـوهم بر آنکه مـرتبـتی داشـتـه بلند
چون درگـهش پناه خـلایق بُد از بلا
شـد تربتش پناه مـریدانش از گـزند
هرکس کـه سـود بردرآن جـبـه نیـاز
از گـرد اَندُهان نشـود خـاطرش نژند
یا حـبـذا زچشـمـه‌ی غـسـلان و آب او
کانرا به پیش چشمه‌ی حیوان چه لور کند
وآن سـروهای برشـده در پیش بقـعـه‌اش
مـانا سـتـون قـبـه‌ی چرخ مـعلقند
بر پا سـتاده بر در آن بقـعه سـال و ماه
چون خـادمی کـه کـرده بِـر سـبـز پیـرهند
شـاخی چنین نرسـتـه به گلزار باغ خلد
سـروی چنین نکشـتـه به کـشـمـرد بیـرزند
بعـد از هزار و سـیـصد از هـجـرت رسـوول
تاریخ وقت، سـال نـهم بود و مـاع اَنْد
کـز بهـر طوف بقـعـه‌ی این سـیـد جلیل
از شـهـر قـرمـسین بنشـسـتـیم بر سـمند
از راههـای طعب گـذشـتـیم چون صـراط
باریکتـر زرشـتـه و برانتـر از پرند
گـه در نشـیب قله و گـه بر فـراز کـوه
چون چرخ می شـدیم بهـر لحظه تَند و خَند

شکر خـدا کـه نزهت این جـانفـزا مـقـام
در مـا نهـشت بر جـا از رنج چون و چند
از شـوق آن مـقـام درین راه پیچ پیچ
هر تلخـیی کـه بود، بکام آمـدی چون قند
از آتش چکامـهٔی چون آب (خـسـروی)
بدخـواه خـاندان علی سـوخت چون سـپند
تـا در دیـار غـرب روانـسـت، رود نـیـل
تـا در بـلاد شـرق روانسـت، هـیـرمـنـد
ای بقـعـهٔی شـریف بروی زمـین بناز
وی کـوه سـربلند بـه چرخ برین بـخند

[دیوان خسروی، با مقدمەی رشید یاسمی،
باهتمام احمد کرمی، ل ل ٦٥ ـ ٦٢][١٣]

و شیعری ژێرەوە لە گەورەیی باوە یادگار لە کتێبەکانی خاکساریەدا وتراوە:

ذروه ذاتـسـت بـابـایـادگـار
کـز دم صـبح ازل شـد برقـرار
تـا دم شـام ابد درگـیـر و دار
رمـزهـایی هـست در اسـرار یار
کس نمی داند بغـیـر از کـردگـار
یـا کـسـی کـو هـست اصلش زآن دیار

١٣ خـوالێخـۆشـبوو ڕەشـیـد یاسـمی لەسـەر ئـەو قەسـیـدەیە، بۆ ناسـاندنی باوەیادگـار نووسـیوە، کە هەمووی بە پێی بەڵگەکان هەڵەیە و شایەت ئـەو نووسراوانە هی خودی خـەسـرەوین (؟) چۆن یاسـمی لـە چاپە دواییـیـەکـانی ناودارانـی ئالی حـەق ئەویان کردووە، بە یارسـان و سـەر بەو ئەندێشـەیە زانیوە، بەڵام یاسـمی بە پێچـەوانە ئەو باب و بنە ئامۆزاکانی، وەک دایکی شیعەی دوازدە ئیمامی بووە و هیچ پێوەندێکی بە ئالی حەقەوە نییـە و لە نووسراوەکانی خۆیشـیدا بەڕوونی دەردەکەوێ و کوڕەکانیشی هەر شیعە بوون.

فــهــمش آید نکتــه های بی شــمــار
ذکـــر قلبش هست در لیل و نـهـــار
پیـر پیـرانست بابایادگـار
مـیر مـیـرانست بابایادگار
چون شنیـــدی قـــصـــهء آن هـفت تـن
هــفـت سـلـطـانـنـد انـدر هـر زمــن
گــوش دل بگشـــاو بشـنو این ســخـن
گـــرهـمی خـــواهی رهی از مـــا و من
عـــجـــز کن در جـــمع یاران کـــهن
طـایـفـــه ســـانـند بی تـزویـر و فن
جـــو زدل در مـــقـــدم پیـــری شکن
پیــر کـــامل، نی کـــه غـــولی راهـزن
پیـر پیـرانست بابایادگـار
مـیر مـیـرانست بابایادگار
ای کـه هـسـتی طایفـه سـان را مـرید
مــردمــانی ســاده بی گــفت و شنیـد
خـواه از حق تا شـوی چون بوسـعـیـد
نـی بـه ظـاهـر بـا یـزیـد و دل یـزیـد
درگـــذر از ظلـم و از جـــور و عنیـــد
تـاشــوی از اهـل حق پیـــری مـــفـــیـد
ظاهراً بر ســالکان قطب و عــمــیـد
نـفس بـاگـن آتـش هـل مـن مـــــزید
پیـر پیـرانست بابایادگـار
مـیر مـیـرانست بابایادگار
باز بشنو ای فـــقـــیـــر خـــاکـــسـار
شـــمــــه ای دیگر تو از اســـرار یار

سرسپرده هست عشق هشت و چار
زاهل حق باشد همی خاوندکار
نیست سیفی در جهان چون ذوالفقار
درگذر از خواری و می باش یار
لافتی الاعلی ای هوشیار
ذکر دل کن تا شوی مقبول یار
پیر پیرانست بابایادگار
میر میرانست بابایادگار

[مجید القاصي، اندرزیاری، ل ل ٨٦ ـ ٨٥]

دەسەڵاتی خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان بە پێی مێژووی سەفەوییە

چونکە سەردەمی دەسەڵاتی خان ئەحمەدخان (١٠٢٦ ـ ١٠٤٥ ک.م) بە سەرنجدان بەوەی کە باس کرا یەکێک لە قۆناغە گرینگە مێژووییەکانی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەق) لە خۆ دەگرێت کە بە ڕاشکاوی لە تذکرەی اعلی (سەیری، ل ١١٩بکەن) ئاماژەی پێ کراوە. ئەگەرچی لە باری مێژوویی ڕووداوەکانی سەردەمی خان ئەحمەدخان (١٠٢٦ـ١٠٤٥ ک.ھ (دەبێ لە سەردەمی بە دیارکەوتنی خانی ئاتەش لە ژیاننامەی مەزن باسی دەکرا کە هاوکاتە لەگەڵ ئەو سەردەمە)، بەهەرحاڵ، چونکە لە خلاصة السیر، لە سەردەمی هێرشی ئەردەڵانەکان بۆ سەر قەڵای پاڵنگان وەک ژینگەی سەرەکی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەق) کە عەشیرەکانی گۆران بوون و هەروەها داگیرکردنی قەڵای هەورامان هەتا مردنی خان ئەحمەدخان (١٠٤٥ ک.م) بەرفراوانتر لە مێژووەکانی کوردستان هێناویە و شایەت حاڵێکی ڕوونە لەسەر چۆنیەتیی بابەتەکە و خۆڕاگریی گۆرانەکانی ئالی حەق لە پاڵنگان تا ماوەیەکی پاش داگیرکردنی ئەوە؛ ڕاپۆرتی خلاله السیر لێرەدا دەخەینە بەرچاو:

دەسەڵاتی خان ئەحمەدخانی ئەردەڵان بە گوێرەی مێژووی سەفەوییە

چونکە سەردەمی دەسەڵاتی ئەحمەدخان (١٠٢٦–١٠٤٥ ک.م) بە سەرنجدان بەوەی کە تێ پەڕی یەکێک لە قۆناغە گرینگە مێژووییەکانی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەق) لە خۆ دەگرێت؛ کە بە ڕاشکاوی لە (تذکرة اعلی) (بگەڕێنەوە بۆ، ل ١١٩)، ئاماژەی پێ کراو و ئەگەرچی لە باری مێژووییەوە ڕووداوەکانی سەردەمی خان ئەحمەدخان (١٠٢٦–١٠٤٥ ک.م) دەبێ لە سەردەمی ئاشکرابوونی خان ئاتەش لە تذکرە اعلی دەهات، کە پێکەوە هاوچەرخن، بە هەر شێوە چونکە لە خلاصة السیر لە سەردەمی هێرشی ئەردەڵانەکان بۆ قەڵای پاڵنگان وەک ژینگەی سەرەکی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەق) کە هۆزەکانی

گۆران بوون و هەروەها دەست بە سەرداگرتنی قەڵای هەورامان هەتا مەرگی خان ئەحمەدخان (١٠٤٥ک.م) بەشێوەیەکی بەرینتر لە مێژووەکانی کوردستان هێناویە و شایەتێکی باشە لەسەر چۆنیەتیی بەرێوەچوونی ڕووداوەکە و خۆڕاگری گۆرانەکانی ئالی حەق لە پاڵنگان تا ماوەیەک پاش داگیرکردنی ئەو شوێنەیە: ڕاپۆرتی خلاصة السیر دوایی دەخەینە بەرچاو.

ڕووداوی پاڵنگان

(... و لە سایەی بەختی بەرزییەوە لە ڕۆژی حەوتەمی [موحەڕەمی ١٠٣٩ی ک.م] ڕووی لە ناوچەی کوێستانی گەلاڵە کرد و ئەو شوێنە جوان و ڕازاوەیەی کردە شوێنی نیشتەجێبوونی و لەو شوێنە لە لایەن خان ئەحمەدخان حاکمی ئەردەڵان کەسێکی ئۆغۆرلوو ناو سکاڵانامەیەکی بۆ بارەگای پاشا برد کە ناوەرۆکەکەی ئەوە بوو کە قەڵای پاڵنگان کە لە قایمی و بەرزیدا و بەرزایی لەگەڵ کۆشکی شاهی کێبەرکێ دەکات و بە هۆی هاتوچۆی ڕۆمییەکان و کەمتەرخەمی نواندنی خەڵکی ئەو ناوچەیە کەوتووەتە دەستی مەئموون خان برای ئەو [خان ئەحمەدخان] بە بێ هیچ شەڕ و کێشەیەک کەوتووەتە ژێر دەسەڵاتی بەرپرسانی و پەنجا کەس ڕۆمی [عوسمانی] و دەستوپێوەندەکانی مەئموون خان هەموویان هاتنە ژێر فەرمان. هەروەها بە درێژەی سکاڵانامە کە ئاماژە بەوە کرابوو کە کۆمەڵێک کەس کە سەردار کردبوویانیە بەرپرسی پاراستنی قەڵای مەریوان بە بێ هیچ هۆیەک هەڵاتوون و قەڵای ناوبراو بووەتە بەشێک لە قەڵای داگیرکراو. هەر ئەمە خۆی بووە هۆی شادی و خۆشیی پادشای مەزن و شوکرانەبژێری خوای کرد. و پاش چەند ڕۆژ لە تێپەڕینی ئەو ڕووداوانە مەئموون خان لەگەڵ کۆمەڵێک بەندکراو هێنرانە خزمەت پاشا. بە پێی ئەوەی کە شێوەی ئاکاری ئەو ناودارە بوو، لە تاوانەکانی مەئموون خان و بەندکراوانی تر خۆش بوو؛ مەئموون خانی سپاردە دەست پیاوەکانی ئیمام قولی خان کە لە پارێزگای فارس بیخەنە ژێر چاوەدێری. [خلاصة السیر، ل٩٧]

لە مێژووەکانی ئەردەڵان و شەجەرەنامەی ئەردەڵانەکان؛ ناوێک لە مەئموون بەگ وەکو برای خان ئەحمەدخان نەهاتووە، ڕووداوی داگیرکردنی پاڵنگان بە دەستی ئەردەڵانەکان هەروا کە پێشتریش بە تێروتەسەلی باسی کرا، پێوەندی بە هەڵۆخان

بووه و لە ڕێکەوتی ٩٩٦ی ک.م ڕووی داوە کــە هەر بـە هۆی ئەم دەســـتــدرێژی و هێــرشـکـردنـانەیە کــە لە تذکـرة اعلی [ســەیری، ل ١١٩ بکەن] لـە هەڵۆخــان و هەڵسوکەوتی ئەو لەگەڵ بەدیارکەوتنی زاتی خانەدان وەکو ستەمکردن ناو دەبات بەڵام ڕووداوی ناوبراو پێوەندی بە سەردەمی خان ئەحمەدخان کوڕی ئەو لە ١٠٣٩ کۆچی مانگییەوە هەیە. هەروەها سەبارەت بە داگیرکردنی هەورامان وەک ناوەندی بزووتنەوەی عەلەوییە توندڕەوەکان و بابەتەکانی تر هاتووە:

داگیرکردنی هەورامان

... ڕۆژی هەینی نۆزدەهەمی مانگی سەفەر ساڵی هەزار و چل [١٠٤٠ی ک.م]... لە هەمان ڕۆژدا باوادە بەگ یووزباشیی غوڵامەکان لە لایەن خان ئەحمەدخانی ئەردەڵان هەواڵی ڕزگاربوونی قەڵای هەورامانی ڕاگەیاند کە پارێزەرانی ئەو شوێنە بە بێ هیچ کێشە و بەرخودانێک دەستیان لە پاراستنی ئەو شوێنە هەڵگرتووە و هەڵاتوون...

پێکدادانی یەنی چەرییەکان و لایەنگرانی دەسەڵاتی عوسمانی

نۆیەمی زیقەعدەی ١٠٤١ی ک.م... و لە هەمان ڕۆژدا لە لایەن خان ئەحمەدخانی ئەردەڵان ئەم هەواڵە بڵاو کرایەوە کە لە ویلایەتی ڕۆم لە نێوان یەنی چەرییەکان و سوپای عوسمانی شەڕێکی قورس ڕووی داوە کە کۆمەڵێکی زۆر کوژراون و سەرەتای سەرهەڵدانی ئەو سنوورەیە. حەزرەتی پاشاله بیستنی ئەم هەواڵە هیچ پەرۆش نەبوو، سەور و خۆڕاگریی ئەو وەکو چیای ئەلبورز دەچوو.

گر بگیرد روی عالـم را سپاه

کوه پیش لبر او باشد چو کاه

[خلاصة السیر، ل١٠٠]

داگیرکردنی مووسڵ وەکو دووەمین پێگەی عەلەوییە توندڕۆکان

ڕۆژی هەینی چوارەمی زیقەعدەی ١٠٤٢ی ک.م... و لەم شوێنەدا لە لایەن خان ئەحمەدخانی ئەردەڵان سکاڵایەک گەیشتە بارەگای پاشایی کە چۆن کوردە

نەیارەکـــان لـە دەوروبـەری ڕووبـاری زاب کـــۆ بوونـەتەوە و دەیانەوێ دەست بکەن بەتاڵانکردن؛ دۆستی لەمێژینەی ئێوە لەو ڕووداوە ئاگادار بووە و لە ڕێکەوتی ڕۆژی دووشـەمـــەی حـەوتەمـی زیقـەعـدەی ۱۰٤۲ی ک.م لە شـارەزوور بـۆ ئەو ناوچانە ڕۆیشـــتـــووە. پاش بڕینی ڕێگایەکی زۆر گـەیشـــتنە قـەڵای هەولێـر و هەمـــوو چەکدارەکان و پارێزەرانی قەڵاکەمان گەمارۆ دا و پاش پێکدادان لەگەڵ عوسمان پاشـای پارێزەری قـەڵاکە کە بە مـەبەسـتی شـەڕکردن هاتبووە دەرەوە شکسـتیان هێنا، سـەد و پەنجا کەس لەوان بوون بـە نێچیری شمشـێر و ڕمـبی ئەردەڵانەکان هـەرێمی هـەولێر و دەوروبـەری مووسڵ بـەتەواوەتی و هـەرێمی سـەلجـە و سـەقڵاباد و کەلەڕێز کە مـوڵکی سـەعیدخـانی کورد بوو لەگەڵ کوجریز و قـەمتـەران بەگشتی لەلایەن سـوارەکانی ئەردەڵانەوە تاڵان و خـاپوور کران و زۆر کـەلوپەل و کەرەسـتەی بەکەڵک کەوتە دەستیان و بە بێ هیچ گرفتێک گەڕانەوە.

ڕۆژی سێ شەمە بیست و یەکی [زیقەعدەی ۱۰٤۲ی ک.م]... خان ئەحمەدخانی ئەردەڵان ئەختـەرمـە و دۆسـتـان و کۆمـەڵێک کـەس کە کوژرابوون هـێنایە بارەگای شـایی. مـیرعیمـادەدینی کورد کە یەکێک لە گیـراوەکان بوو بەخشرا و سـەرفـراز کرا.[و کوردە یەزیـدییەکان کە پاش سـەرکوتکردنی عـەلەوییـە توندڕەوەکان (ئالی حـەق) و لە سـەردەمی بە دەسـەڵات گەیشتنی سـەفـەوییەکان لەو ناوچانە خـۆیان لە مەترسیدا دەدی دەستیان دایە بەرگیریکردن کە هاتووە:]

ڕۆژی هـەینی پێنـجـــەمـی ڕەجـــەبولورەجـــەبی ۱۰٤۲ی ک.م لـە لایـەن خــــان ئەحمـەدخـان هەواڵ گەیشت کە هاوڕێ لەگەڵ کەلب عەلی بەگ دەواتدار هـێرشـیان کـردووەتە سـەر مـووسڵ و هەمـوو ئەو شـوێنەیان تێکوپێک داوە و زۆر کـەلوپەلی بەنرخ کـەوتووەتە دەسـتی جـەنگاوەرانی دلێر و چاونەترس و کۆمـەڵێک لە کـوردە یەزیدییـەکـان کـە لە ترسی شکۆی ئەو سـوپا مـەزنە، خـۆیان خـزاندبووە ناو دووکانەکان، ئاگریان تێ بەردا و خۆڵەمێشیان درایە دەم بای نەمانەوە. حەزرەتی پاشا لە بیستنی ئەم هەواڵە زۆر شاد بوو، شوکرانەی خوای مـەزنی بەجێ هێنا – [خلاصة السیر، لاپەڕەکانی ۱۰۰ـ۱۳٥ـ۱٦۲ـ۱٦۳ـ۱۷٦].

لە خلاصة السیر؛ باسی ڕووداوی سـەرکوتکردنی هۆزەکانی موکری و بڵباس نەهاتووە، بـەڵام بە دوای ئامـــاژەکـــەی (تذکـرة اعلی) ســـەبارەت بـە دژایەتی و بەرەوڕووبوونەوەی هـۆزەکانی بڵـباس لەگـەڵ بەدیارکـەوتنی زاتی مـاڵبـاتی ئاتەش

بەگی، و سەرنجدان و دۆستایەتی و ئێرادەتی خان ئەحمەدخان (کۆچکردوو لە ساڵی ١٠٤٥ی ک.م) بەرانبەر بە بنەماڵەی ناوبراو کە لە مەزندا هاتوو: (خان ئەحمەدخان دەسەڵاتداری ئەو مەڵبەندە بوو، هەواڵی کەراماتی لەم چەشنەی بیست لە ڕووی ئخلاسەوە بوو بە مورید... ـ [ل١٢٠] ئەم ئاماژەیە لە [تذکرة اعلی] دەبێ لە سەردەمی خان ئاتەش باسی دەکرا، بەڵام لە سەردەمی قرمزیدا هاتووە. بۆ دۆزینەوەی خاڵی هاوبەشی نێوان ئەم ئێرادەتە و ئەم بیرەوەرییە خۆشە کە سەرەڕای یادمانی هەڵۆخانی باوکی خان ئەحمەدخان کە لە (تذکرة اعلی) هاتوە دەستم دایە لێکۆڵینەوە و ئەوەم لە سەرکوتکردنی هۆزەکانی بڵباس بە دەستی خان ئەحمەدخان زانی چونکە سەبارەت بە هۆزەکانی بڵباس و پێکدادانی خان ئاتەش لەگەڵ هۆزەکانی بڵباس ئاماژە کراوە [سەیری لاپەڕەی ١٣٣ بکەن] لە توحفەی ناسری سەبارەت بەم ڕووداوە نووسراوە: (... زۆری نەخایاند کە هۆزەکانی موکری و بڵباس دەستیان کرد بە ئاژاوەگێڕی و سەرهەڵدان و شای ئێران خان ئەحمەدخانی کردە بەرپرسی سەرکوتکردنی ئەوان و بە پێی کاروباری شاهی بیست هەزار پیادە و سواری بەرەو ناوچەکانی موکری و بڵباس ڕەوانە کرد و دەستی بەسەر ئەو ناوچە سەخت و دژوارانە گرت و هۆزە یاخییەکان پاش ئاگاداربوونەوەیان وێڕای لەشکرێکی زۆر ڕووبەڕووی سوپای خان ئەحمەدخان بوون و لە کاتی گەیشتن بە یەک، هەردوو لەشکرەکە ئازایەتییان نواند و لە هەردوو لا ژمارەیەکی زۆر کوژران و لەشکری کوردستان بە یاریی خوای مەزن هێزی دوژمنیان لەناو برد و کۆمەڵێک لەوان کوژران و چەندان کەسیشیان بەدیل گیران و پاشماوەکەشیان سەری خۆیان هەڵگرت و لە قەڵای ڕەواندز کە جێگایەکی زۆر سەخت و چڕە خۆیان حەشار دا و خان ئەحمەدخان وێڕای سوپاکەی قەڵاکەی گەمارۆدا و بە هۆی گەورەیی قەڵاکە ماوەی گەمارۆدانەکە درێژەی کێشا ـ چونکە ڕێگای گەیشتن بەو سەخناخە زۆر ئەستەم بوو و ڕێگای چوون بۆ سەر بریتی بوو لە باریکە ڕێگەیەک و دارستانێکی پڕ درەخت؛ سوپای خان ئەحمەدخان توانای چوون و سەرکەوتن بۆ سەر ئەو چیایەی نەما و لە سۆنگەی مانەوەی زۆرەوە تووڕە و دڵتەنگ بوون، ورەیان وەبەر خۆ دا و هەروەک شێرانی ناو بێشە جەستەی خۆیانیان کردە قەڵغانی تیرەکان و چاونەترسانە گیانی خۆیان خستە مەترسی و بە یاری خوای مەزن خۆیان گەیاندە سەر ئەو سەخناخە سەختانە و دەستیان

بەسەر ئەو باریکە ڕێگە دارستانییەدا گرت و بە پەلە و بە دەم هاوارکردن بۆ سەر قەڵاکە چوون، بڵباسەکان بە هۆی ترس و خۆفی لەڕادەبەدەر دەستیان کرد بە خلۆرکردنەوەی بەردی گەورە و تەقەکردن و دلێرانی کوردیان خستە ژێر زەبر و گوشار و کۆمەڵێکی زۆر کوژران و بریندار بوون و ترسی شکستهێنان و سەرشۆڕی هەڵاتن بەسەر خان ئەحمەدخان زاڵ بوو؛ ڕووی لە دەرگای خوای مەزن کرد و دەستی کرد بە پاڕانەوە و لە پەردەی غەیبەوە ئایەتی سەرکەوتنی بۆ هات و سوپاکەی ئازایەتییان نواند و هێرشیان کردە سەر دوژمن و هەموویان لە ناو برد و ڕێگای هەڵاتنی ئەوانیان بەست و کۆمەڵێک کوژران و بە دیل گیران و هەندێکیشیان هەڵاتن و چی کەلوپەلیان بوو بەجێ ما و پاشماوەکەشیان خۆیان بە دەستەوە دا و بە پێشکێشکردنی خەڵاتی زۆر بەخشران و لە لایەن خۆیەوە فەرمانڕەوا و ڕاوێژکاری بۆ مەراغە و موکری و ساوجبلاغ دانا و خۆی لەگەڵ لەشکرێک لە ڕێگای کۆیە و حەریر بە مەبەستی دەست بەسەرداگرتنی ئامێدی و ڕەواندز کەوتە ڕێ [میرزا شوکروڵڵای سەنەندەجی (فخر الکتاب)، توحفەی ناسری، لە کۆکردنەوە و ساخکردنەوەی دوکتۆر حوشمەتوڵڵای تەبیبی، ١٣٦٦، تاران، لاپەڕەکانی ١١٢ ـ ١١٤].

خێرا پاش سەرکوتکردنی هۆزەکانی بڵباس و موکری کە دوژمنانی هەرە بەهێزی (خان ئاتەش) و عەلەوییە توندڕەوەکان (ئالی حەق) پێڕەوانی ئەوان بوون، بۆ بێدەنگکردن و لەناوبردنی هۆزە یەزیدییەکان و دەستوپێوەندەکانیان پیلانی داڕشت و بە ئەگەری زۆر لە هەر دوو پێکداداندا، سەر سپێردراوانی ئەهلی حەق لە بنەماڵەی ئاتەش بەگی بەشێک لە لەشکرەکانیان پێک هێناوە، و هەر لەم ڕێگایەوە پێڕەوانی ئاتەش بەگی گەیشتبوونە مووسڵ ئێستا چەندان بنەماڵە لە سەرسپێردراوانی ئەم زنجیرەیەش لەوێدا نیشتەجێن بە شێوەیەک کە هاتووە: (بۆ لەناوبردنی هۆزەکانی داسنی و خالیدی بەڕێ کەوتوون و پاش هەوڵدانێکی زۆر کۆمەڵێک کەس لە هەر دوو لا کوژران و بریندار کران تا ئەوەی کە سەرکەوتن بوو بە نەسیبی خانی سەرفراز و هۆزەکانی داسنی و خالیدی سەرکوت کران و لە ناوچوون و بە ناچار لە کردەوەی خۆیان پاشگەز بوونەوە و کۆیە و حەریریش خرایە سەر ناوەکانی ژێر دەسەڵاتی خانی بەختیار و لە لایەن خۆیەوە جێگری لەو شوێنانە دانا و بە یاریی خوای مەزن ڕووی لە ناوچەی مووسڵ کرد و لە یەک

مەنزڵیی (یەکەی پێوانی ڕێگا (شەش فەرسەخ) ٣٦ کیلۆمەتر) شاری مووسڵ خێوەتیان هەڵداوە (مووسڵیشی داگیر کرد) – [هەمان سەرچاوە، ل١١٥]. [خان ئەحمەدخان بە تیرێک دوو نیشانەی پێکا، واتە هەم پێگەی عەلەوییە توندڕۆکان (ئالی حەق) و داگیر کرا و نەیارانی ناوچەیی و یاخییەکانی دژی دەسەڵاتی سەفەویشی سەرکوت کرد و هەم بنەماڵە خاوەن هێزە عەلەوییەکانی بۆ لای خۆی ڕاکێشا، بەستێنی بۆ ئامانجی خۆی ئامادە کرد و ئاڵای سەربەخۆیی هەڵدا.]

سەرهەڵدانی خان ئەحمەدخانی ئەردەڵان لە دژی سەفەوییە

نووسەری (خلاصة السیر) دەنووسێت: (... ڕۆژی شەمە نۆی ڕەبیعولئەوەڵی ١٠٤٥ک. م لە هیچ کەسێکی بیرمەند و تێگەیشتوو شاراوە نەما کە چۆن پێشتر خان ئەحمەدخانی ئەردەڵان فەرمانڕەوای کوردستان بە هۆی نەخۆشینێک کە تووشی بوو دوچاری مالیخولیا بوو... سەرەڕای ئەوەی کە وەها حاڵ و ڕۆژێکی بوو هەمیشە جێگای باوەڕی شاهەنشا بووە و بە یارمەتیی پزیشکە شارەزاکان چاک بووەوە و چونکە ڕووی لە چاکبوون کرد بۆ ویلایەتی خۆی ڕۆیشت و چەندان خەیاڵی بە مێشکدا هات و مەستی دەسەڵات بوو، دەستی کرد بە سەرپێچی کردن. عەقڵ کە ئامۆژگاریێکی وردبین و ڕاوێژکاریێکی جێ باوەڕە ئەو هەڵەیەی بە هەزار شێوە دەربڕی و بەکەڵک نەهاتنی ئەم ئەندێشەیەی بە هەر جۆرە نیشان دا، واتە لەگەڵ وەلی نێعمەتێک کە یەکێک لە بەخشینەکانی گیانی ئازیزە دەبێ تەنیا بە گوێڕایەڵبوون و سەردانەواندن وەڵامی بدرێتەوە، لقی گیا چۆن لە سێبەری سەری خۆش قامەتدا پەروەردە ببێ ئەگەر لەو زیاتر بڕوات لەو دەردەچێت و زەڕەیەک وەکو خاک، هەتاو دەیشارێتەوە. ئەگەر لەو کەنارە بگرێت و سەرگەردان دەبێت، بەڵام ڕێگای یاخیبوونی گرتەبەر. حەزرەتی پاشا بە ئیلهامی غەیبی بەم واتایە گەیشت فەرمووی

برنکشد شاخ نو از سروبن
تا نزنی گردن شاخ کهن

تا نکنی رهگذر چشمه پاک
آب نزاید ز دل چشمه پاک

فەرماننامەیەک درایە دەستی سیاوەش بەگی قوللەر ئاقاسی و بۆ شاهوێردی خان فەرمانڕەوای لورستان و دەسەڵاتدارانی ئەو سنوورانە نووسرا کە لە سەرکوتکردن و لەناوبردنی [ناوبراودا] هەموو هێز و توانای خۆیان وەگەڕ بخەن.

ئەوانیش بەپێی فەرمانی شاهەنشا لە ناوچەی خۆیان بەڕێ کەوتن و ڕوویان لە مەڵبەندی دەسەڵاتی خان ئەحمەدخان کرد. خانی ناوبراو... لە هاتنی ئەوان ترسا و ڕووی لە قەڵای هەورامان کرد بەم خەیاڵە کە چەند ڕۆژێک لەو شوێنە بمێنێتەوە. سوپاکە لەم هەواڵە ئاگادار دەبێت و ڕێگای چوونە ناوی بەربەست دەکەن. خانی ناوبراو وێڕای چەند کەس لە پارێزەرانی خۆی لە بەرانبەر ئەواندا دەستی دایە خۆڕاگری و شەڕی لەگەڵ کردن بەڵام شکستی هێنا و نزیکەی پانسەد کەس لە پارێزەرانی هەندێکیان کوژران و هەندێک کەسی تریان وەکو میرعەلی و محەمەد قولی تۆپچی باشی بەدیل گیران، هەروەها دەستیان سەر ئەسپ و وشتر و کارخانەکانیاندا گرت و ئەویش هاوڕێ لەگەڵ چەندکەس هاوڕێیانی هەڵدێن و بەرەو لای قزڵجە و شارەزوور دەڕۆن و ئەو سوپایەش پاش داگیرکردنی قەڵاکە بێ هیچ کێشەیەک دێنە ناو قەڵای هەورامان و ئەرکی بەڕێوبردنی دەدەنە دەست عەباس قولی بەگ کە هەر بە مەبەستی دەسەڵاتداریتی ئەو شوێنەی هەڵبژێردرابوو.

پاش ڕوودانی ئەم کارەساتە، قوڵڵەر ئاقاسی و شاهوێردی خان ئەم بەسەرهاتەیان نووسی و بەڕێیان کرد. لە ڕۆژی پێنجشەمە دوازدەمی مانگی ڕەبیعولئەوەل ئەم هەواڵە گەیشتە کۆشکی شاهی؛ حەزرەتی پاشا لەم ڕۆژەدا کوڕێکی ڕازاندەوە و هەموو میوانەکانی خەڵات کرد و چەندان ئەسپ کە لە عێراق هێنرابوون بەسەر ناو سوپاکەدا دابەشی کردن و لە ڕۆژی شەمە بیست و یەکی ڕەبیعولئەوەڵ (١٠٤٥ی ک.م] لە لایەن قوڵڵەر ئاقاسی سکاڵایەک تۆمار کرا کە خان ئەحمەد خان، کەرکووکی تێ پەڕاندووە و چووەتە لای کووچەک ئەحمەد کە لە دەوروبەری مووسڵە و داوای یارمەتی کردووە و ئەویش هەزار و پانسەد کەس لە لاوانی ڕۆم و کوردستانی هاوڕێ لەگەڵ تەیغوون پارێزەری خان بۆ ئەو ناوچەیە ناردووە و خێرا فەرمان درا کە ئاغاخان موقەدەم بە مەبەستی یارمەتیدانی ئەوان بڕوات و لە سەرکوتکردنی نەیارەکاندا هەوڵ بدات. ئەویش ڕۆژی دووشەمە بیست و سێیەم ڕووی لەو ناوچانە کرد و پێش هاتنی سوپای موقەدەم شاهوێردی خان هاوڕێ لەگەڵ ئەو هێزانەی کە لەگەڵ تەیغوون هاتبوون دیداری کرد و پاش شەڕ و پێکدادانێکی مەزن نەیارەکان شکستیان هێنا و کۆمەڵێکی زۆر لەوان کوژران و هەموو کەلوپەلەکانیان کەوتە دەست غازیە سەرکەوتووەکان. چون هەواڵی ئەم

ڕووداوە گەیشتە شاهەنشاه، حەزرەتی پاشا لەو ڕۆژەدا جێژنێکی گەورەی بەرپا کرد و باڵیۆزی (ئیلچی) ڕۆح و دادیان و سەید هاشم کوڕی سەید مەنسووری عەرەب و سورخای خان شەمخاڵ و پیاوە ناودارەکانی داغستان و ئەعیانە کوردەکان و میوانەکانی تری بانگهێشت کرد و دەستیان کرد بە شادی و رابواردن.

... چونکە خان ئەحمەدخان لە بەرانبەر پادشا یاخی بوو، هەرچەند کە لە شەڕەکاندا خۆڕاگریی نواند، بەڵام نەیتوانی خۆی لە زەبری ئەو سوپایە بپارێزێت؛ لە ئاکامدا بە پێی (الغریق یتشبث بکل حشیش) پەنای برد بۆ کووچەک ئەحمەد کە پادشای ڕۆم بە مەبەستی پاراستنی مووسڵ و ماردین و ئەو سنوورانە دایناوبوو و لەبەر ئازایەتی و دلێریی لەو هەرێمەدا ناوبانگی دەرکردبوو، و لەو داوای یارمەتیی کردبوو وای لە بەرچاو گرتبوو کە هێزەکانی ئەو دەبنە مایەی هیوا و سەرکەوتنی، کووچەک ئەحمەدی ناوبراو داخوازەکەی ئەوی ڕەت نەکردبووەوە، دەستی کردبوو بە دابینکردنی چەکوچۆڵ و سوپایەکی کۆ کردەوە کە بریسکەی شیر و رمەکانیان بەر هەتاوی گرت و لە هەستانی تۆز و خۆڵی ئەسپەکانیان ئاسمان ڕەش بوو. پاشا خۆی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە سەربازەکان هاوڕێ لەگەڵ خان ئەحمەدخان... ڕوویان لە شوێنی مەبەست کرد.

کاتێک کە ئەم هەواڵە گەیشتە ئەو سوپایە کە فەرماندەرەکانی سیاوەش بەگ قوولەر ئاقاسی و ئاغاخان موقەدەم و شاهوێردی خان حاکمی لوڕستان بوون ئەو گرووپەش بە پشتبەستن بە یەزدانی مەزن توانییان هەموو توانای خۆیان کۆ بکەنەوە. لەشکری نەیار کە دوازدە هەزار کەس دەبوون لە دەربەندی چەغان تێ پەڕین لە دەوروبەری ئەو شوێنە جێگیر بوون، سوپای رق لە دڵ وێڕای کەمبوونیان بە پێی ئایەی «کم مِن فئة قلیلة غلبت فئة کبیرة باذن الله» ورەیان وەبەر خۆ دا. وێڕای گرووپێک ئازا و چاونەترس ڕوویان لەو تایفەیە کرد.

دمـــاغ زمـین از تف آفــتـــاب
زسرسام سودا درآمد به خواب

رسیدند لشکر به جای مضاف
دوپیکار بستند چون کوه قاف

زپیکاری لشکر از هر دو جـای
فروبست کوشنده را دست و پای

ز تاب نفس در هوا بست مـیغ
جـهـان سـوخت از آتش برق تیغ

ز پولاد پوشـان لشکر شکن
تن کـوه لرزنده بر خـویشتن

زنیـزه نیسـتان شـده روی خاک
ز کوپالـها کوه گشـتـه مـغاک

شـەڕ هـەر لە بـەیانی هـەتا ئێـوارە درێژەی هـەبوو. ئازایانی هـەر دوو لـەشکر ئازایەتیی زۆریان نواند تا بە پێی وشەی سەرکەوتن کە ڕەمزی سەرکەوتنی ئەولیاء بووە، سـەرکـەون. کووچـەک ئەحـمـەد پاشـابیگلەر بەگی مـووسڵ کـوژرا و قـوڵڵەر ئاقـاسیی شام و سیواس بە دیل گیران و خان ئـەحمـەد خان بە پێی ئەو وتەیە کە «پاڵەوانی زیندوو شـادمـانە» هەڵات و هەمـوو سـوپاکەی پرژوبڵاو بوون و وایان لێ هـاتبـوو، تـەنانـەت لە سـێبـەری خـۆشـیـان دەترسـان. و وایاندەزانی هـەر سـاتێک هێرشیان دەکرێتە سەر و لە هەر سەد کەس یەکێکیان بە سەختی خۆی ڕزگار کـرد. بەڵێ ئەوانـەی کە هـەروەک پەرگـار (جـەغـزینگ) دەیانەویست وڵاتان داگـیـر بکەن، بوونە خـاڵێکی ونبـوو و ئەو کـەسـەی کـە خـوازیاری بەرزترین پێگە بوو، نزمترین شوێن بوو بە بەشی. سیاوەش بەگ قوڵڵەر ڕاپۆرتێکی سەبارەت بەوەی کە ڕووی دابوو بۆ کـۆشکی شایی نـارد، مـەسـحـووب خـان وەلی بەگی یووز بازشی و حوسـێن خـان گـوودەرزی کە یەکێک لە غـوڵامـەکان بوو، لە سـوڵتـانییـە ئەوەیان پێشکێش کرد. چونکە هـەواڵی ئەم سەرکەوتنە گەیشـتـە شاهەنشـا فەرمانی دا تا هەمـوو فـەرمـاندەرانی سـوپا خـەڵات بکەن و لـە هەمـان ڕۆژ ئیـبـراهیـم سـوڵتـان سفرەچییان بە مەبەستی ڕازاندنەوە و چراخانیکردن و پێشـوازیکردن بۆ بارەگای دەسەڵاتی ئیسفەهان نارد و خۆیان بۆ بەڕێوەبردنی کـاروباری وڵات بەڕێ کەوتن و لەم کـاتـەدا قـوڵڵەر ئاقـاسی کـەسی نارد و ڕای گـەیاند کـە پاش سـەرکـەوتن بۆ

مەڵبەندی ژێر دەسەڵاتی خان ئەحمەدخان هاتووە و قەڵای زەڵم و میهرەبان و حەسەن ئاوا و قەڵاکانی تر کەوتووەتە دەستی کاربەدەستانی دەوڵەتی خاوەن هێز و دەسەڵات. لەو قەڵایانە قەڵای زەڵم و حەسەن ئاوا و مێهرەبان و قزڵجەی ڕاگرتووە و داویەتە دەستی پارێزەرانی شارەزا و باقیی قەڵاکانی لە ناو بردووە و لەگەڵ کەلوپەلی بەجێماوی خان ئەحمەدخان بەرەو کۆشکی شایی دێن حەزرەتی پاشا لە بیستنی ئەم هەواڵە دڵخۆش بوو فەرمانی دا تا بەشێوەیەکی باش لە سیاوەش بەگ پێشوازی بکەن و لە ناوچەیەک کە لە سوڵتانییە نیشتەجێ بوون لە ماڵی عەلی قولی بەگ دیوانبەگی میوان دەبن نێردراوی ئاجوق و دادیان خەڵات دەکەن، ئیزنی چوون بەوان دەدەن.

هر فتح کاسمان نهدش منتهای کار

چون بنگری مقدمه فتح دیگر است

حەزرەتی پاشا پاش جێبەجێکردنی ئەم کاروبارانە ڕووی لە ئیسفەهان کرد؛ چونکە دارولمؤمینینی کاشان شوێن و خێوەتگای ئەوان بوو لە هەمان ڕۆژ [پازدەمی ڕەبیعولسانی١٠٤٥] نامەی جانباز سوڵتان کوڕی شەهباز سوڵتانی زەنگەنە گەیشت، ناوەڕۆکەکەشی ئەوە بوو کە سیخوڕێک لە مووسڵ هاتووە و هەواڵی هێناوە کە خان ئەحمەدخان بە هۆی نەخۆشییەکەوە کۆچی دوایی کردووە، هەر لەو کاتە شاعیرێک ئەم شیعرەی هێنایە زمان:

با ولی نعمت ار برون آیی

گر سپهری که سرنگون آیي

[خلاصة السیر، ل ٢٤٣ـ٢٣٦]

عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق- ئالی حەق)

لە سەردەمی ئەفشارییە و زەندییە

لە سـەردەمـی شـاسـوڵتـان حـسـێن سـەفـەوی (١١٠٥-١١٣٥ ک.م) بـە هۆی دروستبوونی ترس و تۆقاندن زەخت و گوشار دژی زۆربەی هەرە زۆری ئاینەکان و بیروباوەڕە جیاوازەکان بەتایبەت بۆ سەر عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق) کە گیرۆدەی دەسەڵاتێک بوون کە خۆیان دایاننابوو، هەروەها هێرشی ئەفغانەکان و ترس لە پەرەسەندنی دەسەڵاتی ئەوان کە هۆکارەکەی بێدەسەڵاتیی شاسوڵتان حسێن بوو، خەریک بوو ئەفغانەکان بگەیەنێتە مەبەستی خۆیان. هاوکات لەگەڵ بەدەسەڵات گەیشتنی سیاسی و سەربازیی نادرشای ئەفشار و نیشاندانی ئازایەتی و سەرکوتکردنی نەیاران، پێڕەوانی ئەم بزووتنەوەیە پشتیان بەو بەست، نادرشای ئەفشار ئەگەرچی پێڕەوی مەزهەبی جەماعەت و سوننی بوو، بەڵام لە هێزە سەربازییەکانی عەلەوییە توندڕەوەکان = (ئەهلی حەق) بە باشترین شێوە پێشوازی کرد و ڕێزی لە بنەماکانی بیر و باوەڕی ئەوان گرت و فەرمانی نۆژەنکردنەوەی هەموو بارەگا پیرۆزەکانی ناودارانی ئەهلی حەقی دا کە جیا لە پیرۆزبوونی ئەوانە سەمبۆڵ و هێمای خۆڕاگری بووە لە بەرانبەر بیانییەکان و داگیرکەران کە ویستوویانە خاکی ئێران داگیر بکەن، لە کاتی گرتنی بەغدا و مووسڵ و زیارەتی شوێنە پیرۆزەکان چەندان کەسایەتی لە بنەماڵە خاوەن دەسەڵاتەکانی حەوتەوانەی وەکو شا ئیبراهیمی، خامۆشی، یادگاری و... لەگەڵ خۆی لە کەرکوک و مووسڵ و شارەزوور بۆ داوێنەکانی زاگرۆس گواستەوە و بەدەرکردنی فەرمانێک چەندان پارچە موڵکی بەوان دا و بەم کردەوەیە پێکهاتەی سیاسی و ئاینی و عەشیرەیی و ئاینی یارانیی سەرلەنوێ زیندوو کردەوە، لە سەرتاسەری سنوورەکانی ڕۆئاوای وڵات دەستی کرد بە پشتیوانیکردن و بەهێزکردنی پێڕەوانی ئەهلی حەق و هەر لەم کاتەدا بنەماڵەی شا مێهمانی ئاتەش

بەگی کە لە خوراسان و قووچان پاش ڕووداوی سەردەمی شا ئیسماعیل کە باسی کرا نیشتەجێ بوون، بۆ کرماشان واتە شوێنی سەرەکی ئەوان گواستەوە و هەموو سوارانی ئازا و دلێری عەلەویی کردە بەشێک لە سوپاکەی خۆی کە مێژوو نووسانی ئەفشارییە بە هەڵە لە ژێر ناوی (یەزیدی)؟! باسیان کردوون و لە زۆرێک لە شەڕەکاندا باسی گیانفیدایی و لەخۆبوردوویی ئەوانیان کردووە. قەڵاکانی نادری لە هێڵە سنوورییەکانی وڵات زۆرتر لە لایەن هێزە چەکدارەکانی ئەهلی حەق = ئالی حەق دەپارێزرا و بەڕێوە دەچوون و پاراستنی سنوورەکانی عوسمانی لە ئاراسەوە تا ئەروەند ڕوود (شط العرب) لە ئەستۆی پێڕەوانی ئەهلی حەق بوو، نادرشای ئەفشار بەم بیرۆکەیە و بەڕێوەبردنی وردبینانەی هەم ڕێزی لە هەوڵ و تێکۆشانی هەزار ساڵەی ئێرانپەروەران ڕێزی گرت و هەم بە لەبەرچاوگرتنی پروپاگەندەی بەرینی دەوڵەتی عوسمانی کە لە کوردستان و عێراق و... بەڕێوە دەچوو بەرگیریی کرد و خاڵێکی تر ئەوەیە کە فەزای سیاسی و بیروباوەڕێک کە بە لەبەرچاوگرتنی خواستی هزری و بنەماڵەیی و سیاسی نادرشای ئەفشار لە ئێرانی ئەو ڕۆژگارەدا بەدی هاتبوو، بەربەستێکی پتەو بوو لە بەرانبەر کارتێکەریی هزری و سەربازی و سیاسیی دەوڵەتی عوسمانیی سەردەمی ئەفشارییە، یەکێک لە باشترین و پڕبەهرەترین ڕۆژگاری هزری و کولتووریی پێڕەوان و بنەماڵەکانی ئەهلی حەق لە سەرتاسەری داوێنەکانی زاگرۆس بووە، دەفتەرەکانی بەدیارکەوتنی زەواتی شای میهمان لەم سەردەمەدا لێوانلێوە لە هیوا و ڕاهێنان و سەرنجدانی پێڕەوەکان بە پەروەردە و فێرکردن و لایەنی پەروەردەییی ئەو زاڵە و پەیامی بەربەرەکانێ و خەبات لەم قۆناغەدا لە دەفتەری ناوداران دەگاتە کەمترین ئاستی خۆی و پارێزەرانیان لە باری بارودۆخی جوگرافیایی بە هۆی ئاسایش و هەبوونیان لە سەر دوندی چیاکان و دۆڵەکان و... لە دەشتەکان و شوێنە بەردەستەکان نیشتەجێ دەبوون، لە ناوداران و پایەبەرزانی ئەو سەردەمە یەکێکیان سەردەمی ئاسەید فەرزیی قەزوینەییە.

ئاسەید فەرزی (١١٠٠-١١٧٠ ک.م) کوڕی سەید ئەمروڵڵا لە گوندی قەزوینە، لە نێوان سەحنە و کەنگاوەر لە دایک بووە ئەو ڕەنگدانەوەی زاتی حەزرەتی مەولا عەلی (د.خ) و مەزهەری سەیدی خامۆشە، یارانی ئاغا سەید فەرزی: ١- شێخ ئەمیر (کۆچی دوایی ١١٢٥ی ک.م) ٢- سەلیم باوکی شێخ ئەمیر ٣- ئاغا سەید

عـابدین ٤ـ کاکی قـوربانعـەلی ٥ ـ کـاکی نەدروەیس ٦ـ ئاغـا سـەید جۆزی کـە بە گشتی حەوت کەسن.

ئاغـا سـەید فـەرز عـەلی ناسـراو بە (ئاسـەید فـەرزی) ڕێبـەر و سـەمـبـۆلی ئاشکرابوون بووە، حەزرەتی شێخ ئەمیـر مـەزهەری سەید محـەمـەدی گۆڕەسـوار سـەربازنەی حەوتەوانە و زاتی میـهمـان لە حەزرەتی پیر بنیـامین، خـەڵکی شـاری مووسڵ لە عێراق (کۆچی دوایی ١١٢٥ ک.م) لە گوندی قەزوینە ـ حەزرەتی سەلیم؛ باوکی شێخ ئەمیر، زاتی میـهمـان لە حەزرەتی شـا ئیبراهیم و کەسـانی تر کە هەرکامەیان مەزهەری یەکێک لە ناودارانی حەوتەوانە بوون.

نادرشـا بە شـێـوەی خـۆی لە چوون بۆ بەغـدا لە کـەسـایەتیی ئاسـەید فـەرزی گەیشتووە هەر وەکو پیرەکانی تری ناوچە لەو داوای یارمەتیی کردووە و بەشێک لە باشترین موڵکەکانی بە مەبەستی دابینکردنی خەرجی تەکیە و داو و دەزگای مـەعنەوی بەپێی فـەرمـانی نادری بەوان داوە. [ئەم مـوڵکانە هەتا سـەردەمی عیمادودەولە کە سەرتاسەری ناوچەکەی کردبوو بە موڵکی تایبەتی خۆی، مابوون.]
– (پێشەکیی دیوانی حەزرەتی شێخ ئەمیر، و بەسەرهاتی حەزرەتی ئاغا سەید فـەرزی و یارەکـانی، سـەید ئەمـروڵڵا شـائێبـراهیـمی) سـەرنجـدان و هاودڵی و ڕێزگـرتنی جـەهانگوشـای ئەفشـار لە پێشەوایانی خـانەدانەکانی تر تا کـۆتایی دەسەڵاتی ئەو بەردەوام بوو. ئاغا سەید یەعقووب خـامۆشی ڕێبەر تەکیەی گۆران و سـەید ڕەزا بەگ شـا ئیبراهیـمی ڕێبـەری تەکیـەی کرێند لە کۆچبـەرانی ناوداری سـەردەمی نادرین کـە پاش دامـەزرانی بنەمـاڵەی ئوجـاق ناوبـانگ و دەسـەڵاتی ماڵباتەکەیان گەیشتە لووتکە.

پاش مردنی نادرشای ئەفشار (١١٤٨–١١٦٠ک.م) و بەدیـهاتنی کێشە و ئاڵۆزی و سـەرهەڵدان، هۆزەکانی زەند و وەند و گۆران و کەلهوڕ و... کە دەستوپێوەندیی زۆریان بووە بەتایبەت زەندەکان کە زۆرینەیەک لە عەلەوییە توندڕەوەکان بوون لە بیـری پاراسـتنی ئاسـایش و ئازادیی ئاینی سـەردەمی ئەفـشـارییـە و پاراسـتنی تەواوەتی خاکی ئێران و پشتیوانی لە قارەمانی تازە دەرکەوتووی زەند کە کورد و دەیتوانی سەرچاوەی ئەم خزمەتە گەورەیە بێت لە دووپاتبوونەوەی دووبارەی مێژوو پاش سـەرکـوتکردنی جـووڵانەوە نـەیارەکـان، بەهۆی پارێزگـاریکردن لـە بنەمـاڵەی

زەندییـە لە بەرانبـەر گەورەی هۆزی قـەشـقـایـی کـە ڕێبـەرەکـانی خـۆیان بە نەوەی چەنگیـزخـانی مـەغـۆل دەزانی، بەرەو شـیـراز کـەوتنە ڕێ و هـەمـان ڕێگا کـە باب و باپیـرانی هـۆزە لایەنگر، لە سـەردەمی گـەشـەکـردنی ئالی بوویە و پێش لەو لە سـەردەمی ساسـانیـیـەکـان بڕیبـوویان، جـارێکی تر بە ئـامـانجی سـەربەخـۆیی و تەواوەتی ئێـران و ئازادی ئاین و بەرەو نیـشـتـمـانی پارس (ئێـسـتـەخر) شـیـراز، شـوێنی لەدایکبـوونی ئەردەشـیـری بابەکـان و ژینگەی مـەزنی هۆزە کـوردەکـان، شەبانکارە و پێتەختی دیالەمەی ئالی بوویە و... نیشتمـانی پێوەندیی داوونەریت و کولتوورگەلی ئێرانییەکان باری سەفەریان بەست، ئەم دەرفەتە زێڕینەش زۆری پێ نەچوو کە بە مردنی کەریم خانی زەند (١١٦٣-١١٩٣ک.م) بارودۆخەکە ئاڵوگۆڕی بەسەردا هات و دەستوپێوەندەکانیان مـان و دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی ئاینی خۆیان کە لە ڕۆژگاری دەسەڵاتی کەریم خـان لە شیراز و دەوروبەری و... گیانێکی تازەی وەبەر هاتبـوو و یان ڕێگای کـرمــاشــان و کــوردســتــان و شــارەزوور و ئازەربایجـان و خـوزسـتـان و مـازەندەرانیـان گـرتەبەر و بەشـێـکی تر لە سـەرهەڵدانەکان لە سـەردەمی قاجارییە لە نیـشـتمـانی ئاڵوگۆڕ بەسـەرداهاتووی داوێنەکـانی زاگرۆس کـە لە سنوورە جـوگـرافـیـاییـیـەکـانی لایەنگرانی ئەم ئاینە وردەوردە ناوەکانیان بوون بە عێراق و تورکیا و سووریا و... ناوبانگییان دەرکرد، بەهۆی بارودۆخی پڕ لە کێشەی کۆمەڵایەتی و سیاسی، و ئاین و زاڵکردنی زوڵم و ستەم بەسەرتوێژی هەژاری کۆمەڵگا، بەستێنێکی لەبار بۆ سـەرهەڵدانی ڕێبەرانی ڕاسـتـەقـینە و بە ئەنجـام گـەیاندنی ئەرکی باتینی، پـەیامـهێنـەرانی دادپەروەری دەستی پێ کرد.

سەرهەڵدانی جەنابی تەیموور بانیارانی و ئاغا تەیمووری دووەم

(١٢٦٨ ک.م)

تەیموور بانیارانی کوڕی ڕەزا لە دانیشتوانی گوندی بانیاران ناوچەی گۆران لە داوێنی (دالاهۆ) سەر بە کرماشان و لە موریدانی ئاغا سەید حەیدەر (براکە) بوو. ئاغا سەید حەیدەر ناسراو بە حەزرەتی سەید براکە، ١٢١٠ـ١٢٩٠ ک.م کە پێرەوەکانی ئەو ماڵباتە لە داوێنەکانی دالاهۆ، شاهۆ، گۆران و شارەزوور... تەشریفی ئەویان بە دەرکەوتەی ڕۆحی سوڵتان زانیوە و بە دوای (بەرکە) مامۆستا عەینولقوزاتی هەمەدانی (کۆچی دوایی، ٥٢٥ک.م) دووەمین کەسایەتی لە پێشەواکانی عەلەوییە توندڕەوەکانە کە بەم ناوە (بەرکە) دەناسرێت.

تەیموور بانیارانی، لە ژێر ڕێنوێنی و ڕاهێنانی ئەو حەزرەتە پەروەردە دەبێت و دەگاتە قۆناغی ویسال و ئامادەی ئاشکرابوون دەبێت، زۆر کەرامات و ئاکاری سەرنجڕاکێش هەر لە سەرەتای بەدیارکەوتن تا کاتی شەهیدبوونی لەناو برادەرە دەگێڕنەوە، وەکو: (طی الارض)، زاڵبوون بەسەر کات و شوێن و زمانە جۆربەجۆرەکان و ئاگاداربوون لە داهاتوو....

سەرەڕای ئەوەی کە هێشتا زۆرتر لە سەدو پەنجا ساڵ لە سەرهەڵدانی باتینی و شەهیدبوونی تەیموور بانیارانی تێ نەپەڕیوە و بەسەرهاتەکەی لە هەموو شوێنێک دەگیڕدرێتەوە و مێژووە جێ باوەڕەکانی سەردەمی ناسری وەکو (ناسخ التواریخ) (حقایق الاخبار خورموجي) (روضة الصفاء) ڕووداوی ئاشکرابوونی ئەویان تۆمار کردووە، بەڵام وادیارە لە نیشانەکانی چیرۆک و ڕاستیە مێژووییەکان ناوداران و شۆڕشگێڕانی عەلەوییە توندڕەوەکانە کە لە هەر قۆناغێکی کاتیدا، دوور و نزیک تووشی چەواشە کاری و ئاڵوگۆڕ بوو، تا جێگایەک کە دەبێ هەموو وتەکان هەر وەکو ئەو ئاسەوارە ئامادە بکرێن و لە دڵی ئەوانەدا ڕاست لە ناڕاست جیا بکرێنەوە، بە شێوەیەک کە چیرۆکی دانەری طرائق الحقایق لە بیرەوەری (بابا

جەنابی تەیمووری دووەم

تەیموور) ناوێکم لە بەسەرهاتی میرزا مەحموود گەرکانی لە ڕیزی مورشید و سۆفییە هاوچەرخەکانەوە بیستوومە کە بابا تەیمووریان بە جەنابی تەیموور دەزانی و فتوای مەرگی ئەویان دەخستە ئەستۆی ئاغا محەمەد عەلی کرماشانی لە حاڵێکدا کە ئەم قسەیە لە باری مێژوویییەوە ڕاست نییە، چونکە ئاغا محەمەد عەلی کرماشانی کۆچکردوو بەساڵی ١٢١٦ی ک.م و تەیموور بانیارانی لە ١٢٤٦ ک.م لە دایک بووە و لە ١٢٦٨ی ک.م شەهید کراوە و لە مردنی ئاغا محەمەد عەلی (اعلی الله مقامه) هەتا شەهیدکرانی تەیموور پەنجاو دوو ساڵی مانگی مەودای مێژوویی هەیە و ئەو گێڕانەوەیە دەبێت پێوەندیی بە مەجزووبێکی تر لە پێڕەوانی ئەهلی حەقەوە بێت و پێوەندیی بە تەیمووری بانیارانی نییە. [طرائق الحقایق، بەرگی٣، ل٥٩١] لە وتەی ناودارانی دیدەدار لە عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق) لە سەردەمی ئەفشارییە بەملاوە، شوێنپێی تەیموور و ئاشکرابوون و سەرهەڵدانی ئەو ڕوونە و ئاغا سەید ئەمروڵڵا شائیبراهیمی، لە ڕێبەرانی بنەماڵەی شائیبراهیمی کە نامیلکەیەکی لە مەقاماتی باتینی و بەسەرهاتی تەیموور بانیارانی و ئاغا تەیمووری سانی (فەتاح) کۆ کردبوو، و لە بەفرانباری ١٣٦٤ بڵاو کراوەتەوە؛ بەم خاڵە ڕوونانە کە بە سەرنجدان بە قووڵی و تاوتوێکردنی ئەوان لە دەفتەرەکانی یارسان لەوانە دەفتەرەکانی؛ شێخ ئەمیر ئاسەید فەرزی، حەزرەتی سەلیم، و دەرهێنراوە، ئاماژە دەکات و بە پێی ئەوەی کە لێکۆڵینەوەی ئێمە لە سەر بنەمای بەڵگە مێژووییەکان دامەزراوە، بەسەریاندا تێ دەپەڕین.

لسان الملك دانەری (ناسخ التواریخ) لە ڕاپۆرتی سەرهەڵدان و حەزرەتی تەیموور کە لەسەر بنەمای ڕاپۆرتی حکوومەتی ڕێکوپێک کراوە، و لە بەرگی چوارەمی (جغرافیاي تاریخي و تاریخ فضل کرمانشاهان) باسی ئەوەم کردووە و بەم شێوەیەی خوارەوە هێناومە کە: لە سەرەتای دەسەڵاتی عیمادودەولە هاوکات لەگەڵ بەڕێوەبردنی کاروبارەکان، ئاشکرابوونی تەیمووری یەکەمی گۆران ڕووی دا؛ کە بووبووە هۆی ترسی دەسەڵاتداران؛ عیمادودەولە لەگەڵ ئەودا بە سیاسەت هەڵسوکەوتی کرد؛ (لسان الملك) سەبارەت بەم ڕووداوە دەنووسێت: (هەروەها کە پیاوێک لە هۆزی گۆران قەڵازنجیری کە ناوی تەیموور بوو... و خۆی بە جێنشینی ئیمامی غایب (د.خ) ناوبردووە، و بە هەموو هۆزەکانی ڕاگەیاند کە بۆ ئەوەی هاتووم کە هەموو دەسەڵاتەکانی سەر ڕووی زەوی لە ناو ببەم و تەواو پاشاکانی

جیهان بخەمە ژێر ڕكێفی خۆمەوە و ڕۆژی پازدەمی جەمادیولئەوەل خۆم ئاشكرا دەكەم و ئەم كارەش بە زەبری شمشێر بە ئەنجام دەگەیەنم و جەماوەری هۆزەكانی بەم شێوەیە دەكردە پێڕەوی خۆی و ژن و پیاوی ئەو هۆزانە خۆیان خستە ژێر فەرمانی و لە پێناویدا سەروماڵ و منداڵی خۆیان بە هیچ دەزانی و كاتی ئەوە هاتبوو كە وەكو؛ میرزا عەلی محەمەدی باب! كەلێن و كێشەیەكی گەورە بخاتە ناو ئاین و دەسەلاتەوە؛ شاهزادە ئیمام قولی میرزا لەو لەشكرەی كە لە زەهاو هەیبوو خەیاڵی ئاسوودە نەبوو و فەرمانی بەوان دا تەیموور سەركوت بكەن، چونكە لەو ڕاستییە گەیشتبوو كە ئەو تاقمەش هۆگری كەسایەتیی تەیموورن و خەڵك بە كۆمەڵ لە كرماشان و كوردستان و لوڕستان و سلێمانی بۆ لای تەیموور چوون لەوانە شازادە [عیمادودەولە] بیرێكی بە مێشكدا هات و هاوڕێ لەگەڵ چەند كەس لە لەشكری خۆی كە جێگای متمانە بوون هێرشیان كردە سەر تەیموور و پێش لەوە كە هۆزەكان ئاگادار بن ئەویان گرت و بۆ كرماشان هێنایان و شازادە دەسبەجێ فەرمانی دا تا سەری لە جەستەی جیا بكەنەوە...[ناسخ التواریخ، لسان الملك سپهر، بەرگی٤، لاپەڕەكانی ٢٩/٣٠ ـ محەمەد جەعفەری خورموجی، حقایق الاخبار، ل١١٢ـ هدایت، (روضة الصفاء)، بەرگی ١٠، ل٥٩٢] ــ [تاریخ مفصل كرمانشاه، محەمەد عەلی سوڵتانی، بەرگی٤، ل٣٤٠] بە سەرنجدان بە وتەی دانەری ناسخ التواریخ كە؛ (بەبێ توانا سەر لە جەستەی جیا بكەنەوە) لە دان پێدانانی ئەوەی كە سەبارەت بە سەرهەڵدانی تەیموور باسی كرا، ڕاپۆرتی خوالێخۆشبوو میرزا باقرخانی سەرۆكی دایرەی مەعاریفی قەسری شیرین سەبارەت بە چۆنیەت و ئەنجامی ئاشكرابوونی حەزرەتی تەیموور كە لە وتووێژێك لەگەڵ مەلا مستەفا قەڵخانی لە موریدان و پێشكاری تەیموور لە كاتی ئاشكرابوونی ئەودا بووە، تۆماری كردووە و بۆ خوالێخۆشبوو سەید عەبدولحسێن سوڵتانی سەرۆكی مەعاریفی كرماشان ناردوویە كە بۆ یەكەم جارە كە چاپ و بڵاو دەبێتەوە و زۆرتر لە گێڕانەوەكانی تر لەگەڵ قسەی دانەری ناسخ التواریخ دەقاودەقە: میرزا باقر فانی دەنووسێت: نووسەری ئەم كورتە مێژووە بە ئیزن وەرگرتن لە خوێنەرانی بەڕێز بە بێ هیچ زیادكردنێك شاعیرانە وەها دەنووسێت: لە ساڵی ١٣٣٥ی ك.م كە لەشكری ڕووس بە خەیاڵی داگیركردنی بەغدا بۆ قەسری شیرین هات و دانیشتووانی قەسر زۆربەیان بۆ ناوچەكانی دەوروبەر

هەڵاتن لەوانە منیش وێڕای خێزانم بەرەو چیای (دالاهۆ) و ماڵی قەنبەر سوڵتان سەرۆکی هۆزی قەڵخانی کە لە بەشی میرحەسار نیشتەجێ بوو و شوێنێکی زۆر خۆش بوو، کەوتمە ڕێ و بۆ ماوەی چەندان مانگ بە نیگەرانی و خەمێکی زۆر ڕۆژگارم بەسەر دەبرد. ڕۆژێک لە ڕۆژان لە ماڵی دەرەوەی قەنبەر سوڵتان کە بە شێوەیەکی جوان و ڕازاوە دروست کرابوو دانیشتووم و کۆمەڵێک کەسیش لە حەزەراتی قەڵخانی لەوێ حازر بوون و خەریکی قسەی پرژوبلاوی سەردەمانی ڕابردوو بوون تا ئەوەی کە نۆرەی قسە گەیشتە شا تەیمووری گۆران.

لە قەنبەر سوڵتان پرسیارم کرد؛ کە چون سەبارەت بەم شا تەیمووره هەندێ قسەم بیستووە، زۆر تامەزرۆی ئەوەم کە بە دروستی لە چۆنیەتی بەسەرهاتی ئەو ئاگادار بم، ئایا لە ناو هۆزی گۆران کەسێک هەیە کە بە دروستی لە ژیان و بەسەرهاتی ئەو زانیارییەکی هەبێت و من ئاگادار بکات؟ لەو کۆڕەدا ئاماژەی بە پیرە پیاوێک بە ئەزموون کە ئاسەواری گەورەیی لە سیمایدا بەدی دەکرا کرد و وتی؛ ئەم مەلایە خۆی یەکێک لە موریدەکان و دەروێشەکانی شا تەیموور بووە و هەرچیت دەوێ لەو پرسیار بکە و منیش خێرا پرسیارم لەو کرد و وتم: جەنابی مەلا، مەگەر تەمەنت چەند ساڵە کە لە سەردەمی شا تەیمووردا موریدی ناوبراو بووی، وتی کە ئێمە مێژووی لەدایکبوونمان نییە بەلام هەر ئەوەندە دەزانم کە لە کاتی مردنی محەمەدشای قاجار [١٢٦٤ك.م] ژن و یەک دوو منداڵم هەبووە؛ هاورێ لەگەڵ کۆمەڵێک کە لەو کۆڕەدا بوون حسێبمان کرد کە ئەو مەلایە تا ئەو کاتە ١٠٦ ساڵی تەمەن بووە و هێشتا ددانەکانی ساق بوون و لە باری جەستەییەوە، خاوەن هێزێکی باش بوو، بەتایبەت بیرو هۆشێکی تەواوی هەبوو.

لەم دیدارە زۆر خۆشحاڵ بووم و دەستی ئەو مەلایەم گرت و لەو کۆڕە هاتینە دەرەوە و پێکەوە بۆ ماڵی خۆمان هاتین، چونکە کاتی خواردنی نانی نیوەڕۆ بوو، پاروە نانێک کە حازر بوو خواردمان و پێکەوە دەستمان کرد بە وتووێژ و داوام لێ کرد کە بەسەرهاتی تەیموورم هەر لە سەرەتاوە هەتا کۆتایی بۆ باس بکات و ئەویش قبووڵی کرد و ئاوای باس کرد: لە سەرەتاکانی دەسەڵاتی ناسرەدین شای قاجار تەیموور ناوێکی گۆران لە دەروێشانی سەید یەعقووب [سەید حەیدەر؟] باپیری ئەمجەدئاغا سەید ڕۆستەم کە ئێستا لە ژیاندایە مەجزووب [...] بوو و بۆ ئەم چیای (دالاهۆ) هاتووە -و لە ئەشکەوتێک بە تەنیایی دەژیا و ئیزنی بە هیچ

کەس نەدەدا کە بڕواتە لای و لە قسەکردن لەگەڵ خەڵک بێزار بوو. زۆر جێگای سەرسوڕمان بوو کە نە لەو ئەشکەوتە دەهاتە دەر و نە کەسیش بۆ لای ئەو دەچوو، کەوابوو لە چ ڕێگایەکەوە بژیوی ژیانی خۆی دابین دەکرد و سەرتاسەری وەرزی زستان لەو ئەشکەوتەدا بوو تا ئەوە کە زستان کۆتایی هات و بەهار هات، کەش و هەوا باشتر بوو، ناوبانگی تەیموور لە هەموو جێگایەک بڵاو بووەوە و لە هەر لاوە چ دوور چ نزیک، لە تورک و تاجیک لە هەموو چین و توێژێک، پێڕەوانی ئاینەکە واتە، عەلیوڵڵاهی [مەبەستی عەلەوییە توندڕەوەکان ئەهلی حەق بووە] بە خواستی خۆیان و بە باوەشێکی ئاوەڵا تەیمووریان وەک سەرۆکی خۆیان قبووڵ کرد وردە وردە لە شوێنە دوورەکان وەکو؛ ئازەربایجان کە کۆمەڵێکی زۆر لە ئەهلی حەق لەوێن بۆ ئەشکەوتی تەیموور دەهاتن، پاش یەک دوو مانگ و ژمارەی جەماوەر گەیشتە نزیکەی دە پازدە هەزار کەس کە بە گشتی وازیان لە دنیا هێنابوو و شەیدای تەیموور بووبوون. بە پێی ئەوەی کە هەر سەردەمێک و شوێنێک هەمیشە کەسانی خێرخواز[؟!!] بوونیان هەیە، ڕاپۆرتی ئەم ڕووداوەیان بە شێوەیەکی گرینگ دا بە عیمادودەولە [فەرمانڕەوای کرماشان] و ئەویش بۆ تارانی نارد و ڕای گەیاند کە شاتەیموور ناوێک، گۆران پەنجا شەست هەزار کەسی لە دەوری خۆ کۆ کردووەتەوە و دەیەوێ ببێتە شا. ئێستا تۆ وەرە ئەمە لەبەرچاو بگرە کە لە سەرەتای دەسەڵاتدا بە پاشایەکی لاو کە توانای بیستنی ناوی ئازادی نییە ئەم هەواڵە ڕابگەیەنن چ حاڵێک پەیدا دەکات؟

خێرا فەرمانامەیەک درا بە عیمادودەولە و تێدا پێیان لە دەستبەسەرکردنی تەیموور کردبوو، عیمادودەولەش فەرمانێکی توندی دەرکرد و هاوڕێ لەگەڵ کەسێکی خاوەن پلە و چەند سواری ناردراو لە لایەن ئەسەدوڵڵاخانی گۆرانەوە داوای تەیمووری کرد، ئەسەدوڵڵاخان سەرتیپ حاکمی گۆران، ئەگەرچی زۆر بەهێز و ئازا بوو، بەڵام لە بەرانبەر تەواوی گۆران و سنجابی و کرێند و هۆزەکانی تردا کە هەموویان گیانفیدای تەیموور بوون و سەرەڕای ئەوە کە بۆ خۆشی یەکێک بوو لە موریدانی ناوبراو؛ دەیتوانی چی بکات؟

لە بیر ئەم کارەدا بوو بە ناچار [ڕاوێژکارانی] بانگ کرد و دەستی کرد بە وتووێژ و لە ئەنجامدا [بە ناچار بۆ بەڕێوەبردنی فەرمانی شاهی و داخوازی بە مەبەستی بەخشینی شا تەیموور] بڕیار لەسەر ئەمە درا کە چەند سەر مەڕ و

مـالآت وەكو نەزر سـەر ببڕن، پاشـان نامـەیەک بۆ تەیموور بنـووسن و بۆ خـوێندنی دۆعـای نەزر بیـهێنن بـو گەهـوارە، پاش کۆتـاییـهاتنی دۆعـای نەزر بە سـەرنجدان بەوەی کـە عادەتی تەیموور وایـە کە هـەمیشـە بە تەنیـایی لە گـوند دەچێتـە دەر و بۆ پیاسـە کردن بەڕێ دەکەوێت، مـەئمووری بەرپرس وێڕای هـاوکارەکانی هـەستن و بە دووی بکەون و بە بێدەنـگ بیگرن و سواری ئێسـترێکی کە لـە پێشدا ئـامـادە کراوە، بکەن و بۆ کرماشـانی ببـەن. [و بەڕێوەبردنی ئەم بهێنینە لە لای بەرپرسـانی شـاردا پارێزرا تا لەو شـوێنە لە ژێر چاوەدێریدا بێت و پاشـان ئەسەدوڵڵاخان ببێتە تکاکار و داوا لە عـیـمـادودەوڵە بکات کە بیـبـەخشـێت] ئەسـەدوڵڵا خـان حـاکم پاش ئەو ڕاوێژکردنە فەرمانی دا تا مـەڕی نەزری ئامادە بکەن و خۆیشـی نامەیەکی لەوپەڕی ڕێز و حورمەتی بۆ شا تەیموور نووسـی و لە ڕێگای نێردراوی تایبەتەوە بۆی نارد.

مەلای نـاوبراو باسـی ئەوەی کرد کـە تەیموور بە پێی عادەتی زۆربەی ڕۆژەکـان لە ئەشکەوتـەکە هـاتـە دەر و لە سـەر تـاوێرێک کـە لەبەر دەرگـای ئەشکەوتەکـەدا بوو، دادەنیـشـت و خـەڵک لە دەوری کـۆدەبوونەوە و دەسـتـیـان بە قـسـەکـردن دەکـرد، بەڕێکەوت هـەمان ڕۆژ لە ئەشکەوت هاتە دەر و لەسـەر تاوێرەکە دانیشت و خـەریکی قـسـەکردن بوو، مـنیش لە خـزمـەتی ئەودا بووم، لە نـاو قـسـەکـاندا بە یەکـجـاری حەپەسا و فـەرمووی (لە رەقەمی قەتلی من ئاما) واتە؛ ڕەقەمی کوژرانی من هات ـ هۆکارەکەیان لەو پرسـی، فەرمووی؛ ئەمری باتینە دەبێ بڕۆم.

چونکە شـا تەیموور لە خـەڵکی ڕەشـۆکی بوو و خـوێندن و نووسـینی نەدەزانی نووسراوەکەی بە من دا و فەرمووی بیخوێنە، نووسـراوەکەم کردەوە و خـوێندمەوە، دیتم لەوپەڕی ڕێز و حـورمـەتدا داوایان لێ کردووە مـیوانی ئەوان بێت و هیچ کـام لەو بابەتانە کە شـا تەیموور فەرمووی لە نووسـراوەکەدا نەبوو. لە خزمەتیدا عەرزم کرد: قـوربان لەم نووسـراوەیەدا هیچ شـتێکی وەهای تێدا نەبوو، فـەرمووی (باوانم) [؟] تۆ نـازانی هـەر ئەوەیـە کـە وتم و دووبـارە ئاهێکی کـێـشـاو فـەرمـووی (ڕەزام لەسـەر ڕەزای باتین). پاش وتنی ئـەم دوو وشـەیـە گۆچانەکـەی هـەڵگرت و ڕووی لەو کـەسـانە کـە لە دەوریدا دانیـشتـبوون کرد و فـەرمـووی (ئەی خەڵکینە، ئەمر ئەمـری باتیـنە من دەبێ بڕۆم و ئێـوەش ئیـتـر من نابینن، مـەگـەر پاش چەند سـەدە کـە لە خزمـەتی (شـای دالاهۆ)دا دێمـەوە، مـانەوەی ئێوە ئیتر لێرە هیچ سـوودێکی نییـە، بەڵکو مـەترسـیشـی هـەیە، هـەرکەس ببێتە هـاوڕێی مـن بۆ ئەو مەترسـی هـەیە، ئەمەی

وت و لەگەڵ ناردراوەکە بەڕێ کەوت. من وتم؛ ماڵم لە گەهوارەیە ئەگەر ئیزن بدەن لە خزمەتی ئێوەدا بم، ئەگینا بە تەنیایی دەڕۆم، فەرمووی چ قەیدی هەیە، وەرە. ڕۆیشتین، لە ناو ڕێگادا لەبەر خۆیەوە ورتەی دەهات و شیعری دەوت کە ئێمە بە باشی تێ نەدەگەیشتین چی دەڵێت. تا ئەوەی کە گەیشتینە (قورب)؟ کە لە دوو مایلیی باشووری ڕۆئاوای گەهوارەدا هەڵکەوتووە، ناردراوەکەی ئەسەدوڵلاخان لە پێشەوە ڕۆیشت و هاتنی شا تەیموری ڕاگەیاند. ئەسەدوڵلاخانی حاکم وێڕای سادات و سەلاتین لەگەڵ تاقمێک سوارە و پیادە نزیکەی یەک مایل مابوو بە گەهوارە هاتن بۆ پێشوازی و لە دوورەوە کە چاویان کەوتە شاتەیموور دابەزین و لە دووسێ جێگادا زەوییان ماچ کرد و بەوپەڕی ڕێز و حورمەتەوە، هاتنە پێشەوە و بە هەڵاتن لە بەردەمی ئەوا کەوتنە سەر عەرز و پاشان هەستان دەستیان بەردەوام ماچ کرد و بە دوای ئەوەدا و پرسینی حاڵ و ڕۆژی ئەسپێکیان بۆ شاتەیموور حازر کرد و داوایان لێ کرد کە سوار بێت، بەڵام قبووڵی نەکرد، بە پیادە کەوتە ڕێ، ئەسەدوڵلا خانی حاکم و کەسانی تر و سادات کە بە سوارە بۆ پێشواز هاتبوون بۆ ڕێز گرتن لە شاتەیموور سوار نەبوون و بە پێیان لە کەنار و بە دوای ئەودا ڕێگایان دەبڕی، هەتا گەیشتنە نزیک گوندی گەهوارە و جەماوەرێکی زۆر لە ژن و پیاو کۆ بووبوونەوە، نزیکەی نیو کاتژمێر دەست و پێ ماچکردنی ئەم خەڵکەش درێژەی کێشا بەم جۆرە هاتنە ناو گەهوارە و چوونە ماڵی ئەسەدوڵلاخان و لە ژوورێک کە لە پێشدا ئامادە کرابوو، نیشتەجێ بوون و دووبارە خەڵکێکی زۆر هاتنە خزمەتی و هەندێکیان بە ئیزن وەرگرتن مانەوە و دانیشتن و هەندێ تریشیان ڕۆیشتن.

لە کاتی خواردنی نانی نیوەڕۆدا کە چەند سەر مەڕیان کردبووە قوربانی بۆ ئەنجامدانی دوعا و ڕێوڕەسمی کۆڕەکە کە بە جەم ناسراوە بە شێوەی دایەرە ئاسا دانیشتن و گۆشتی نەزرەکەیان کردە دەفری گەورەوە و پێکەوە هەموو ئێسقانەکانیان جیا کردەوە و پاشان کەسانی پێشەوە بە زمانی خۆیان دوعایەک دەخوێنن و کەسانی تر ئامین دەڵێن و پاشان هەرکامەیان پارچە گۆشتێک بەشی یەک کەس بکا، دەکەنە بابۆڵە و سەرەو بابۆڵەیەک دەدەن بە خەڵکەکە و پاش بەڕێوەچوونی ئەم ڕێوڕەسمانە و خواردنی نانی نیوەڕۆ دەست دەکەن بە قسەکردن تا نزیکی ئێوارە، هەندێک کەس هەستان و ڕۆیشتن، سادات و سەلاتین لەگەڵ

ئەسەدوڵڵاخانی حاکم هەتا کاتژمێری سێ یان چوار دانیشتن، پاشان دەستێک پێخەفیان بۆ شاتەیموور ڕاخست و هەرکەس بۆ ماڵی خۆی ڕۆیشت.

ئەسەدوڵڵاخانیش هەستا و چووە ژوورەکەی خۆیەوە، مەئموروری بەرپرس بۆ متمانە بەدەستخستن دوو کەس لە پیاوەکانی خۆی و دوو کەس لە پیاوەکانی ئەسەدوڵڵاخانی لە پشت دەرگای ژوورەکە دانا و ڕای سپارد هەتا بەیانی نەخەون، پاش ئەم ڕاسپاردنە گەڕایەوە ماڵی خۆی. سبەینێ پێش هەڵاتنی هەتاو مەئموری بەرپرس زووتر لە هەمووان هات، لە ژووری بەرانبەری ئەو کە شوێنی شوێنێکی حوکمی بووە، دانیشت و کەسانی تریش هاتن. ئەسەدوڵڵاخانی حاکمیش هات و چاوەڕوانی هەستانی شاتەیموور بوون، یەک دوو سەعات لای دا، کەچی تەیموور نە هەستا و نە لە ژوورەکەی دەرکەوت. بە هۆی ئەوەی کە لە ڕێگایەکی دوورەوە هاتبوو سەعاتێکی تریش چاوەڕێ بوون تا سەرەنجام مەئموری بەرپرس تاقەتی نەگرت و بە ئەسپایی دەرکەی ژوورەکەی کردەوە و چاوێکی بە ژوورەکەدا گێڕا و بە حەپەساوییەوە گەڕایەوە و وتی کە پێخەفەکە لە جێگای خۆیدایە و تەیموور لە ژوورەکەدا نییە ئەمەش بووە هۆی سەرسوڕمانی هەموویان، خودی ئەسەدوڵڵاخان هەستا و چووە ناو ژوورەکە و هیچ ئاسەوارێکی لە شاتەیموور بەدی نەکرد، زۆر پەرۆش بوو، دەنگۆ کەوتە ناو خەڵک کە شاتەیموور هەڵاتووە مەئموورەکە لە دوو پیاوی خۆی و دوو پیاوی ئەسەدوڵڵاخان تووڕە بوو کە تەیموور چی لێ هاتووە؟ بۆ کوێ چووە؟ هەڵبەت پارەتان لێ وەرگرتووە و هێشتووتانە کە هەڵبێت، هەرچی ئەوان سوێندیان خوارد، ئەم باوەڕی نەدەکرد و دەستی کرد بە لێدانیان و لە ئاکامدا فەرمانی دا کە هەر چوار کەسیان بخەنە بەندیخانەوە، ئەسەدوڵڵاخانیش لەوپەڕی پەرۆشی و پەشۆکاوی کە ئایا چی ڕووی داوە و شاتەیموور بۆ کوێ ڕۆیشتووە، بە ناچار کەسێکی بۆ ئەشکەوتی تەیموور نارد بەو هیوایە کە ڕەنگە بۆ ئەو شوێنە چووبێت، بە ڕێکەوت دوو سێ ڕۆژ لەمەوپێش ئەسەدوڵڵاخان بۆ بەخشینی تەیموور نامەیەکی بۆ عیمادودەوڵە نووسی، نێردراوەکە بە حاڵێکی پەرێشانەوە گەڕایەوە و وتی دنیا ڕووخا، کاتێک پرسیاریان لێ کرد وتی ئەمڕۆ پێش هەڵاتنی هەتاو لە مەیدانی تۆپخانە تێ دەپەڕیم، لە پای تورە [شوێنی ئێستای شارەبانی، شوێنی ئێستای بەندیخانەی حکوومەتی] لە تەنیشتی حەوز دیم کە سەری کەسێکیان بڕیوە، چاکتر کە ڕوانیم دیم کە شاتەیموورە و سەریان

بڕیوه و له کاتی وتنی ئەم قسانە دەگریا و فرمێسک لە چاوانی دەهاتە خوارەوه. ئەسەدوڵڵاخان و دانیشتووان سەرەڕای ئەوەی کە هێشتا بڕوایان بەم هەواڵە نەدەکرد، بەڵام خەمگین بوون و نزیکی ئێوارەی هەمان ڕۆژ نوێنەرێک لە لایەن عیمادودەولەوە هات، فەرمانێکی بۆ مەئموور و فەرمانێکیشی بۆ ئەسەدوڵڵاخان نووسیبوو کە تەیموور بە پێی خۆی هاتە قەتڵگا و کۆتایی بە کاری هات، تاقمێک کە لە دەوروبەری ئەو بوون پرژوبڵاو کران و یەک دوو کەس لە ناسراوانی بۆ شار بێنن. ئەو نێردراوە کە بۆ ئەشکەوتی تەیموور چووبوو، وتی کە نە تەیموور لەوێ بوو نە کەسێک لەو خەڵکە لەوێ مابووەوە.

مەئمووری ناوبراو بەم بۆنەوە دەسخۆشانەی لە ئەسەدوڵڵا خان وەرگرت و بۆ شار گەڕایەوە، بە کورتی ئەمە بەسەرهاتی شاتەیمووری گۆران بوو بە پێی وتەی مەلا مستەفای قەڵخانی.

پێشبینییەکانی تەیموور کە بە شێوەی شیعرن زۆرن و بە شێوەی بەند، بەند وتراون و بە (شێوەی تەیمووری) ناسراون، هەر شێوەیەکی لە پێوەندیی لەگەڵ بابەتێک داناوە، لەوانە، ئەم شیعرە کە شێوەکەیان سەبارەت بە ڕووداوەکانی ئەم سەردەمەیە [١٣٠٥ی هەتاوی] و بۆ نموونە لەم نووسراوە مێژووییە هێناومە کە تا ئەو لەگەڵ ئەم پێشهاتانە هەڵبسەنگێنن کە تا چ ڕادەیەک بە دروستی، قامکی لە سەر ڕاستییەکان داناوە، چونکە هەروا کە وتوویانە، مشت نموونەی خەرواره و کەم نموونەیەک لە زۆرە.

«وله»

تەیموورعەیانەن وەحوکم باتن وەنەت عەیانەن
وە ئـەمـــــــــــر بـاتـن وەقـت بـەیـانـەن

تـەیمـوور مـــــەواچە جـــــە قــــەوڵ باتـن
وە ئێــــعـــــجـــاز پاک ئیـــــمـــام زامـن

ڕەزای دەر ڕەزای یەکــتـــای بێ هەمـــتـــا
بێ مـــسـل و ڕەفـــێق کـــەس ســـەر نەزانـا

ئـەی دەورە تـارن، دەورەی قـــــــەجـــــــەرن
دەوران قـــــەجــــــەر پڕشـــــۆر و شـــــەڕن

شـــــەكـــــاک كــــوور زەین، دار بـێ بـەرن
حــەقــێــقــەت گــومــەن، بـاتڵ ســەمــەرن

عـــــــــەداڵـەت گـــــــــومـن، زاڵـم و زۆرەن
حــەقگوویان زەبوون، حــەق بینان كـوورەن

دەوران قــــەجــــەر، دین كـــــەم عـــــەیارەن
دیانەت خـــــامـــــۆش، ڕاگـــــەشــــان تـارەن

دەور قــــــــەجــــــــەرەن، فــــــەسـڵ تاتـارەن
حــــەرف حــــەق لاشـــان، چۆ زەهـر مـــارەن

هـەر كــــەس حـــــەرف حـــــەق باوەرۆ زوان
نـاوش لـە دەفــــتــــەر حــــەق مــــەبۆ لـەئان

وای ئــەی دەورە بــێ دەوامــــــــــــــــــەنـی
تـەوســـــەن ســــەركــەش، بێ لە جـــامـــەنـی

دوو كـــەس مـــڵـــۆزم وە قــــەجــــەر مــــەیون
نـاو نـەنگشــــــان، لە دەفــــتـــــەر مـــــەنون

یـەكـــێـــشــــــان قــــابز ئەروای نـاســــــرەن
ئـەو یـەكی هـەنی ئـەحــــــمـــــــەد باتڵــــــەن

قـــــــەجـــــــەر قــــــــڕانـەن لـە ئێـــــران زەمـین
واتــەی بـاتـنـەن وە ئـەمــــــــــــــــر یـەقـین

لـوای ناتـەمــــــام جــــمـــــــووری عـــــــەیان
بگیـــــر وە شـــــۆرەت لـە مـــــوڵک ئێـــــران

لەو دەمــا ئــەحـــمـــەد وەتاو و وە جـــەخت
وە ئـەمـــر باتن مـــەكـــەفـــۆ لە تـەخت

ئێـــــران لـەو دمــــا ئـەمـن ئـەمـــــان بـۆ
جـمـــهـووری مـوتلّــەق وە جــەخت عــەیان بۆ

لـەو دمـــــا وەپا جــــەنگ دین مــــــەبۆ
ئـەی جـــەنگ دینـە لـە قـــەزوین مـــەبۆ

ئـاو ئاســـیـــاوان كــول مـــەیوا ســـەرین
ئـاو هـەرمـــــەزی مـــــەتكیـــــۆ وەهـوین

ئـەوسـا مـــەكـــەفـــۆ خـــرۆش غـــەوغـــەو
ئـەسـبـان تـەشنـەی ئاو، مـەردان تەشنەی كـۆ

نـایو شـــاســـوار نـە پـەردەی خــــەفـــا
ڕوو مـــەكـــەی عــەیان وە خـــەلق بەرمـــەلاّ

مـن نـە ڕكـــاوش بگێـــڵـــێـــمـــــەوە
شــۆر ڕەســتــاخــێــز مــەخــێــزێمـــەوە

هـونیـــان وێم، یـەكـیـــەک وە قـــەســـاس
مـــەكــێــشـــۆم وە هـوین وە تێـخ ئـەڵـمـــاس

ئـەی واتـەی مـنـە لـە ئـاخــــــر زەمـــــــان
وە كـــول خـــەلقـــان پـاک مـــەبـۆ عـــەیـان

ســــرووش غــــەیبـم وەگــــووش یـەوانـا
(تـەیموور) سـرِ فـاش كـەرد، سـەر وەپـی دانا

[ڕاپۆرتی خوالێخۆشبوو میرزا باقر فانی،
كۆمەڵەی سەید عەبدولحسەین سوڵتانی،
بەیازی خەتی كتێبخانەی نووسەر]

بەڵام ئەوەی کـە لە کـۆبەندی ئـەم ڕاپۆرتانە بە دەست دێت، بەپێی وتەی دانەری (ناسخ التواریخ) و بە سـەرنجدان بە باوەڕی خەڵکی ناوچەکە بە جەنابی تەیموور و ناوبـژیوانیکردنی ئەسـەدوڵڵاخـان کـە نـەدەیویست ئـەم مـەئمـووریـەتە بە ئەنجـام بگەیەنێت و نە دەیهـەویست کە تەیموور دەسـتبـەسـەر بکـات و هەوڵی ئەوەی داوە پاکـانـەی بۆ بکـات و ئازادی بکات بەم جـۆرە عـیـمــادودەولە بـە گـرتنەبـەری ئـەم ڕێوشـوێنـانە، بەسـتـێنەکـەی ئامـادە کـرد و بەهـێنانی جـەنابی تـەیموور بۆ قـەڵای حکوومەتی گۆران، دەستەی سوارە تایبەتەکان دەکاتە مەئمووری ناردنی ئەو کە بە بێ ئاگاداربوونی دانیشتووان و حکوومەت، ویستی عیمادودەولە بەشێوەی شاراوە بە ئەنجـام دەگـەیـەنن و جـەنـابی تەیموور کـە شـەهـیـدبوونی خـۆی بە ئەمـری باتین دەزانی، بۆیـە بەپێی خـۆی چووە قـەتڵگـاکـەوە. سـەرهەڵدانی تەیموور لـە سنووری عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق) لە ناوچەی گۆران بەم شێوەیە کۆتاییی دێت.

درێژەدانی بزووتنەوەی تەیمووری

بەڵام درێژەدانی سەرهەڵدان و بزووتنەوەی تەیمووری لە ناوچەی سەحنە و دینەوەر و کرماشان و... لەگەڵ ئاشکرابوونی حەزرەتی تەیمووری دووەم (فەتاح) درێژەی دەبێت، چونکە بە پێی ئەوەی کە ئاغا سەید ئەمروڵڵا شائیبراهیمی نووسیویە؛ مەلا بەهرام خان گشویریی لوڕستانی بەرپرسی زیندانی تەیموور کە پارێزەر و چاوەدێری ڕووداوەکانی ڕواڵەت و باتینی تەیموور بوون وەهایان باس کردووە کە سەرەڕای کەشف و کەرامات و ئیعجازی بێ ئەژمار کە لە جەنابی تەیموور لە شەوی سێیەمی شەهید بوونیاندا دەیبینن، و... خودی تەیموور پێش شەهیدبوونی بە مەلا بەهرام خان کە بەقووڵی باوەڕی پێی هێنابوو لە ژێر ناوی شیعری ژێرەوە مزگێنی دەدات کە پاش تێپەڕینی مانگ و نیوێک ئاشکرا دەبێت و من بەشێوەیەک کە خەڵکی ئاسایی دەیبینن نامرم و هەرا و هوریایەکی مەزن بەرپا دەکەم کە دەقی سەرەکیی ئەو شیعرانەی وا مەلا بەهرام خان نووسیونی و پاشان لە سەحنە داویە بە خوالێخۆشبوو سەید فەرەجوڵڵا شائیبراهیمی بەم چەشنەی خوارەوەیە:

پەری زەنجیرم دڵ ماران وە تەنگ
یە کردەی وێمەن وە هەزاران ڕەنگ

وەعدەی مەویەرۆ یەک مانگ و نیمێ
مەکەرووم وەپا شوور عەزیمێ

ذات من نەزات حەیدەر دوور نییەن
شەکاکان ماچان یە تەیموور نییەن

یاران بزانن یە کەراماتە
مەردە زیندە بی هەیهات هەیهاتە

بە پێی ئەوانەی کــە باس کــراون؛ تەیمووری دووەم (فــەتاح) بە پێی ئەو ناونیشانەی کە پێشتر تەیموور باسی کردبوو لە ناوچەی بالاوەند لە ڕۆژگاری دەسەلاتی لوتف عەلی خان بالاوەند هاوچەرخی عیمادودەولە سەرهەڵدەدات، تا ئەو جێگایە کە دەگاتە گوێی ئەو موریدانەی کە باوەڕیان بە سەرهەڵدانی دووبارەی تەیموور هەبووە، و بۆ زیارەتی دەچن و باوک و دایک و برای تەیموووریش لەم راستییە دڵنیا دەبن... بە تایبەت دانیشتووانی سەحنە ئەم ئاشکرابوونە وەکو بەردەوامی ڕۆحــانی و جەستــەیی بزووتنەوەی حەزرەتی تەیموور پێشــوازی لێ دەکــەن و چەندان مــوریدی ناودار لەم ناوچەیە دەچنە ژێر فــەرمــانی جــەنابی تەیمووری سانی لەوانە؛ ئاغا سەید فەرەجوڵڵا شائیبراهیمی و ئەویتر شێخ نەزەرعەلی جەناب کە ڕۆڵێکی بەرچاویان لە بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی درێژەی بزووتنەوەی تەیمووری لە بەرگی ئاینی ئەهلی حەق لە ناوچەی سەحنە و دینەوەر و کرماشان و تاران هەبوو.

بە دوای ئاشکرابوون و ڕاگەیاندنی سەرهەڵدانی تەیمووری سانی لە چوون بۆ بالاوەند هاوڕێ لەگەڵ خزمەتکاری تایبەتی دەروێش نەسروڵڵا جەلالوەندی لە لایەن مەئموورانی حکوومەتی لوڕستان دەسبەسەر دەکرێن و بۆ ماوەی هەژدە مانگ لە بەندیخانە بەند دەکرێت، لە لایەکەوە نەسەلماندنی تاوان و لە لایەکەوە گوشاری قازییەکانی شەرع، دەبنە هۆی مانەوەی ئاغا تەیموور لە بەندیخانە و چونکە ئازادکرانی ناوبراو بە شێوەی ئاشکرا دەبووە هۆی ناڕەزایەتی دەربڕینی نەیاران، بە شێوەی نهێنی پێشنیاری هەڵاتن لە بەندیخانەی پێ دەکەن، ئەویش بە مەرجی ئازادبوونی بەندییەکانی تر قبووڵی دەکات و هاوڕێ لەگەڵ دۆستانی هەڵدێت و بەم جۆرە ماوەیەک لە ناوچەکانی سەحنە و ئەسەد ئاباد و هەمەدان و ئیسفەهان و هەندێ لە شارەکانی تر سەفەر دەکات، لە کاتی ئەم سەفەرانەدا لە زەرەندی ساوە دووبارە تووشی مەئموورانی حکوومەتی دەبێت و بۆ تاران دەینێرن و لە ئەنباری شــاهی مــەیدانی ئەرکی ئێســتــا بەند دەکرێت، لە مــاوەی زیندانیبوونی ئەو ژمــارەیەکی بەرچاو لە بەرپرســان و بەندکــراوەکــان دەبنە مــوریدی و بە دوای گێڕانەوە و لێکدانەوەی خەونێک بۆ ناسرەدین شا(١٢٦٤ـ١٣١٣ک.م) کە داوای خــەو لێکدانەوەیەک دەکــا تا خــەونەکــەی بۆ لێک بداتەوە. و بە ئاگــاداربوون لە هەبوونی جەنابی تەیمووری سانی (فەتاح) بۆ ناو کۆشکی شایی دەیبات، پاش

کەمێک قسەکردن ناوەڕۆکی خەوەکەی بۆ باس دەکات و لە وەڵامی شاکە دەڵێت: (تۆ هەر ئەو کەسەی کە لە ڕۆئاوای وڵاتدا دەستت کردووە بە ئاژاوەگێڕی و بانگەشەی پادشایی دەکەیت). تەیموور لە وەڵامدا دەڵێت: (ئێمە پادشای باتینین و پاشایی ڕواڵەتمان بۆ تۆ و کەسانی وەک تۆ داناوە...) بە هەر شێوە بە هۆی ڕاڤەکردنی خەونی شا، ڕێزی لێ دەگرن و مووچەیەکی ساڵانەی بۆ دەبڕنەوە و کەرەستەی پێویست بۆ سەفەر و نیشتەجێبوونی لە هەمەدان ئامادە دەکەن بە هۆی کەرامات و ئاکاری سەرنجڕاکێشی و هەروەها باوەڕمەندبوونی موریدەکانی، بنەماڵەی قەراگزلووی هەمەدان کە بنەماڵەیەکی ناودار و خۆشزەوق بوون بووبوونە هۆگری و ئەمیر ئەفخەم قەراگزلوو کچەکەی خۆی بە ناوی فاتمە خانم لە ناوبراو لە ئەنجامی ئەم زەماوەندەدا دەبێتە خاوەن منداڵێک بە ناوی حەسەنشا (قطب الدولة) کە ئاکامی ئەم زەماوەندە بوو. [فریدالملک قەراگزلوو لە بیرەوەرییەکانیدا چەندان جار لە قطب الدوله ناوی بردووە].

ئاغا تەیمووری سانی لە هەمەدان کۆچی دوایی کرد، دەنگۆ کەوتە ناو خەڵک کە ژەهراوی کراوە، پاش ئەوەی کە بە پێی وەسیەتی خۆی لە حەمامی (بن) بازاڕ غوسڵ درا، موریدان و پێڕەوەکانی تەرمەکەیان لە تەنیشت مەزاری باباتاهیری هەمەدانییەوە ناشت. دەروێش نەسروڵڵا خزمەتکاری تایبەتی ناوبراو کە گەنجینەیەک بوو لە مەقاماتی باتینی حەزرەتی تەیمووری سانی، لە ڕۆژگاری ئاغا تەیمووری سانیدا لە شاری تویسرکان ژیانێکی باشی پێکەوە نابوو کە پاش مردنی ئاغا تەیمووری سانی گەڕایەوە بۆ تویسرکان و زیاتر لە هەفتا ساڵ تەمەنی کرد، لەو شارەدا کۆچی دوایی کرد و هەروەها لەگەڵ منداڵانی ڕۆحانی ئاغا تەیمووری سانی لە پێوەندیدا بوو [بەسەرهاتی ژیان و ئاکاری جەنابی تەیمووری بان یارانی و ئاغا تەیمووری سانی ناسراو بە فەتاح، سەید ئەمروڵڵا شائیبراهیمی، سەحنە، بەفرانباری ١٣٦٤].

بزووتنەوەی تەیمووری لە سەردەمی نەوەکانی ئەودا درێژەی نەبوو، چونکە حەسەن شاهی، قوتبودەوڵە کوڕی ئەو کە خوێندەوار و ئەهلی فەزڵ و قەڵەم بوو، لە دەرباری ئەحمەدشای قاجار بەهۆی تێگەیشتوویی و کارامەییەوە خەریکی کارکردن بوو؛ تەنیا منداڵی قوتبودەوڵە کە کچێک بوو بۆ سەید عەلی ئەسغەر تورکستانی مارە کرا کە لە ناودارانی ئەهلی حەق بوو، وا دیارە حاجی کوێر بووە.

بەڵام سەید فەرەجوڵڵا شائیبراهیمی لە هەمەدان و کرماشان سەحنە و دینەوەر و ئازەربایجان و شێخ نەزەرعەلی کە بە فەرمانی تەیمووری سانی (فەتاح) ئەرکی سەرپەرشتیی موریدانی تاران پێی دەسپێردرا و لە تاران لە کەناری موریدە ڕاستەقینەکانی تری ئەو حەزرەتە وەکو منداڵانی باتینی و ڕۆحانی و حەقیقیی تەیموور، کوورەی بزووتنەوەی تەیمووریی هەروەها ڕووناکتر کردەوە، کە لە جێگای خۆیدا باسی ڕابردووی ئەوانمان کردووە.

سەرهەڵدانی ئاغا سەید ڕۆستەمی حەیدەریی گۆران

(١٣٠٠ ک.م)

لە سەردەمی دەسەڵاتی مەسعوود میرزا (ظل السلطان) کوڕی ناسرەدین شا لە سەرتاسەری ڕۆژئاوای ئێران و ناوەندی ئێران و بەهۆی دەستدرێژی لەڕادەبەدەری فەرمانڕەواکانی ژێردەسەڵاتی (ظل السلطان) بە پێکهێنانی یەکیەتییەک لە نێوان هۆزە دراوسێیەکان کە لە باوەڕی ئاینی و ئاماژەی ڕێبەری ئاینیی گۆران (ئاغا سەید ڕۆستەم)ەوە سەرچاوەی دەگرت، لە ماڵی جەنابیان لە تووت شامی هۆزەکانی گۆرانی قەلعە زنجیری، کرندی، کەلهوڕ، یەک دەگرن و بە پێی بنەماکانی هۆزی و باوەڕیی خۆیان، بوونە هاوپەیمان و سوێندیان خوارد کە دژی دەسەڵاتی (ظل السلطان) دەست بکەن بە سەرهەڵدان، چونکە مەسعوود میرزا (ظل السلطان) بە سەپاندنیماڵیاتی قورس و بەسوخرەگرتنی خەڵک ئامانجی ئەوە بوو کە دەوڵەتێک لە ناو دەوڵەتدا دروست بکات و بۆیە دەستی بەکرێگیراوەکانی ئاواڵە کردبوو بۆ چەوساندنەوەی خەڵک.

چونکە حسێن خان (سردار معظم) سەرۆکی هۆزی گۆران بە پێی ڕەوشتی پارێزکارانەی خۆی لە بەشداریکردن لە یەکیەتیی ناوبراو خۆی پاراست، فەرامەرز سوڵتان وەکو فەرماندەری سەربازی سەرهەڵدانەکەی ئاغا سەید ڕۆستەمی حەیدەری گۆران ئاڵای سەرهەڵدانەکەی گرتە دەست؛ هاتوچۆی کاروانە تیجارییەکانی بازرگانەکان لە ژێر پشتیوانیکردنی بەریتانیان و عوسمانی کە ئاکامی هەوڵ و تێکۆشانی خەڵکیان بە هەرزان و تالآن دەبرد کەوتە مەترسی، خەڵک لە ژێر پشتیوانیی یەکیەتی ناوبراو، ئاسوودە بوون و هەر ڕۆژ بە ژمارەی لایەنگرانی سەرهەڵدانەکە بە دژی دەسەڵاتی زوڵم و زۆر زیاد دەبوو کار گەیشتە جێگایەک کە (ظل السلطان) و ناسرەدین شا لەم پێوەندییەدا دەست بکەن بە وتووێژ و نامەگۆڕینەوە و شا لە وڵامی چارە دۆزینەوەی کوڕەکەی سەبارەت بە

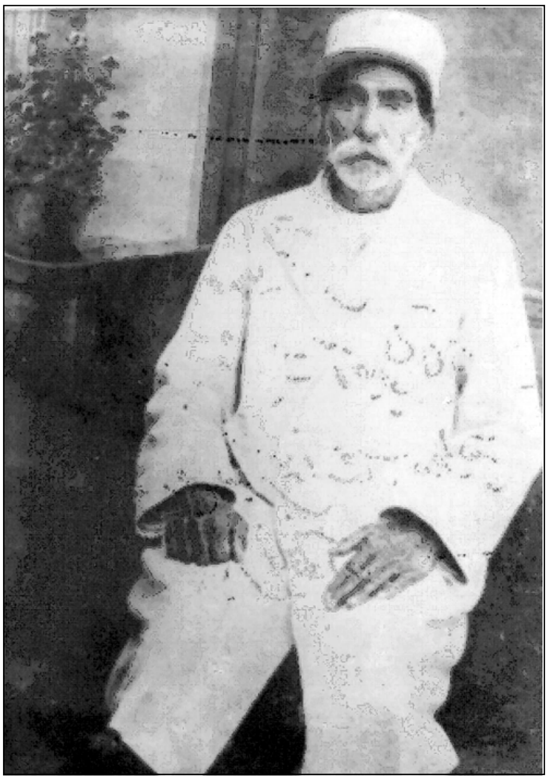

سەید ڕۆستەمی حەیدەریی گۆران

بارودۆخی گۆران نووسی: (چاککردنەوەی ڕێگەوبان و شوێنە گشتییەکانی زەهاو و قەرەبووکردنەوەی خەسارەکانی ئەو شوێنانەش پێویستی بە فەرمانی تایبەتە، زەهاو دەبێ ئاوەدان بکرێتەوە و نەبوونی هێمنی و ئاسایش و هۆکارەکانی تر کە بوونەتە هۆی خەسار و کاولکاریی یەک لە دوای یەک، چارەسەر بکرێن، هەموو کەرەستەیەک لە بەردەستتاندایە و هەرچی لە پێناوی بەڕێوەبردنی خەیاڵی باش و ئاوەدانی بفەرموون، ئێمەش پشتتان دەگرین، بۆ چاوەدێریی بەسەر جموجووڵی گۆرانەکان و گرتنەبەری هەندێ ڕێوشوێنی ناوخۆیی لێکۆڵینەوەکانی ئێوە خۆیان بەڵگەن و ئەوەی کە بە باشی دەزانن جێبەجێی بکەن، لەم جۆرە بابەتانەدا پێویست نییە کە لە لایەن ئێمەوە فەرمانێک دەربکرێت. (٣ ڕەجب، یونت ئیل ١٢٩٩ک.م) ـ [بەڵگەنامە هەڵبژێردراوەکانی سەردەمی قاجار، ل٧٤]

پاشان، (ظل السلطان)، حاجی سەیاحی ناودار، لایەنگر و مەئمووری شاراوە و ئاشکرای خۆی بۆ هەڵسەنگاندنی مەسەلەکە و تاوتوێکردنی بارودۆخەکە و هەروەها ئامادەکردنی ڕاپۆرت بۆ ناوچە نارد و کردەوەی (ظل السلطان) بە پێی ئاکامی ڕاپۆرتەکەی ئەو ئامادە کرا. حاجی سەیاح لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا سەبارەت سەفەرە (مەئمووریەت)ە دەنووسێت: (دوو هۆزن [گۆرانەکان] کە هەر دوو لە کوردەکانی ڕۆژئاوای ئێرانن. یەکێک (گۆران کرندی)، سەرۆک هۆزەکەیان عەلی موڕادخانە و ئەویتر هۆزی «گۆران قەلعە زنجیری» کە سەرۆکەکەیان حسێن خانە و دەڵێن: زنجیری دادپەروەریی ئەنوشیروان لە شوێنێکدا بووە کە ئێستا لەوەرگەی هۆزەکەی ئەوانە. بەتایبەت سەید ڕۆستەم؛ لەو ناوچەیە ڕێبەری ئاینی و بە وتەی ئەوان سەرۆکی ئەهلی حەقە، کە هەموو دانیشتووانی ئەو دەوروبەرە مورید و گیانفیدای ئەون. بارەگاکەی لە تووت شامییە، کەشوهەوا باش بوو؛ پێش لە بەیانی لە بابایادگار سوار بووین لە چیا خۆش ئاووهەواکان بەدەم سەیرانەوە چووین هەتا نیوەڕۆ هاتینە ناو تووت شامی، خێرا ئێمەیان برد بۆ خێوەتەکەی (سەید ڕوستەم) کە لاوێکی خۆش سیما بوو و کڵاوێکی لبادی لەسەر نابوو، جلوبەرگی لبادی لەبەردا بوو. پاش وەناو چوونی من، مەڕێکیان سەر بڕی. دەستمان بە قسەکردن کرد؛ وتم: دەسەڵاتدارانی ناو حکوومەت بە دەستی ئێوەوە زۆر ڕازی نین، ناسروڵولکم هێشتا نەدیوە، بەڵام کەسانی تر مەبەستی (ظل السلطان)دا سەبارەت بە ئێوە باش نییە، وتی: من هیچ تاوانێکم نییە. چەند کەس

پێکەوە ئەسپێکیان کڕیبوو بۆ سواربوون بە منیان دا و ئەم ئەسپە دڵی حکوومەتی بردووە! هەزار ئەسپیان هەیە و تەنیا ئەمە دەبینن، ئەمنیش بۆ ئەوەی کە خەڵک مایین بێنن و سوودمەند بن و هەمیش کڕیارەکان نارازین؛ ناتوانم پێشکێشی بکەم. ئەم ئەسپە وەها کەوتووەتە بەرچاو کە بۆ وەدەستهێنانی هەموو هەوڵ دەدەن؛ بە من دەڵێن یاخی و دەیانەوێ بمکوژن تا ئەم ئەسپە ببەن. بە داخەوە دەسەڵاتیش هێزی تەواوی بە فەرمانڕەواکان داوە و ئەوانیش دەستدرێژی دەکەنە سەر ماڵ و گیان و ئابڕووی هەرکەسێک کە دەیانەوێت و ئەگەر کەسێک وەها شتێک قبووڵ نەکات بنەماڵەکەی لە ناو دەبەن، ئەمەیە تاوانی من و کەسانی وەک من. [باسی ئەم ئەسپە زۆرتر لە چیرۆک دەچێت ئەم بابەتە لەگەڵ ئەوەی کە لەبارەی میرخوسرەو لە سەرەتای بەشی یەکەمدا لە سەرەنجام (دەورەی حەوتەوانە) هاتووە، لێکچوونی تەواوی هەیە و بە گشتی ئەسپ لە ئاینی عەلەوییەکانی (یارسان) هەر وەکو ئێرانییەکانی کەونارا، پێگەیەکی تایبەتی هەیە و لەگەڵ سەرهەڵدان و شۆڕش دێت.]

لەم ناوەدا چەند سوار بەدیار کەوتن، یەکێکیان فەرامەرز سوڵتان بوو کە زۆر کەسێکی تێگەیشتوو بوو. فەرامەرز سوڵتان منی بردە ماڵەکەی خۆی لە تەختگا. شەوم لە ماڵی سەید ڕۆستەم بردە سەر. و نیو کاتژمێر بەر لە هەڵاتنی خۆر کەوتینە ڕێ، چونکە زۆر دوور نەبوو. چووینە ناو تەختگا و زۆر ڕێزیان لێ گرتین. حسێن خانی یاوەر و سوڵتانەکان بۆ دیدار لەگەڵ من هاتن ڕۆژمان ڕابوارد وتم: «دەمەوێ یەکسەر لێرەوە بۆ کرماشان بڕۆم» وتیان: دوورە. داوام لەوان کرد زوو بکەوینە ڕێ، سوارەکانی عەلی مورادخان [احتشام الممالك] یان گەڕاندەوە، خۆیان بوونە هاوڕێ چەند سوار...) – [بیرەوەرییەکانی حاجی سەیاح، ل٢٣٠-٢٣١].

پاش گەڕانەوەی حاجی سەییاح، (ظل السلطان) بە هەموو توانای خۆی و هێزی سەربازییەوە بە پشتبەستن بە هێزی ماڵیی ئاغا حەسەن وەکیلودەوڵە و چاوەدێریکردنی نوێنەرە سەربازییەکانی عوسمانی دژی سەرهەڵدانی سیاسی ئاینی ئاغا سەید ڕۆستەمی حەیدەریی گۆران بە یارمەتیی خەڵکی گۆران و کەلهوڕ بە فەرماندەیی فەرامەرز سوڵتان تفەنگچی، دەستی دایە چالاکی، (ظل السلطان) سەبارەت بەم ڕووداوە دەنووسێت: (لە ڕۆژنامەی خۆمدا ساحیب دیوانم لەگەڵ جەلالودەوڵە کوڕی (ظل السلطان) بە نۆرە بەرەو فارس نارد و خۆمانیش بە

ئامانجی دابینکردنی ئاسایشی کرماشان و کوردستان کە هەزار جار لە لوڕستان خراپتر بوو، هەروەها هۆزەکانی کرماشان دەستیان دابووە نافەرمانیکردن؛ بە دڵنیاییەوە خراپتر لە لوڕستانن... هۆزەکانی گۆران لە لایەن دوو سوڵتانەوە، یەکێک فەرامەرز سوڵتان، ناوێک و یەکێکی تر حسێن عەلی سوڵتان ناوێک، بەشێوەیەک هێمنایەتیی ئەو ناوچەیەیان تێک دابوو کە بۆ باسکردن ناشێ [!] هۆزەکانی کرندی و کەلهوڕی هەزار جار خراپتر لە چەلەبی و گۆران و ئەوەی کە دیارە بارودۆخێکی ناخۆشە؛ یەکەم لە ڕێگای تەلەگراف فەرمانم بە حاجی حەسەنی وەکیلودەوڵە دا تا کرووزێک، هەر کاتێک ناسرەلمولک بە تۆ حەواڵە بدات؛ بە خێراترین کات بیدات و بە تەلەگراف بە (ناصر الملك) ئاگادار کردووە کە خۆت لە هەر شوێنێک و هەموو کاتێک وەکو وەزیری پلە یەکەم دەورت گێڕاوە و لە کەموکوڕییەکانی باشتر ئاگاداری و دەزانی کە ئامانجی گەورەی ئێمە چییە و هۆی ناوی چاکەی گەورەی تۆ لە چیدایە. بە وتەی میرزا مولک خان، دۆستی هەردوومان، هەموو گرێ پووچکەیەک بە پارە دەکرێتەوە، بە بێ ئەوەی کە تۆ بتەەوێت و باسی بکەی، پێنجسەد هەزار تمەنم لە ڕێگای وەکیلودەوڵەی بەریتانیاوە، حەواڵە کرد، سێ فەوجی هەمەدانم کە ئەفواجی عاشقلوون بۆت داناوە و حیسامولمولک ئەوانی حازر کردووە و چوار فەوجیشم لە عێراقەوە ناردووە؛ ئەم حەوت فەوجە و خۆیشم هاوڕێ لەگەڵ دوازدە هەزار کەس لە برووجێرد، بۆ پشتیوانیی تۆ حازر دەبم، دەمەوێ ڕیشەیان بسووتێنی، والی ئەبووقەدارەشم لەگەڵ دوو هەزار سوار و پیادەی پشتکۆیی ناردووە، لەگەڵ لەشکرەکەی خۆت کە لە کرماشانن و ئۆردووی من لە نزیکتەوەیە، بیست هەزار کەس بۆ سەرکوتکردنی ئەو یاخییانە ئامادەن و ئەمە تەنیا بەڵێن نییە، بەڵکو بەکردەوە بە ئەنجام دەگات، هەرچی پارەشت دەوێت لە وەکیلودەوڵەی بەریتانیای وەربگرە، لەپاڵ ئەمانەشدا، بۆ خۆت کارزان و ئەمەکناسیشی. ناسرەلمولک هەمیشە بە خۆی دەوت، کاتێک کە ئەم تەلەگرافەیان لە تەلەگرافخانەوە هێنا و بە منیان دا؛ خوێندمەوە هەتا دووسێ حەوتوو وەڵامم نەدایەوە وام دەزانی لە تەلەگرافە ئاساییەکانی دەوڵەتی ئێرانە؛ پاش سێ حەوتوو دیتم لە نزیکەوە هەزار بار قوورخانە (تۆپخانە) بۆ تۆپ و چەکی ئوتریشی و چوار هەزار پارچە چەک و شەش تۆپ و سەمسامولمولک ـ عەلی نەقی خان کەزازی وێڕای چوار فەوجی

عێراقی و والی وێڕای دوو هەزار سوار و پیادە گەیشتن. وەکو فێدارێک کە مانگی تازە دەبینێت، خەریک بوو شێت بم، بۆ لای وەکیلودەوڵەم نارد کە لە پێوەندی لەگەڵ ئەم حەواڵەی ئیسفەهان و (ظل السلطان) چی دەڵێی؟ وتی: پێنجسەد هەزار تمەن لە هەر کوێ کە بتانهەوێت حازرە. حەواڵە بدەن، ئەو کاتە لە خەوی خەفڵەت هەستام. زانیم؛ (ظل السلطان) وەکو باپیری ئاغا محەمەدخان نایبوسەڵتەنە لەو کەسانەیە ئەوەی کە دەیڵێت، دەیکات. ناوی دەوێت، کاری دەوێت، ئابڕووی دەوێت بانگی حیسامولمولکم کرد. وتم: کورم؛ ڕووداوەکە بەم جۆرەیە؛ ئەوە پارە و ئەمەش کەلوپەلی پێویست، لە پشتکۆ و عێراق و ئیسفەهان بۆمانیان ناردووە، ئێستاش بە ڕیشی سپی ئێمە و نێعمەتێک کە لە بنەماڵەی ئەوان پێمان گەیشتووە و ئەم شک و گومانە کە بە ئێمەیان هەیە؛ باش نییە خزمەتیان نەکەین و لە ڕێگایان گیانبازی نەکەین. خێرا بە سواری برۆ فەوجەکانی عاشقلوو بێنە. بە منی دەوت و چەندان جار سوێندی خوارد تا بڕوام کرد، کاتێک کە من و حیسامولمولک تەلەگرافەکەمان خوێندەوە، دیتمان نووسراوە، کە لە ئێوە هیچ شێوەیەک شتێکمان ناوێت، لەم یەک کۆڕوورە، تەنیا ئاسایش و ناوی چاکە و پێشکەوتنی کاروبارمان دەوێت، ئێمە هەردووکمان لە سۆنگەی ئەو ئازایەتی و نیازپاکییەی کە لە ئێوە دیمان نزیکەی دوو سەعات گریاین، وتمان کە دەبێ دەست بە کار بین. ئەوە بوو کە ئەو کورتە وەڵامەم عەرز کرد، وەڵامی من بۆ ناسرەلمولک ئەوە بوو کە جەنابتان لەگەڵ ئۆردوو تەشریف بێنن بۆ برووجێرد، شوێنێکی خۆشە. ناوەندی سێ ویلایەتی عەرەبستان و لوڕستان و کرماشانە و لە باری هەرزانی و فراوانیی دانەوێڵەوە بڕیاری گونجاوتان داوە ـ بە هۆی گەیشتنی فەوجەکانی عێراق و والی و مەلبووس کەرەستەی پێویست و جبەخانە و تۆپ و چەک کە هاتوون لەگەڵ گەیشتنی فەوجەکانی عاشقلوو، هیوادارم پێویستی بە زەحمەتی وجوودی موبارەک و حەرەکەتی ئوردووی موبارەکی کرماشان نەبێت و خزمەتگوزاری هەمیشەییتان بە پێی ویستی ئێوە بتوانێت کارەکان جێبەجێ بکات. بەڵام پیری غوڵام لە هەموو کاتێکدا هەواڵی ئەوە دەدا کە دەستەی سواری شاهی تەشریف دێن و خەریکی چاککردنەوەی عەمارەتەکان و قەسری شیرین و زەهاو کە بە پێویستیان دەزانم دەبم. ئەم بابەتە زۆر گرینگە و هیوادارم کە پارەکان بە فێڕۆ نەڕوات. (لەم بەینەدا خوا ڕەحمەتیان بکات ئەم پیاوە مەزنە چ ئەو چ ئامۆزاکەی حسێن خانی

حیسـامـولمولّک بەڕاسـتی کـە خزمـەتی باشـیـان کـرد، لەوپەڕی ڕاسـتـیـیـەوە ناوی چاکەیان بۆ دین و دەوڵەت بەجێ هێشت). بەڵام چ سەفـەرێکم کرد و چ زەحمەتێکم کێشا، کافر نەیبینێت و موسڵمان نەیبیسێت. لەم چوار مانگەدا هەموو ڕۆژێک لە بەیـانی هـەتا ئێـوارە و لە ئێـوارە هـەتـا بـەیانـی بێـجگە لە خـوێندنەوە و نـووسین و ناردنی فـڵانە نۆکـەر و گـەڕانەوەی هـەمـان نۆکـەر بۆ کـرمـاشـان و شـەڕەکـانی کرماشان و نووسینەکانی کرماشان و وتووێژی کرماشان چ لەگەڵ تاران، چ لەگەڵ خـودی کـرمـاشــان، هـەواڵێکی تر نـەبوو، ڕەنگە سی جـار خـۆم چووبێـتم بۆ تەلەگرافخانە و لەگەڵ بەرپرسـانی حکوومەت و وجـوودی مـوبارەک وەلی نێعمـەتی خۆم و ناسرولمولّک حـیسـامـولمولّک و والی ئەبووقـەدارە وتـووێژم کردبێت. دە جـار بڕیارم دا خـۆم بڕۆم، یەک دوو جـار حـاجی حـەسـەن وەکیلودەوڵەی بەریتـانیـا، لە کرمـاشان بۆ برووجێـرد و لە برووجێـرد بۆ کرمـاشـان چوو، مـیرزا حـەسـەن عـەلی خـان کە لاوێکی تێگەیشـتووە؛ بـەردەوام دەهات و دەچوو. سـەرەنجام بە یارمـەتیی خوای مـەزن گەیشـتمـە هـەموو ئامـانجەکانم؛ ڕەزا قولی خـان و داود خانی کـەلهوڕ گـیـران. فـەرامـەرز سـوڵتـان و حـوسـەین عـەلی سـوڵتـان لـە هـۆزی گـۆران گـیـران. عـەزیزخـان باجـەڵان لـە هـۆزی باجـەڵان لەگـەڵ سـی کـەس لە کـەسـوکـارەکـانی و هـۆزەکەی گیران. عەلی موراد خان کرندی گیرا. سەید ڕوستەم کە هەر دەڵێی یەکە پیری کوردەکانـە لە کوڕەکانـی سەید براکە کە هەموو هۆزە کوردەکانی کرمـاشـان عـەلیولّلاهـین و سـەید براکە و منداڵەکانی ئـەو بە سـەمـبـولی عـەلی دەزانن و دەڵێن. عـەلی لەواندا خـۆی ئاشـکرا کـردووە، وەکـو بـابـیـیـەکـان و دەهریـیـەکـان... تەنیـا باوەڕیـان ئەوەیە کـە هـەرکـەس باوەڕی بـە سـەید براکـە و منداڵانی ئەو هـەبێت و نیازی بەوان دا لە هەموو عیبادەتێک سەرترە. و بەردەوام ئەم شیعرە دەخوێننەوە.

بارها گفته ام به خلوت دل
على الله و غيره باطل

در مذهب عارفان آگاه
الله على و على است الله

از سر درون جمله آگاه على است
گردش ده اين بلند خرگاه على است

جـــــز وی نبـــــود یلـد و لم یـولد
تفـسـیـر کـلام قل هوالله علـی است

ئەمە وێردی زمانی ئەوانە، ئەو کەسەی کە نەزر و نیازێک دەداتە بنەماڵەی سەید براکە و خوێنەری ئەم شیعرە پێویستی بە هیچ عبادەتێک نییە.

از چلیـــم و چـرس و چنگـــال و چـــلو
چون بحـق واصل شـــدی آســـوده شـــو

کێشەی سەرەکیی ئێمە بووبووە ئەم دەروێشە [ئاغا سەید ڕۆستەم حەیدەری] تا ئەوەی کە حیسامولمولک لەگەڵیدا بەشەڕ هات و بە زەبری تۆپ لە خانەقا هێنایە دەرەوە، بەرەو عێراقی عەرەب ڕاوی نا. جەهانمیر و فەقێ قادر و کەریم بێهلوول و سەلیم ئەحۆل کە سەرۆکی هەمەوەند بوون، لەگەڵ شەشسەد سواری حسێن قولی خان ئەبو قەددارەی والی متمانەی بەوان دابوو لەگەڵ خۆی بیانهێنێ بۆ ئۆردووی برووجێرد بۆ لای من؛ هەموویان لە کۆتوبەنددا بوون، بێجگە لە جەهانمیر و پێرەوەکانی، ڕەزا قولی خان کەلهوڕ ئازاد کرا، بەڵام فەرمان درا لە ئیسفەهان بمێنێتەوە. عەلی مورادخان کرندی ئازاد کرا و حکوومەتی کردن و سەرۆکایەتیی فەوجی کرندی پێ سپێردرا. داودخان پلەی ئیلبەگیگەریی ئیلی کەلهوڕی پێ درا و چووەوە بۆ ناو هۆزەکەی خۆی.

فەرامەرز سوڵتان چونکە دەستی کردبوو بە یاخیبوون و پیاوخراپی [؟!!] تیرباران کرا [لە یاسای شازادەی قاجار تەسلیم نەبوون لە بەرابەر ستەم و وەستان لە بەرانبەر ستەمکار، دەبێتە پیاوخراپی] حسێن عەلی سوڵتان کۆت و زنجیر کرا و نێردرا بۆ ئیسفەهان. جەهانمیر و سەلیم ئەحۆل سپێردرانە دەست ڕەزاخان تابیانهێنێت بۆ ئیسفەهان و لەگەڵ من بۆ تاران بگاتە خزمەت شا تا ئازاد بکرێت. چونکە بەڵێنێکی وەهام دابوو (الحمد لله رب العالمین) بەڵێنی خۆم بەجێ هێنا، شەو و ڕۆژێک بۆ خەرجی جەوانمیر و کەسوکارەکانی کە زیاتر لە سێسەد کەس بوون و باقی کەسانی ترمان ئازاد کرد تا لەگەڵ والیی پشتکۆ بڕۆن. چوارسەد تمەن خەرجیم دا پاش تەواوبوونی ئەم کارانە کە بە ویستی خوای مەزن ئەنجام درا لەسەر ئیزنی باوکی تاجدارم چوومەوە بۆ ئیسفەهان.

فەرید بەگ سەرتیپ، مەئمووری عوسمانی بۆ کرماشان و بۆ ئۆردووی

حیسامولولک هاتووه چون من بۆ کرماشان نەچووبووم، لەبەر هەندێ هۆکار ئەوم بۆ ئۆردووی خۆم بانگهێشت نەکرد، ئەویش لە ئۆردووەکان ماوەیەک مابوویەوە. پاشان بۆ عێراقی عەرەب گەڕایەوە [مێژووی مەسعوودی، لاپەڕەکانی ٢٩٦-٣٠٣]

ڕاپۆرتی (ظل السلطان) سەرهەڵدان و پانتاییی بزووتنەوەی سیاسی ئاینی ناوبراوە کە بە وتەی خۆی، بنەماکەی ئاغا سەید ڕۆستەمی گۆرانە و لە سەرەوەدایە فەرماندەییکردن و ڕێبەرایەتیی جوولانەوە و خەبات و شەڕەکە لەگەڵ سوپای حکوومەت، لە ئەستۆی فەرامەرز سوڵتانە کە گیانی لە پێناو ئەم ڕێگایەدا بەخت دەکات، هێزی ماڵی و بێ کۆتاییی باڵیۆزی بەریتانیا بۆ خەرجی سەربازی دژی شۆڕشەکە و سەرکوتکردنی بزووتنەوەکە، هێزی مرۆڤیی لەشکرە جۆربەجۆرەکانی ئیسفەهان، تاران، ئازەربایجان و لوڕستان پتر لە بیست هەزار کەس و شەش دەزگا تۆپ، چوار فەوجی عێراقی [اراکی] و والی لەگەڵ دوو هەزار سوار و پیادە و... ڕاکێشانی (ظل السلطان) بۆ بروجێرد و خۆئامادەکردن لە ماوەی چوارمانگدا و پێوەندی گرتن لەگەڵ ناوەندی فەرماندەیی شەڕ و پشتیوانی، حەرامکردنی ژیان لە دەسەڵاتدارێک کە تەنانەت کەسانی تر کراسەکەیان دەکردە بەری و ناچارکردنی بە هاتوچۆ لە ڕێگای تەلەگرافخانە و چاوەدێری کردنی بەرپرسی عوسمانی بە سەر عەمەڵیاتی سێ لایەنەی قاجارییە، عوسمانی و بەریتانیا بۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوەیەکی جەماوەریی کە لە شیعە و ـ ئالی حەق ـ ی کەلهوڕ ـ سوننی باجەلان ـ ئالی حەقی گۆران و مەنشی و کرێندی لە ڕێبەرایەتی سەیدێک کە لە رووی کردەوە، وتە و ڕەوشتەوە، بڕشتێکی وای هەیە کە شۆڕشگێڕەکان بێجگە لە فەرمانی ئەو [ئاغا سەید ڕۆستەم حەیدەری گۆران] قسەی هیچ دەسەڵاتدارێکیان قەبووڵ نەدەکرد، کەوابوو بە دەسەڵات گەیشتنی ناوبراو کاروباری تاران، لەندەن و ئێستانبوولی دژوار دەکرد، بەم جۆرە و بە دارشتنی گەڵاڵەیەک هەرچەند پڕ خەرج دەبێ سەرکوت بکرێت. شمشێر و چەکی ئاگرین و پێشکەوتووی ڕۆژ و تۆپ و سەربازە بەکرێگیراوەکانی فەوجەکان و فەرماندەرانی بەتوانا و ناودار لە بەرانبەر کەسانێکی گیانفیدا کە بەڕوویان دەخوارد و تەنیا لە هەوڵی سەرخستنی ئامانجە رەوا و دادپەروەرانەکەیاندا بوون. تاوتوێکردنی لایەنەکانی ئەم سەرهەڵدانە سیاسی- ئاینییە و کاریگەرییە کۆمەلایەتییەکانی ئەو لەگەڵ مێژووی هۆزە ناوبراوەکان (کەلهوڕ، باجەلان و

گۆران) بەتایبەت هۆزی گۆران پێوەندییەکی نەپچڕاوی هەیە و لایەنە بەرینەکانی ئەم سەرهەڵدانە و قووڵایی مێژوویی و ئاینییەکەی دەردەخات. ڕاکشان و کاریگەریی کۆمەلایەتیی سەرهەڵدان و عەشق و ئیرادەت و ئازایەتی فەرامەرز سوڵتان بە ڕادەیەک بووە کە لە کاتی دەستبەسەرکردنیدا کە پێوەندی هەیە بە ڕزگاریی ئاغا سەید ڕۆستەمەوە پێوەندیی لاوان و جوانمێرە دەنگخۆشەکانی شاری کرماشان، لە پێچاوپێچی کۆڵانەکانی ئەو کاتەدا لە شێوەی گۆرانییە کۆنە ناوچەییەکان (لاوە لاوە) لە شێوەی (قەتار)دا کە لە کۆتاییەکانی دەسەلاتی زەندییە بە هۆی ئازایەتی و مەرگی لوتف عەلی خانی زەند لە لایەن دایکیەوە بە (دایک شاهی) دەناسرا. بۆ ڕزگاربوونی فەرامەرز سوڵتان، گیانفیدا و سەربازی ئاغا سەید ڕۆستەمی حەیدەریی گۆران، موناجاتیان دەکرد، بەیتی ژێرەوە لە بەیتە بەجێماوەکانی ئەو ڕۆژگارەیە:

یا ئیمام ڕەزا شاکەی خوراسان
برەس وە فەریاد فەرامەرز سوڵتان

کە پاشان ئەم بە ئاوازی فەرامەرز سوڵتانی ناوبانگی دەرکرد و تا ئەم دوایانەش داشەکان و لاوە دەنگخۆشەکانی گەڕەکی تیمچە و چەنانی لە کرماشان باشیان دەگوتەوە و دلێران و چەکدارانی (جاف و گۆران) لە شین و ماتەمیی ناوبراودا بە (گۆرانی) کە لە شێوە زارە خەزانییە کۆنەکانە لە ڕێگای چەند بەیت کە بۆ مردنی فەرامەرز سوڵتان دایان نابوو، شینگێڕییان دەکرد و ناویان نابوو (دیلانە) Dilane واتە ئەسیری (دیل لە زاراوەی سۆرانی بە واتای زیندانییە).

گریانە پڕ لە دڵەڕاوکێیەکانی ناسرلولۆک و حیسامولولک و لە نائومێدیی ئەوانەوە لە سەرکەوتی شۆڕشگێڕەکاندا سەرچاوەی دەگرت و مانەوەی (ظل السلطان) لە ناوچەکەدا، تا کۆتایی شەڕەکە و سەرکوتکردنی هەمە لایەنەی سەرهەڵدانی سیاسیی ئاینی ئاغا سەید ڕۆستەمی حەیدەریی گۆران بوو بە مایەی پێکەنین و باوەڕ و سەفەری (ظل السلطان) لە لای ڕۆئاوا. خاڵێکی تر کە شیاوی سەرنجدانە، ئەوەیە کە بۆچی لەجیاتی کرماشان، (ظل السلطان) لە برووجێرد دامەزرا... و پێنجسەد هەزار تمەن لە کوێوە خەرج کرا؟ ئەم قۆناغە لە سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی (ئالی حەق) کە زێلوسسوڵتان لە ڕێگای هەندێ قسەی بێ سەروبەرە و هزری خۆیەوە نزیک بە بابیەو... (!؟) دەیناسێنێت و بە دەربڕینی

قسەی بێ بنەما دەیەوێت وەکو بزووتنەوەیەکی دەستکرد و دژی ئاین و نەیار لەگەڵ بیروباوەڕەکانی ناو کۆمەڵگا پیشانی بدات بزووتنەوەیەکە کە بە شایەتی ئاین، باوەڕ و بیری هۆزایەتی کە یەک یەکیان لەودا گیانبازییان کرد و فیدایی بوون، لە شیعە و سونە و ئالی حەق دامەزرا و لە سەر خواناسی و ئیمان و باوەڕ بە بەها پیرۆزە ئاینییەکانی تێکڕای خەڵک بوو، دژی زوڵم و داگیرکاری و دەستدرێژیی بێگانەکان بەڕێوە دەچوو و بەدوور بوو لە پڕوپاگەندە گوماناوییەکانی (زێلوسسوڵتان).

تەرمی فەرامەرز سوڵتان وەکو قارەمانێکی مێژوویی و خەڵکی لە لایەن هۆگران و پێڕەوانی بزووتنەوەکەوە لە ئیسفەهان بۆ کرماشان بەڕێ کرا و لە شوێنی مەزاری حەزرەتی سوڵتان سەید ئەحمەدی عەلەوی بەرزنجی (بابا یادگار) شەهیدی سەردەمی تەیمووری لە درێژەی سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی زاگرۆس بە، خاک سپێردرا. لە سەردەمی مەشرووتیەت کە سەردەمی پێداچوونەوەی کردەوەی سەرکردەکانی قاجار بوو و ویست و داواکانی خەڵکی و سەرهەڵدانە سەرکوتکراوەکانی نەتەوەی کورد دووبارە ئاشکرا بوون و لە بیری خەڵکدا زیندوو بوونەوە، ڕۆژنامەی سووری ئسرافیل لە ژمارەکانی ٧و٨ ی خۆیدا کە لە ڕێکەوتی ٢١ی جمادیولئوخرای ١٣٢٥ی کۆچی مانگی بڵاوکرایەوە، سەرکوتکردنی ئەم سەرهەڵدانەیان کە بەپێی فەرمان و سیاسەتی بیانییەکان لە ژێر ناوی یاخیدا سەرکوت دەکران بە گەڵاڵەی بەریتانییەکان زانیوە، بە توندی ئیدانەی کردووە و بە چاکە باسی قارەمانانی ئەم خەباتەیان کردووە. [ڕۆژنامەی سووری ئیسرافیل ژمارە٧ـ٨، ل٣] – [محەمەد عەلی سوڵتانی، هۆزەکان و عەشیرەتەکانی کرماشان، بەرگی٢/١، لاپەڕەکانی ٣٩٢ـ٣٩٧] لە درێژەی ئەم سەرهەڵدانەدا لە خەرمانانی ١٣٢٠ی هەتاوی لەگەڵ داگیرکارییەکانی بەریتانیا لە ئێران و هاتنی هێزە سەربازییەکانی ئەو وڵاتە، دەسەڵاتدارانی تەکیەی ئاغا سەید ڕۆستەمی حەیدەریی گۆران، ئاغا سەید شەمسەدین کە لە خەبات دژی داگیرکاری و سەرهەڵدانی ئاینی خاوەن ڕابردوویەکی پرشنگدار بوون بەمەبەستی پاراستنی ئەفسەرەکانی بەریتانیا بۆ تاران دوور خستەوە و ماوەیەکی زۆر لە ژێر چاوەدێری و لە ناو بەندیخانە لە ڕێگای خزمەت بە بنەماکانی دادپەروەری و بە ئەنجام گەیاندنی ئەرکی باتینی ژیانێکی دژواری تێپەڕ دەکرد.

سەرهەڵدانی سەید محەمەد کەلاردەشتی
(موشەعشەعی ـ ئاتەشبەگی) ۱۳۰۹ کۆچی مانگی

سەردەمی ناسری (١٢٦٤-١٣١٣ ک.م) یەکێک لە هەستیارترین قۆناغە مێژووییەکان و جێگای سەرنج؛ لە باری بەرفراوانبوونی ژمارەی بزووتنەوە ڕزگاریخوازە سیاسی و ئاینییەکانەوە بەتایبەت جووڵانەوە شۆڕشگێڕانەکانی عەلەوییەکان، کە بە سەرهەڵدانی عەلەوییەکان دێتە ئەژمار، سەرهەڵدانی عەلەوییە توندڕەوەکان لەم قۆناغەدا پاش بێدەنگبوونێکی نەچەندان دوور کە سەردەمی ناپایەدار و خێرای ئەفشارییە (١١٤٨ـ١١٦٣ ک.م) و زەندییە (١١٦٣ـ١١٩٣ک.م) تێ پەڕاند، بە پەرەگرتنی کاروباری پێشەواکانی سۆفییە لە کۆتاییەکانی زەندییە و سەردەمی دەسەڵاتی ئاغا محەمەدخان و فەتح عەلی شا کە لەگەڵ دژکردەوەی توندی مامۆستایانی ئاینی لەگەڵ پێشەواکانی ناوبراو ڕووبەڕوو بوو و زۆربەی پێشەوایانی سۆفییە لە چەندان ناڕەزایەتی دەربڕین کە بە فەرمانی مامۆستایانی ئاینی بەڕێوە چوو، گیانیان لە دەست دا، بەڵام خاڵی شیاوی سەرنجدان و تێفکرین ئەوەیە کە سەرهەڵدانە یەک لەدوای یەکەکانی عەلەوییە توندڕەوەکان بە درێژایی مێژووی هەزار ساڵەی خۆی، نە تەنیا لەگەڵ ناڕەزایەتی دەربڕین و دژ کردەوەی مامۆستایانی ئاین سەردەمی خۆیان ڕووبەڕوو نەبوون؛ بەڵکو لە هاوکاری و هاوسۆزیی ئەوان بەهرەیان وەرگرتووە و لەڕاستیدا هەروا کە لە قۆناغە جۆربەجۆرە مێژووییەکاندا سەلمێندراوە و سەرەتای سەفەوییە نموونەی ڕوون و ئاشکرایەتی کە باسەکەی لە بابەتەکانی پێشووتردا بە شێوەی بەڵگەمەند و دروست پیشان درا، شۆڕشگێڕەکان لە عەلەوییە توندڕەوەکان و باسکی سەربازیی شیعەی ئیعتیدالی دەهاتنە ئەژمار و خۆیان لە ئامادەکردنی بەستێن بۆ بە ئەنجامگەیاندنی دەستوورەکانی جێگری ئیمامی سەردەم بە بەرپرس دەزانی و هەر لەم ڕووەوە نەدەکەوتنە بەر لێپرسینەوە یان دەستدرێژی.

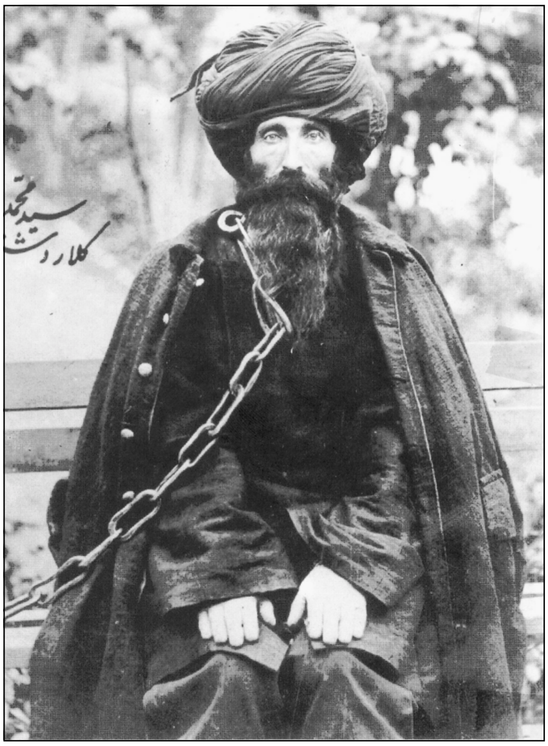

ئاغا سەید محەمەد کەلاردەشتی

بارودۆخی کۆمەڵایەتیی سەردەمی ناسری (١٢٦٤ـ١٣١٣ ک.م) بەتایبەت پاش مردنی ئەمیرکەبیر کە هاوکات بوو لەگەڵ سەرهەڵدان و شەهیدبوونی تەیموور، یەکێک لە ئاڵۆزترین قۆناغە مێژووییەکان لە باری گەندەڵیی کۆمەڵایەتی، ستەم لەسەر خەڵکی ئاسایی و چینی هەژاری کۆمەڵگا، قەیرانی کاروباری ئیداری و حوکمی، پەرەسەندنی شێوە ناحەزە ئەخلاقییەکانی سەردەمی مەغۆل و بەرفراوانی حەرەمسەراکان و گەیشتنەوە دەسەڵاتی غولامەکانی دەر... کە بیرەوەرییە بەنرخەکانی ئیعتمادوسەڵتەنە وەک ئاوێنەی بالانوێنی لایەنە جۆربەجۆرەکانی ئەم قۆناغە مەترسیدارە، مێژووییە دێتە ئەژمار. لەم سەردەمەدا دوو سەرهەڵدانی پێڕەوانی بەناوبانگ لە نەقشبەندییەی کوردستان و ئەوانی تر لە لایەنگران و پێڕەوانی ئەهلی حەق هەستان.

بە سەرنجدان بە بارودۆخێک کە لە داوێنەکانی زاگرۆس لە دەیەی یەکەمی سەدەی چواردەمی کۆچی مانگیدا زاڵ بوو، پێشەوایانی ئاتەشبەگی (موشەعشەعی، نووربەخشی) پێگەی جووڵانەوەکەی خۆیانیان بۆ داوێنەکانی ئەلبورز برد، و بەسەرنجدان بە چەندان ناوەند کە لە قەزوێن و تاران و دەوروبەر هەیانبوو، ئەگەر بەشێوەیەکی بنەڕەتی لەگەڵ سەرهەڵدانی سەید محەمەد کەلاردەشتی هەڵسوکەوت نەکرایا، ئەگەری ئەوە هەبوو کە پەرەسەندنی دەسەڵاتی پڕ لە زوڵم و زۆری سەردەمی ناسری بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.

سەرهەڵدانی سەید محەمەد کەلاردەشتی لە لایەن مێژوونووسانی قاجارییە، هەر وەکو بزووتنەوەکانی پێشوو و هەروەک پیشەی مێژوو نووسینی لایەنگرانەیە بەشێوەی جۆربەجۆر چەواشە کراوە؛ بەڵام لە ناو ڕاپۆرتەکان و نووسینەکانی بەجێماو ڕاستی بابەتەکان ڕوون و ئاشکران، بەتایبەت لە نووسینی بیرەوەرییەکانی ئیعتمادوسەڵتەنە، کە بەڵگەیەکی بەهێز و دەوڵەمەندە.

سەید محەمەد ئاتەش بەگی (موشەعشەعی ـ نووربەخشی) ناسراو بە سەید محەمەد باقر و میرزا سەید محەمەد کەلاردەشتی لە سەیدەکانی بنەماڵەی ئاتەش بەگی برای ئاغا سەید حەسەن ئاتەشبەگی کە لە ناو موریدەکان بە سەید حەسەن خودا ناسراوە. بە پێی ئەوەی کە میرزا حەیدەر عەلی مونشی، لە ڕەشنووسێک و لە ڕاپۆرتی یەکێک لە ناودارانی کوردی خاجەوەند گێڕاویەتییەوە، سەید محەمەد، داعی و بانگەشەچیی سەید حەسەنی خاڵی خۆی بووە، عەلەوییەکانی خاجەوەند

لەسەر سپێردراوانی بنەماڵەی ئاتەشبەگی لە باکوری ئێران و ناوچەی کەلاردەشت لە ساڵی ١٣٠٠ کـۆچی مـانگی بە هـاتنی سـەید حـەسـەن بۆ ناوچە لەگـەڵیـدا پەیمانیـان بەست و بەپێی ڕێوڕەسمی عەلەوییە گیانفیداکان چوونە ژێر فەرمانی ئەو، پاشان سەید حەسەن لە سەر ڕێگای پڕوپاگەندە کردنی خۆیدا بۆ تەورێز و شیروان سەفەری کرد و وا دیارە کە ڕێگای حەیدەر و جونەید و شا ئیسماعیلی جارێکی تر بڕی و لەسەر ڕێگای خۆیدا بانگەشەی ئاشکرابوونی کرد و لە هەر لاوە تاقمێک بۆ لای هاتن و هەتا کاتێک کە گوایە لە وڵاتی ڕووسیای تێزاری دەسبەسەر دەکرێت یان کۆچی دوایی دەکات، لە ساڵی ١٣٠٨ی ک.م میرزا سەید محەمەد ئاتەشبەگی برای ناوبراو کە یار و هاوڕێ و بانگەشەچیی بوو لە کۆڕی یارانی سەید حەسەن هاوڕێ لەگەڵ دوو کەسی تر لە یارانی خۆی بۆ ناوچەی کەلاردەشت گەڕانەوە و لە لایەن موریدەکانی دانیشتوو لە کەلاردەشت و ڕوودبار پێشوازییان لێ کرا. سەید محەمەد لە لایەن سەید حەسەن کە پاش ئاشکرابوونی ناوەکەی بوو بە (شا حەسەن)، کە بانگەشەی جێگربوونی ئەوی هەیە [بیرهێنانەوەی شا محەمەد بەگ و حەسەن خەلیفە] کردەوە و وتەی سەید موشەعشەع لە بەرانبەر پێڕەوەکانی لەم قۆناغەدا هاوکاتە لەگەڵ وتە و بیروباوەڕی سەید محەمەدی موشەعشەع بۆ پێڕەوەکانی لە سەرەتای بزووتنەوەی موشەعشەعییەکان؛ (بڕوانن بۆ سەرهەڵدان و بزووتنەوەی عەلەوییەکان لە زاگرۆس، ب١) سەید محەمەد کەلاردەشتی بە پێڕەوەکانی خۆی دەوت: (کە شا حەسەن بە منی ڕاسپاردووە کە بێم و بانگی ئێوە بکەم بۆ ئاشکرابوونی لە نەکاو، حەزرەت ئاشکرا بن و شا حەسەن نوێنەری حەزرەتە، دەبێ ماڵ و سامانی خۆتان هەمووی بفرۆشن و ئەسپ و شمشێر بکڕن و ئامادە بن بۆ شەڕکردن و لە کەنار [ئیمامی سەردەم (د.خ)] خەریکی شەڕکردن بن، پێڕەوەکان قبووڵیان کرد و هەروەکو موشەعشەعییە سەرەتاییەکان هەموو ژیانیان فرۆشت، ئەسپ و شمشێریان کڕی و هەر ڕۆژ ژمارەیان زۆرتر دەبوو، بەستێنی سەرهەڵدانەکە وردەوردە ئامادە دەبوو. لە ناوەند و پێگەی سەید محەمەد هەروەکو ئۆردووگای سەربازی، چەکوچوڵ و کەرەستە و ئەسپ و کەلوپەلی سەربازی لە هەموو شتێکی تر بەرچاوتر بوو، هێزەکانی چاوەڕوانی هاتنی زستان بوون تا حکوومەت لە کەلاردەشت هەتا ئەستەرئاباد گەمارۆ بدەن.

سوبحان قولی خان برای ساحیب سوڵتانی خاجەوەند هاوسەری ناسرەدین شا، فەرمانڕەوای ناوچەکە بوو، لەگەڵ ئاگاداربوونەوە لە پەرەسەندنی دەسەڵاتی سەید محەمەد کەلاردەشتی بۆ ئاگاداربوون لە چۆنیەتیی ڕووداوەکان وێڕای سوپایەک لە ئەستەرئاباد بۆ کەلاردەشت هات و بە پێی خۆی هاتە مەیدانی شەڕ، لەگەڵ هاتنی بۆ (حەسەن کەیف) گەمارۆیان دا و ڕەنگە بۆ ئەوەی کە بتوانێت حەشارگەیەک بدۆزێتەوە، چووە ناو ماڵەکەی خۆی و ماڵەکەیان لە دەرەوە ئاگر تێ بەردا و چونکە لە ترسی ئەو ئاگرە، خۆی خستە دەرەوەی عەمارەتەکە تا هەڵبێت، تەقەیان لێ کرد و بریندار بوو و کەوت، لەت لەتیان کرد و لەگەڵ دووکەس لە ئامۆزاکانی سووتێنران، لە هاتن تا مردنی ئەو چوار سەعات تێ پەڕی، پاشان ڕوویان کردە لای ئەو هۆزانە کە یارمەتیی ئەوانیان نەدابوو، سەرتیپ خاجەوەند (نعمت الله خان) کە بارودۆخەکەی دی لە شوێنێک کە فەرمانڕەوای ناوچەکە زیاتر لە چوارسەعات دەوامی نەهێنا، چارەنووسی دیار بوو بەم جۆرە کەسێکی بۆ تاران نارد و ڕاپۆرتی ئەو ڕووداوەی بە ئەمینوسوڵتان ڕاگەیاند، لەم ماوەیەدا ساعیدودەوڵەیان کردە مەئمووری سەرکوتکردنی سەرهەڵدانەکە؛ ساعیدودەوڵە لە شەڕی لە مێژینەی دانیشتووانی ناوچەکە دوو دەستەی کۆچەر و خەڵکی خۆماڵی لە سەرەتاکانی قاجاریە بە ڕاگوازتنی زۆرەملێی خاجەوەندەکان لە شیراز بۆ باکور بەدی هاتبوو، کەڵکی وەرگرت، گیلەکییەکان کە لە هاتنی ئەم کوردانە زۆر تاڵییان چێشتبوو، کەوتنە بیری قەرەبووکردنەوە، ساعیدودەوڵە کاتێک چووە ناو مەرزەن ئاباد، کەسێکی نارد و بانگی سەیدی کرد. سەید هیچ وەڵامی نەدایەوە و لە وەڵامی موریدەکان کە هەواڵی هاتنی تۆپ و تۆپخانە و لەشکری حکوومەتیان دەدا قسەی سەید موشەعشەعی بۆ موریدەکان دووپات دەکردەوە کە چەکوچۆڵی سەربازی کار لە ئێوە ناکا، (تۆپ کار لە ئێوە ناکا، ئاسوودە بن، ئەم سوپایە کە لە تاران هاتووە، لە بەرانبەر ئێوە وەکو مێشوولە وایە؛ لەگەڵ هەڵاتنی هەتاو هەردوو سوپا لە بەرانبەر یەکتر وەستان و سەید دوو ئاڵای هەڵگرت، یەکێک سەوز و یەکێک سوور، پاش هەڵاتنی هەتاو تا کاتی ئاوابوونی شەڕ درێژەی هەبوو و سەید خۆی جلی شەڕی پۆشیبوو بەدەست، چەکی هەڵگرت و لە بەرانبەر گیلەکییەکاندا ڕاوەستابوو شەڕی دەکرد، لەگەڵ ئاوابوونی ڕۆژ ئۆردووی دەوڵەتی سەرکەوتنی بە دەست هێنا و سەید بە دیل گیرا، بە پێ چەندان هەواڵی جیاواز ژمارەی

کوژراوەکانی هێزی سەید محەمەد کەلاردەشتی لە پێنجسەد تا دوو هەزار کەس بوو.

ساعیدودەوڵە و دەستوپێوەندەکانی لەگەڵ شۆڕشگێڕەکان بەشێوەی سەدەکانی ناوەڕاست هەڵسوکەوتیان دەکرد و لە ترسی هەڵگیرسانی دووبارەی سەرهەڵدان بۆ ماوەی سێ مانگ ناوچەکەیان خستە ژێر چاوەدێری و کوڕەکانی ساعیدودەوڵە دەستیان کردبوو بە سەرکوتکردنی خەڵک، لە هەر شوێنێک شۆڕشگێڕەکانیان یان کەسانی سەر بە هۆزی خاجەوەندیان دیبا، بە بێ پرسیار و وەڵام، دەیانبەستەوە بە دارێکەوە و گوللە بارانیان دەکرد و هەندێ لاق و دەستیان بەست و زیندەبەچاڵیان کردن، چەندان گوندی خاجەوەندەکان کە لە لێواری دەریا بوون هەموویان تالان کرد و خەڵکەکەیان بە دیل گرت و لە سەردەمێک کە ئینتزامودەوڵە بوو بە فەرمانڕەوای مازەندەران، چون زانییان کە چ ئاوێکیان ڕشتووە، هەوڵی ئەوەیان دا تا خاجەوەند و گیل ئاشتی بکەنەوە، چونکە لە سۆنگەی داپڵۆساندن و سەرکوتکردنەوە، بڕستیان لە خاجەوەندەکان بڕیبوو، سەرەڕای هەموو ئەمانە دەترسان کە لەگەڵ چوونە دەرەوە لە ناوچە ئەوانەی کە یارمەتیی سوپای حکوومەتیان داوە لە لایەن خاجەوەندەکانەوە هێرشیان بکرێتە سەر، ئاشتی کرا و چۆنیەتیی ئەم بەسەرهاتە و سەرکوتکردنی شۆڕشگێڕەکان ئەم بەیتە بوو:

چنان کار ممالک خورده بر هم
کە زالی کرده پیدا زور رستم

– [لە ئاستارا تا ئەستەرئاباد، بەرگی٣، لاپەڕەکانی ٥٠١ـ٥٠٤، کورتکردنەوە و پێداچوونەوەی دووەم] ڕاپۆرتی ناردنی ئۆردووی حکوومەت و دابینکردنی خەرج و کەلوپەل و هەروەها گەڕانەوەی ئۆردوو و هاتنی سەید محەمەد کەلاردەشتی بۆ تاران و دەنگدانەوە و کاریگەریی کۆمەڵایەتیی دەستبەسەرکردنی ناوبراو کە نیشاندەری بێ هیواییی کۆمەڵانی خەڵک لە سەرکەوتنی ئۆردووی ناردراوە کە ئیعتمادوسەڵتەنە لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا بەم شێوەیەی خوارەوە تۆماری کردووە:

یەکشەمۆ ٢٨ی ڕەبیعولئەوەلی ١٣٠٩ ک.م دەنووسێت: «بەیانی چوومە بەر دەرکی ماڵیان، سەید محەمەد کەلاردەشتی ناوێک لە دانیشتووانی کرماشان لە مورشیدەکانی هۆزی عەلیوڵڵایی بۆ کەلاردەشت چووە، ڕێنوێنی ئەو خاجەوەندانە

دەکات کە بە عەلیوڵلایی دێنە ئەژمار و هانیان دەدات و کۆمەڵێک کەسی کردووە بە موریدی خۆی، یەک کەس سەرتیپی خاجەوەندی لەگەڵ نۆ ژن و کچێک و براکەی و دایکی سووتاندووە. ئەم کوژراوانە برا و دایک و خزمانی ساحیب سوڵتان خاجەوەندین کە ژنی شایە. ساعیدودەولە تۆنکابۆنی، مەئموور کرا لەگەڵ سوپایەک بڕوات و ئەو یاخییانە سەرکوت بکات، شەش هەزار تمەنیشیان کردە خەرجی ئەم چەند دەستە سوپایە تا هەتاکو ئاکامەکەی چی بێت. — [بیرەوەرییەکانی ئیعتمادوسەڵتەنە، ل٨٨٦] و هەروەها لە یاداشتەکانی چوارشەمە ٢٢ ڕەبیعوسانی ١٣٠٩ سەبارەت بە باسی هاتن هێناویە:

«سەیدێک کە دەیانوت، یاخی بووە و سوپایان بۆ لای کەلاردەشت ناردووە، ئەمڕۆ هێنایان بۆ شار، وێڕای ئامادەکردنی برێتی لە تۆپخانە و، هەموو فەوجەکانی تاران و قەزاق و دەستەی موزیک لە پێشەوە دەچوون، سەیدیان بە مێزەری سەوز و زنجیر لە گەردن و باسکی بەسراو و بە بێ لێکچوون وەکو هاتنی حەزرەتی سەجاد (د.خ) بۆ شام، هێنا، هەموو خەڵک دەگریان، سەرم سوڕ مابوو کە سەیدێکی هەژار کە خۆی بە زمانی خۆی بە جێگری شا و پاشان خودی شا وتبووی کە من هەر ساڵ بە مەبەستی کۆکردنەوەی نیاز بۆ ئەو شوێنە دەڕۆم، نە یاخیم و نە دەمتوانی کارێک ئەنجام بدەم، ئەم هەموو خەرجەیان کرد، ئەگەر یەکێک لە بەرپرسانی ولاتێکی بیانییان دەگرت، چییان دەکرد، بە وتەی سەربازەکانی نایبوسەڵتەنە، نزیکەی دوو هەزار ژن و پیاو و گەنج و پیر و منداڵیان کوشت.

شەو بانگی منیان کرد و پاشا فەرموویان: سەید مرۆڤێکی سەرنجڕاکێشە. بالا بەرز و سپی ڕوو، ڕیشێکی سووری هەیە؛ بەلام زۆر قسەزان و بەجەرگە، بەشێوەیەک کە بە شای وتبوو: بە بیانووی منی سەیدی هەژار بۆچی کەلاردەشت کاول کرد و دوو هەزار ڕەعیەتی خۆتت بە کوشتن دا لە حاڵێکدا کە ئەگەر کەسێکیان بە دووی مندا ناردبا بۆ خۆم دەهاتم؛ خێرا سەیدیان بۆ ئەنبار برد، کاتێک کە بردیان، شا فەرمووبووی ئەو مێزەرە سەوزە لە سەری داگرن و بەو دەسرەیە نەیبەن بۆ بەندیخانە. – [ڕۆژنامەی بیرەوەرییەکانی ئیعتمادو سەڵتەنە، ل٨٩٠] مەئموورە بیانییەکان کە زۆرتر بەچاوێکی داگیرکارییەوە دەڕواننە بزووتنەوە کۆمەلایەتییەکان و خەونی هەمیشەیی خەڵکیان دەویت تا ئەوەی کە

خۆیان دەست بکەن بە تالانکردنی سەروەت و سامانی نەتەوەیی، دوکتۆر (فوریە) پزیشکی تایبەتی ناسرەدین شای قاجارِ بە حەتمی زانینی مەرگی سەید دەستی کرد بە سووکایەتیکردن بە کەسایەتیی ئەو کە ڕاستی قسەکانی ئیعتمادوسسەڵتەنەی پێوە دیار نییە ــ [سێ ساڵ لە ناو دەرباری ئێران، وەرگێڕانی عەباس ئێقباڵی ئاشتیانی، بە کۆششی هۆمایوون شەهیدی، ل٣٢٣].

بزووتنەوەی حەقە لە کەرکووکی عێراق باشووری کوردستان

(١٢٩٩ک.هـ)

شەدەڵە گوندێکە لە ناوچەی سورداش سەر بە پارێزگای سلێمانی لە وڵاتی عێراق. لەم گوندە جوانەدا بوو کە لە کۆتاییەکانی ١٩٢٠ی زاینی (١٣٣٨ی ک.م ١٢٩٩ک.ه) بزووتنەوەی حەقە، بە ڕێبەرایەتیی شێخ عەبدولکەریم کوڕی حاجی شێخ مستەفا کوڕی حاجی شێخ ڕەزای عەسکەری سەری هەڵدا. حاجی شێخ ڕەزا باپیری شێخ عەبدولکەریم خەڵکی گوندی عەسکەر بوو لە ناوچەی ئاغجەلەر؛ واتە ئاخێزگەی سەرهەڵدانی شێخ مووسای بەرزنجی، ئەم بنەماڵەیە لە ساداتی عەلەوییە بەرزنجییەکانن و زنجیرە دەسەڵاتی ئەوان دەگاتە شێخ عیسا بەرزنجیی هەمەدانی باوکی سوڵتان سەید ئیسحاقی عەلەویی بەرزنجی. حاج شێخ مستەفا باوکی شێخ عەبدولکەریم لە شەڕی یەکەمی جیهانی بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێزەکانی بریتانیا بۆ باشووری عێراق کۆچی کرد و لە ساڵی ١٣٣٣ ک.م لە بەغدا کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی شێخ مەعرووفی کەرخی بە خاک سپێردرا و پاشان گۆڕەکەیان بۆ گۆڕستانی شێخ جونەیدی بەغدادی گواستەوە.

ئەم بنەماڵەیە هەتا سەرهەڵدانی مەولانا خالید نەقشبەندی (١١٩٠ـ١٢٤٢ک.م) لە کوردستان بە پێی تەریقەتی شێخ عەبدولقادری گێلانی کە میراتی باب و باپیرانیان بوو، خەڵکیان ئیرشاد دەکرد، پاشان چونکە کەوتنە بەر پروپاگەندەی مەولانا خالید نەقشبەندی خۆیان کردە مووریدی ئەو و بەپێی تەریقەتی نەقشبەندییە خەڵکیان ئیرشاد دەکرد، یەکەم کەسایەتی لەم بنەماڵەیە کە بوو بە پێڕەوی نەقشبەندییە شێخ ئەحمەدی سەردار بوو کە بوو بە پێڕەوی مەولانا خالید شارەزووریی میکائیلیی نەقشبەندی لە نەوە بەناوبانگەکانی پیر میکائیلی دەدانی هاوچەرخ و یار و هاودەمی سوڵتان سەید ئیسحاق عەلەویی بەرزنجی کە سەرلەنوێ تەریقەتی نەقشبەندیەی لە کوردستان و میزۆپۆتامیا و سووریا و

شێخ عەبدولکەریم شەدەڵە

وڵاتانی ئیسلامیدا زیندوو کردەوە. مامۆستا کەریم زەند، دەڵێت کە مەولانا خالید لە کاتی ئیرشادی خۆی هاتووە بۆ گوندەکانی ناوچەی سەرگەڵوو، (شوێنی لە دایکبوونی شێخ ئەحمەد) و شێخ قادر (ڕواڵەت سوور)ی کردە جێگری خۆی و ئەویش شێخ ئەحمەد سەرداری کردە جێگری خۆی، [سەیری، کەریم زەند، ئاین و باوەڕ لە کوردستان، سلێمانی، ١٩٧١،ل٨٥] بەڵام ئەم ڕاپۆرتە ڕاست نییە و یەکەم کەسێک کە لە ناوچەی سورداش لە لایەن مەولانا خالید ئیزنی ئیرشادی وەرگرت شێخ ئەحمەدی سەردار بوو و شێخ قادری ناوبراو کوڕی شێخ ئەحمەدی سەردارە کە پاش مردنی باوکی دەستی بە ئیرشاد کرد و شێخ ئەحمەدیش لە سلێمانی بوو بە پێڕەوی مەولانا خالید، نەک لە سەفەری مەولانا خالید بۆ سەرگەڵوو [سەیری، مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس، یادی مەردان، بەرگی یەکەم، ل٨٨] بەڵام قسەی مامۆستا کەریمی زەند سەبارەت بە سەفەری مەولانا خالید بۆ سەرگەڵوو لە ناو پێڕەوەکانی بزووتنەوەی نوێی حەقەدا بڵاو بووەوە. ئەگەرچی مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس لە کتێبی (بنەماڵەی زانیاران) ئاماژەی پێ نەکردووە، بەڵام لە وتووێژێکی تایبەتدا ڕایان گەیاند کە مەولانا خالید لە ڕێگای (کۆیە)وە بەرەو شام بەڕێ کەوتووە و دوور نییە کە لە ماوەی سەفەرەکەیدا میوانی موریدانی سەرگەڵوو بووبێت. شێخ حسێنی خانەقاش دەیوت: شێخ ئەحمەد سەردار، مەولانا خالیدی بۆ سەرگەڵوو دەعوەت کرد و لە ڕێگای دۆڵی (هەناران) کەوتنە ڕێ، لە ناو ڕێگادا دڕوو بوو بە هۆی بریندار بوونی لاقی مەولانا خالید و کە هاتن بۆ ماڵی شێخ ئەحمەد شوێنی برینەکەی مژی. ڕەنگە لە ترسی ژەهری دڕووەکان یان بە هۆی ڕێزگرتنی مورید لە موراد بێت. [ئەم بەشە لە ڕاپۆرتەکە سەمبۆلێک و عێرفانییە و مرۆڤ دەخاتە بیری چیرۆکی موعاویە و پێغەمبەری ئیسلام کە دەوترێ کاتێک کە پێغەمبەری ئیسلام ڕدێنی دەتاشی تێخەکە بوو بە هۆی بریندار بوونی و موعاویە خوێنی برینەکەی مژی و...] بەهەرحاڵ لە هەمان سەفەردا شێخ ئەحمەدی سەردار هۆنراوەیەکی بە زمانی فارسی داناوە کە ئەم دوو بەیتە لێرە دەخەینە بەرچاو:

غلام خالد کُردم سگ صدیق و سلمانم
که جدّم سیّد مرسل چه باک از کوه عصیانم

به فـقـر و فـاقـه مـینازم، به یمن قـاسم و جـعـفـر
ز منســـوبان طیـــفـــورم، غنی از شـــاه و سلطـانم

پاش كـۆچی دوایی شـێخ ئەحـمـەد هـەر وەک كـە باس كـرا، كورەكـەی بە ناوی شـێخ قـادر لە ناوچەی سـورداش دەسـتی كـرد بە ئیـرشـادكـردنی خـوازیاران و رێبەرایـەتیكردنی خـەڵک و بـەناوبانگە كە لـە كـاتی هاتنی مـەولانا خـالید بـۆ مـاڵی شـێخ ئەحــمــەد، شـێخ قـادر كـە منداڵ دەبێت لە باوەشـی دەگرێت و دەڵێت: ئەمـە موریدی خۆمە و خـەڵاتێک كە برێتی دەبێت لـە كڵاوێک و تەیلەسـانێک كە نیشانەی خەلافـەتە بۆی دادەنێت و پاش مردنی شێخ ئەحمـەدی سەردار، سـەید تاها نەهری بۆ كـەركووک دێت و خـەڵاتەكەی مـەولانا خالید كە لە لای بووە بۆ شـێخ دێنێت و بە نوێنەرایەتی ئیزنی ئیرشـاد لە تەریقـەتی نەقشبـەندیەی پێ دەدات. شـێخ قـادر لە كـاتـی مـردنی سـەرەرای شـێـوەی باوی شـێـخـەكـانی دوایی، حـاج شـێخ رەزا عـەسكەری كـە پێـشـتـر ناوی برا باپیـری شـێخ عـەبدولكەریمی شـەدەڵە دەكـاتە مەئمووری دەستبەسـەركردنی موریدەكان و ئەویش شێخ محەمـەدی ئیلەڵڵا دەكاتە جێگری خۆی و پاش ئەویش حـاجی شێخ مستەفا عەسكەری كوڕی حاجی شێخ رەزا تا سـاڵی ١٩١٥ـ١٣٣٣ ك.م دەسـتی كـردووە بە ئیـرشـاد و پڕوپاگـەندەكـردنی تەریقـەی نەقشبـەندییە، پاش مردنی ئەو لە سـاڵی ١٣٣٣ كۆچی مـانگی شێخ مـەلا ئەحمـەد گەڵنێری لە سـەر وەسیەتی حـاجی شێخ مستەفا دەستی بە ئیرشـاد كرد، چونكە شـێخ مـەلا ئەحـمـەد لە ١٣٣٨ی كـۆچی مـانگی = ١٩٢٠ی زاینی =١٢٩٩ی كۆچی هـەتاوی كۆچی دوایی كرد، پاش تێپـەڕینی یەک سـاڵ شـێخ عـەبدولكـەریمی شـەدەڵە دەسـتی بە ئیرشاد و پڕۆپاگـەندەكردن كرد و ژمـارەیەكی زۆر لە خـوازیاران و تامـەزرۆیانی سـورداش، مـەرگە، میرزا رۆسـتـەم، بەری كـۆیە، ئاغجـەلەر، شـوان و... لەگەڵیدا پەیمانیان بەست.

لەگەڵ بە دەسـەڵات گـەیشتنی شێخ عەبدولكـەریمی شـەدەڵە، بزووتنەوەی حـەقە كە گـەڕانەوەیەک بوو لـە نەقشبـەندییە بۆ داوونەریتی عـەلەوییـە توندڕەوەكـان (ئەهلی حــەق) لە سنووری ئیـرشـادی شـێخ عــەبدولكـەریم دەسـتـی پێ كـرد. ئەگـەرچی ئێـدمۆندز؛ ئـەم جـووڵانەوەیە دەبەسـتـێـتـەوە بە شـێخ عـارفی سـەرگـەڵووەوە كـە لە نزیكانی تەریقـەتی خـزمی شـێخ عەبدولكەریم بووە (سـەیری، كورد، تورک، عـەرەب،

وەرگێڕانی؛ جرجیس فەتحوڵلا، بەغدا، ١٩٧١، ل١٨٧) بەڵام ئەم جووڵانەوەیە لە سەردەمی ڕێبەرایەتیی شێخ عەبدولکەریم لە تەریقەی نەقشبەندییە دەستی پێ کرد. ساڵی لەدایکبوونی شێخ عەبدولکەریم بە دروستی نازانرێ، بەڵام بە پێی بەڵگەکان لە دەوروبەری ساڵی ١٣١٠ی ک.م = ١٨٩٣ـ١٨٩٢ زاینی لە دایک بووە. لە باری ڕواڵەتەوە پیاوێکی سەوزە، باڵایەکی مامناوەندی، دەموچاوی پان و چاوی گەورەی هەبوو، کەسایەتییەکی زانیار بوو، لە زانستەکانی سەرف و نەحو و بەلاغە و تەفسیر و زانستە ئاینییەکان خوێندبووی و ئیزنی وانەوتنەوەی لە مەلا عەبدوڵلا جەلیی کۆیی وەرگرت، بەسەر زمانەکانی عەرەبی و فارسی و تورکی زاڵ بوو و لە قسەکردن و نووسینی هەر سێ زمانەکە شارەزاییەکی تەواوی هەبوو. دایکی ئامین خانم کچی شێخ عەبدولسەلامی قازی بوو. شێخ عەبدولکەریم، دووجار سەردانی حەجی کرد، جاری یەکەم لە ساڵی ١٣٤٠ی ک.م و جاری دووەم لە ساڵی ١٣٤٩ی ک.م، ئەم کەسایەتییە ئاینی و زانستییە، لە ساڵی ١٣٦١ی ک.م لە شەدەڵە کۆچی دوایی کرد و لە هەمان شوێندا بە خاک سپێردرا.

شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە، لەو کەسانەیە کە دەبێ زۆرتر لەسەری قسە بکرێت و زۆر ئازا بووە کە بە هۆی دەمارگرژیی قەڵەم بەدەستان لە عێراق و هەروەها کە چونکە لە سەردەمی ژیانیدا، بزووتنەوەکەی خۆی نەبردە ژێر ڕکێفی مەئموورەکانی بەریتانیا و وڵاتە بیانییەکان، پلە و پێگەی ئاینی و هزریی ئەو شاراوە مایەوە و ئەگەرچی موریدەکانی هەروا خۆڕاگر مانەوە، بەڵام هەروەکو خەباتگێڕانی تر لە مەکتەبی عەلەوی وەک سەید ڕەزای دەرسیمی لە تورکیە دەستیان کرد بە پرژوبڵاوکردن و لەناوبردنی پێرەوەکانی.

قسەیەک کە شێخ عەبدولکەریم لە نیشتمانی زانست و ئاین و دەمارگرژی و باوەڕی کوردستان کردی، لە سەردەمی خۆیدا کەمتر لە (انا الحق)ەکەی مەنسووری حەللاج نەبووە، هەتا کەسێک لەگەڵ بارودۆخی کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕی ناوچەکە ئاشنا نەبێت، نازانێت کە دەربڕینی ئەم هەڵوێستە و هۆگرایەتی و بیروباوەڕ، لەو قۆناغە مێژووییەدا و لەو سنوورە جوگرافیاییەدا چ ئازایەتییەکی دەوێت و بێژەرەکەی چ قسەی تاڵ و کوێرەوەرییەکی کێشاوە تا بتوانێت ئەندێشە و ئاینی خۆی و ئاواتی کە ژیانی بەختەوەرانەی موریدەکان بوو بێنێتە زمان و پەرەیان پێ بدا. ئەویش لە ناو دڵی تەریقەتێک کە لە سەرانسەری

کوردستان، هیچ کەس بەئەندازەی تاڵی موویەک ئاکاری پێچەوانەی ئاینی لە ناوداران و موریدانی نەدیوە. ئەگەرچی هۆی ناونانی ئەم بزووتنەوەیەیان لە ڕێگای تێڕوانینێکی ڕواڵەتی لە زیکرەکانی موریدان کە لەفزی حەقە زانیوە، بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە وشەی حەقە زیکری بەردەوامی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق) بووە و ئەم ناوە هەروا بە سادەیی و بە ڕێکەوت هەڵنەبژێردراوە.

شێخ حوسێن خانەقا؛ بلیمەتی بەساڵاچوو و هاوچەرخ و هاودەمی شێخ عەبدولکەریم سەبارەت بە سەرەتای دەستپێکردنی بزووتنەوەی حەقە دەڵێت: مەشایخی حەقە لە سەرەتادا هەروەکو بنەماڵەکانی تری نەقشبەندییە بەشێوەی باوی سەردەم ئیرشادیان دەکرد تا لە ڕۆژگاری بەدەسەڵات گەیشتنی شێخ عەبدولکەریم، وردە وردە لە ناوچەرگەی موریدانی پێڕەوی شەریعەت کە پاش تەواوکردنی زانستی ئاینی و وەرگرتنی ئیزن بەشێوەی زۆربەی شێوەکانی چەند سەدەی ڕابردووی کوردستان دەهاتنە ناو جەرگەی ئەهلی تەریقەت قسە (شەتەحات) و شەتەح وتن دەستی پێ کرد و تاقمێک لەمانە بەباسکردن لەوەی کە سەردەمی ئاشکرابوونی مەهدی (د.خ) نزیکە و بەستێن بۆ ئاشکرابوونی ئامادەیە و پاشان وردەوردە وازیان لە ئەرکە ئاینییەکانی سەر شانیان هێناوە و لە پلەکانی سەرەوەتردا بە سەرپێچی لە کاروباری ئەم جیهانە و ئەنجام نەدانی کار خەریک بوون و خاوەن بیر و فەلسەفەی خۆیان بوون و بە درکاندنی ئەم بیروباوەڕانە چەندان گرووپی جیاواز لەم توێژە بەتایبەت کەسانی ئاسایی هاتنە ناو جەرگەی ئەوان و لە ناو خەڵکی ناوچە بە دێوانە ناوبانگییان دەرکرد، ئەو دەستە کە لە سەر دەستووری پێشوو و بە شێوەی نەقشبەندییەکان سلووکیان دەکرد بەشێوەی باو بە «سۆفی» ناسرابوون، و شێخ عەبدولکەریم، خۆی بە درکاندنی ئەم قسانە ڕازی نەبوو، و تەنانەت جارێک حەمە سوور کە لە موریدە ئاسایی و توندڕەوەکانی شێخ عەبدولکەریم بوو، بەهۆی ئەوەی کە لە حوزووری شێخ قسەی کۆتاییهاتنی سەردەمی شەریعەتی کردبوو، بە بڕیاری شێخ فەلاقە کرا تا لە قسەی خۆی پاشگەز ببێتەوە؛ بەڵام ئەو هەر لە سەر قسە و باوەڕی خۆی سوور بوو.

هەروەها ناوبراو لە درێژەی قسەکانیدا دەڵێت کە تاقمێک لە زانایانی ئەهلی تەسەوف لەوێدا بوون کە بە ویستی خۆیان لەگەڵ ئەندێشەی ناوبراودا بوون، بەڵام لە ڕێگای بەدواداچوونی مەسەلە شەرعییەکان و لە ترسی دەنگدانەوەی

کۆمەڵایەتی و ڕووبەڕووبوونەوەی خەڵک دەریان نەدەبڕی، شێخ حسێنی خانەقا دەڵێت: بەم جۆرە بە ئارامی و وردەوردە دەنگۆی دووری گرتن لە حەقەکان واکەوت بەڵام سەربەخۆیی و جیاکردنەوە و جیاوازی (حەقە) و فەرمیبوونی تەواوی لە سەردەمی ڕێبەرایەتیی مامە ڕەزا و حەمە سووردا، مامە ڕەزا (مامە؛ بە واتای مامۆ برای شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە بوو کە موریدەکانی هەروەکو منداڵانی شێخ عەبدولکەریم ئەویان بە مامە ڕەزا؛ مامۆ ڕەزا بانگ دەکرد؛ وشەی (مامە) سەرەڕای واتای ڕواڵەتی و دەربڕینی پێوەندیی جەستەیی و ڕۆحی بارێکی واتایی و ڕێزدارانەی هەیە هەروەکو وشەی (بابا) و سەرەڕای بەکارهێنانی وشەی (مامۆ) لە فارسیدایە).

لە قسەکانی شێخ حسێنی خانەقا؛ وا دەردەکەوێت هەروا کە تەسەوف، لە بنەمادا بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی و ئاینیی دژی ستەم و زۆرداری بووە، لە ناو لایەنگران و تامەزرۆیانی حەقەشدا، ئەم هزرە بە سەرنجدان بە بارودۆخی ئەوکاتی کوردستانی عێراق بەدی کراوە، [کە هەڵبەت ئەمە بەشێکە لە مەسەلەی ناوبراو] و خاڵێکی تر ئەوەی کە تەریقەتی نەقشبەندییە، گرینگیەکی تایبەتی بۆ بیرکردنەوە و ئەندیشە داناوە، بەڵام بەهۆی سادەیی و بیروباوەڕی ڕەسەن بناغەکەیان لەسەر ئەوە داناوە کە بە سەرنجدان بە بارودۆخی کاتی و شوێنی تێزی سیاسی و فیکریی خۆیانیان وەها دەخستە بەرچاو کە ئاشکرابوونی مەهدی (د.خ) کە جیهان پڕ لە دادپەروەری دەکات نزیکە؛ بەڵام لە ڕۆژگاری ڕێبەرایەتیی مامە ڕەزا و حەمە سوور و تەنانەت ڕەنگە کەسێک نەزانێت کە لە سەردەمی ژیانی شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵەشدا، ئەم باوەڕە سەری هەڵدابێت کە بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەکە واتە؛ بڵاوبوونەوەی دادپەروەریی کۆمەڵایەتی، سیاسی بە دواداچوونی کاروبارەکان دەبێ لە ناو کۆمەڵگادا حازر بین و لە ناو مرۆڤە هاوچەرخەکاندا بە شوێن ڕزگاریدەردا بگەڕێین و بەم جۆرە ڕێگا بۆ خۆمان بدۆزینەوە و لە سەری بڕۆین.

[مامۆستا محەمەدی مەلا عەبدولکەریم، شرۆڤەیەکی زانستییانەی لەسەر نامیلکەی مستەفا عەسکەری نووسیوە و هەروەها مامۆستا هورموز عەبدوڵڵا و دوکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسوولیش هەندێ تێبینی پڕبایەخیان لەو بەرهەمە زیاد کردووە محەمەدی مەلا کەریم؛

باوەڕی وایە کە بزووتنەوەی حەقە لە بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆس (ئەهلی حەق) وەرگیراوە و ئەگەر بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە (سەرهەڵدان و بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆس) یان لە بەر دەستدا بایە و پێوەندییە مێژووییەکانی ئالی حەق و نەقشبەندیەیان تاوتوێ کردبا، دانیان بەوەدا دەنا کە ئەم بزووتنەوەیە لە ڕێگای هەندێ چاکسازییەوە گەڕانەوەیەک بوو بۆ خاڵی دەسپێک، واتە ئەهلی حەق.]

چۆنیەتی بەدیارکەوتنی بزووتنەوەی حەقە

لەو کاتەدا کە شێخ عەبدولکەریم لە شەدەڵە تەریقەتی نەقشبەندیەی بڵاو دەکردەوە و لایەنگیرانی خۆی دەکرد و سەرگەرمی بناغەدانانی بنەمای ئاینی (حەقە) بوو؛ بزووتنەوە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئازادیخوازانەکانی لە عێراق پەرەیان سەندبوو، بەتایبەت لە کوردستان، پێکدادانە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان لە سلێمانی نموونەیەکی هەرە بەرچاو بوو، داگیرکەرانی بەریتانیا کە لەو سەردەمەدا لە ناوچە چالاکانە ڕۆڵی هەبوو، هەموو چالاکییە سیاسی و ئابووری و سەربازییەکانی عێراق بەتایبەت لە ناوچە نەوتییەکانی کەرکووک و سلێمانی و مووسڵ و... خستبووە ژێر چاودێریی خۆیەوە، ئەگەرچی لە ئەندێشەی پێشکەوتنخوازانەی ئەواندا بزووتنەوە چاکسازی بەدی دەکرا بەڵام چۆن لە چوارچێوەی بیروباوەڕی کۆن و دواکەوتوو بەتایبەت باوەڕی خەڵکی کوردستان کە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لایەنە جۆربەجۆرەکانیان خستبووە ژێر تاوتوێکردن و لە سەری کاریان کردبوو جێی گرتبوو، سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا، هەرچەند بزووتنەوەی حەقە جووڵانەوەیەکی ساوا و پێشڕەو و پێشکەوتنخواز لە سنووری کوردستانی عێراق دەهاتە ئەژمار، بەڵام چونکە پەیامی ئازادی و دادپەروەریی هەڵگرتبوو و لەلایەن توێژە کەم دەسەڵاتەکان و وەرزێرەکان و چینە هەژارەکانی کۆمەڵگا پشتگیری لێ دەکرا، بەتایبەت کە لە بزووتنەوەی حەقەدا مافی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئاینی ژنان بە شێوەی گشتی لە بەرچاو گیراوە، بە هۆی ڕاکشانی کۆمەڵایەتی و ئاینی و پێشوازیکردنی خەڵک، داگیرکەرانی بەریتانیانی دەیانەویست بزووتنەوەکە هەر لە سەرەتای لە دایکبوونیەوە بخنکێنن و لەم بیرەدا بوون کە ڕەنگە بتوانن شێخ عەبدولکەریم لە ئامانجی خۆی پاشگەز بکەنەوە و بۆ ئەم مەبەستە زۆر مەئموور و نامەیان بۆی نارد کە یەکێک لەوان میستەر ئێدمۆندز ڕاوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی عێراق لەو ڕۆژگارەدا بووە کە دووجار بە مەبەستی پاشگەزکردنەوەی شێخ عەبدولکەریم سەفەری بۆ شەدەڵە کرد و جاری یەکەم سەفەرەکەی بەنهێنی

بوو و جاری دووەم بە شێوەی ئاشکرا و لە هەردوو سەفەری خۆیدا لە چاوپێکەوتن لەگەڵ شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە هەوڵی زۆری دا تا لە پڕوپاگەندەکردن و پەرەپێدانی بیرۆکەی حەقە پاشگەزی بکاتەوە، بەڵام سەرکەوتنی بە دەست نەهێنا و نەیتوانی شێخ عەبدولکەریم لەگەڵ هەڵوێستی فیوّدالّیی ناوچەکە لە ژێر پشتیوانی و هاوڕێی سیاسەتی بەریتانیا لە کوردستان ڕێک بخات، هەرچەند بەڵێنی زۆری ئابووری بۆ پشتیوانی لەو و بنەماڵەکەیانی پێ دا، بەڵام ئاکامێکی بەدەست نەخست و شێخ عەبدولکەریم هەروەها لەسەر درێژەدانی ئەرکی سەرشانی و ڕێبەرایەتیکردنی خۆی سوور بوو. ئەگەرچی ئێدمۆندز لە نووسینەکانی خۆیدا، تەنیا ئاماژەی بە یەکێک لە سەفەرەکان کردووە (سەیری بۆ تورکەکان، کوردەکان، عەرەبەکان ـ ئێدمۆندز، وەرگێڕانی جەرجیس فەتحوڵڵا، بەغدا، ل١٨٨) بەڵام خەڵکی شەدەڵە باسی سەفەرەکەی ئێدمۆندز، بەنهێنی و بەرگێکی جیاوازەوە بۆ گوندەکەی خۆیان دەکەن و ئەوەش بە کەراماتی شێخ دەزانن، چونکە ئێدمۆندز لە کاتی نوێژ خوێندن هاتە ناو مزگەوت و شێخ لە ناو کۆڕی نوێژ خوێنەکاندا بانگی دەکات کە لە ڕیزی نوێژخوێنەکان بڕواتە دەرێ، تا خەڵکەکە نوێژەکەیان بخوێنن؛ بەڵام ئەو هەر بەو شێوەیە کە ڕەوشتی سیخوڕەکانە، خۆی گێل دەکات و بە قسەی شێخ ناکات تا ئەوەی کە شێخ لە مزگەوت دەری دەکات و دەینێرێتە ماڵەوە.

پەرەسەندن و هەڵکشانی بزووتنەوەی (حەقە) و دەستبەسەرکردنی شێخ عەبدولکەریم (ساڵی تەلیس)

بە لەبەرچاوگرتنی تایبەتمەندییەکان و نیشانەگەلێک کە بزووتنەوەی (حەقە) هەیبوو لە ماوەیەکی کورتدا پەرەی سەند و لە سەرەوەترین ئاستی ئەم پەرەسەندنە حکوومەتی عێراق بە پشتیوانیی سیاسەتی بەریتانیا، بەکردەکی و خافڵگیرانە شێخ عەبدولکەریمیان دەستبەسەر کرد و لەگەڵ تاقمێک لە ڕێبەرانی بزووتنەوەی (حەقە) لە کەرکووک بەند کران و چەند کەسێکیشیان بۆ (حەویجە) دوور خرانەوە.

موریدەکانی شێخ عەبدولکەریم لەگەڵ ئاگاداربوون لە دەستبەسەربوونی شێخ، وەک شوێنکەوتووی ڕاستەقینە، ناوبراو بە هاوار و پاڕانەوە جلی بەری خۆیانیان دادڕی و سووتاندیانن و بە جەستەی ڕووت لە حاڵێکدا کە بە جلێک لە تەلیس (کەنەف) خۆیانیان داپۆشیبوو بەرەو کەرکووک کەوتنە ڕێ، ژنە موریدەکان لە پۆشینی ئەم جلوبەرگە خۆیانیان پاراست؛ بەڵام پیاوەکان بەگشتی لەم شێوەیە پێڕەوییان دەکرد، بەشدارانی ناو خۆپیشاندانەکە لەگەڵ گەیشتنیان بۆ کەرکووک، بینای داد و پۆلیسیان داگیر کرد و هاوار دەکەن یان شێخ بۆ شەدەڵە بگەڕێتەوە یان ئێمەش بخەنە بەندیخانەوە، حکوومەت لەبەر ئەوەی کە لە بەرانبەر خواستی پێڕەوانی (حەقە) بەلاواز دەرنەکەوێ ژمارەیەکی زۆر لەوان دەستبەسەر دەکات، بەڵام پاش ماوەیەک کە خۆ پیشاندەران درێژە بە مانگرتنی خۆیان دەدەن و لەسەر خواستی خۆیان سوور دەبن، دەستوپێوەندییەکانی حکوومەت نەتەنیا بەندکردن و یان دوورخستنەوەی شێخ عەبدولکەریم بە باش نازانن؛ بەڵکو ئەوە بەباش دەزانن کە بۆ گەڕانەوەی بارودۆخەکە و دابینکردنی ئاسایش شێخ عەبدولکەریم ئازاد بکەن و ئەم ساڵە لە ناو خەڵکدا بە ساڵی تەلیس ناسراوە.

پاش ئەم کردەوەیە بۆ ماوەیەکی کەم سستییەک لە ڕەوتی بەرەو پێشچوونی بزووتنەوەکە هاتە ئاراوە و شێخ عەبدولکەریم خوازیارانی لە ناوجەرگەی

موریدەکان وەر نەدەگرت.

لێرەدا شایانی وەبیرهێنانەوەیە کە ئەم کردەوەیەی حکوومەتی عێراق لە بەرانبەر شێخ عەبدولکەریم تا ڕادەیەک بۆ سیاسەتی حکوومەت و بەریتانیاییەکان سوودبەخش بوو، چونکە مەبەستی حکوومەت، بەرتەسککردنەوەی پڕۆپاگەندەی شێخ و پێشگرتن بوو لە پەرەسەندنی بزووتنەوەی (حەقە)، و شێخ عەبدولکەریم بە سەرنجدان بە بارودۆخی بزووتنەوە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان ڕێگای نەویکێشان و موداراکردنی هەڵبژرادبوو، چونکە سیاسەتی داگیرکاریی بەریتانیا ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ لە حاڵی بەهێزبوون و زاڵبوونی زۆرتر لە ناوچەکەدا بوو، و ڕێبەرانی بورجوازی لە عێراق خۆیان لە بزووتنەوە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان دوور گرتبوو، لە پەنای حکوومەتی بەکرێگیراوی عێراق ژیانیان دەبردە سەر، لە کوردستانیش بزووتنەوەی شێخ مەحموودی نەمر بە تەواوی سەرکوت کرابوو و شێخ مەحموودیش بۆ هیندستان دوور خرابووەوە و بارودۆخی ناوچە دراوسێیەکانیش زۆر باش نەبوو، بەتەواوەتی لە ژێر دەسەڵاتی داگیرکاری بەریتانیا بوو، لەگەڵ هەبوونی ئەم بارودۆخە جێگای سەرسوڕمان نەبوو کە شێخ عەبدولکەریم دان بە بەرتەسکبوونی پڕوپاگەندەی خۆیدا بنێت.

شێخ عەبدولکەریم لە سەردەمی ژیانیدا هەروا کە شێوەی دەسەڵاتداران و سۆفی و شێخەکان بوو، هیچ کەسی نەکردە جێگری خۆی، چونکە هەروا کە لە ناو پێڕەوانی (حەقە) باوە، مەولانا خالید لە سەردەمی ژیانی خۆیدا وەسیەتی کردبوو کە پاش ناوبراو تا حەوت نەوە خەڵک ئیرشاد بکەن و پاشان دەبێ وەرگرتن وەلا بنرێت و لە شێخ ئەحمەدی سەردار تا شێخ عەبدولکەریم ئەو حەوت دەگاتە کۆتایی خۆی.

بزووتنەوەی حەقە و جووڵانەوەکانی دژی داگیرکاری لە ناوچەکەدا

هەروا کە باس کرا، پێوەندیی شێخ عەبدولکەریم بناغەدانەری بزووتنەوەی حەقە لەگەڵ پێشرەوانی بزووتنەوە چاکسازیخوازە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی ناوچەکە زۆر پتەو بوو، بۆ نموونە پێش لە شەڕی (کۆتەڵ) لەگەڵ شێخ مەحموودی (نەمر) پێوەندییەکی باشی هەبوو و بۆ بەڵێنی هاوکاریکردن بەناوبراو، هەر بەو بۆنەوە لە شەڕی (کۆتەڵ) ژمارەیەکی زۆر لە کەسوکار و خزمانی شێخ عەبدولکەریم و هەموو عەشیرەتەکانی ناوچەی ئاغجەلەر فەرمانی شێخ عەبدولکەریم و بە فەرماندەییی شێخ عەبدوڵڵای برای ئەو هاوڕێ لەگەڵ کاکە ڕەزا کوڕی حاجی شێخ عەلیی عەسکەری و... [کە لە پێشرەوانی بزووتنەوەی حەقە بوون] لە چیاکانی «گۆڕەدێ» بۆ پشتیوانی سوپای شێخ مەحموودی (نەمر) و ڕێگرتن لە بەرەو پێشچوونی دەستە سەربازییەکانی بەریتانیا کە لە ناوچەکە دامەزرابوون، مەتەرێزیان دروست کردبوو؛ هەتا کۆتایی شەڕ، هەروا کە شێخ مەحموودی (نەمر) بەوان فەرمانی دابوو، مەتەرێزی خۆیانیان بە جێ نەهێشت و بە هۆی ئەم پشتیوانیکردنە بوو کە گوندەکانی (شەدەڵە) لە لایەن فڕۆکەکانی بەریتانیاوە بۆردومان کرا و شێخ عەبدولکەریم و دەوروبەرەکانی لەگەڵ ژن و منداڵ ناچار بە بەجێهێشتنی ماڵ و سامانی خۆیان کران و پەنایان بۆ ئەشکەوتەکانی (بۆڵە ترێ) لە پشتی (شەدەڵە) لە چیای (دابان) برد و پاشان بۆ مێرگەپان چوون.

بزووتنەوەی حەقە پاش مردنی شێخ عەبدولکەریم

پاش کۆچی دوایی شێخ عەبدولکەریم، تاقمێک لە موریدە شوێنکەوتووانی ناوبراو پشتیان لە بزووتنەوەکە کرد و نەچوونە ریزیەوە و بە هەمان شێوەی نەریتی چوونە ناو ڕیزی نەقشبەندییە، هەروەکو موریدەکانی تری سۆفییە لە کوردستان هێشتاش بۆ زیارەت و نوێکردنەوەی ئیرادەتیان دەڕۆن ئەوانی گۆڕی بۆ شێخ عەبدولکەریم لە شەدەڵە.

تامەزرۆیانی بزووتنەوە بەسەر دوو بەشی زۆرینە و کەمینەدا دابەش بوون؛ تاقمێکی کەم بوونە پێڕەوی (حەمە سوور) کە لە موریدە توندڕەوەکانی شێخ عەبدولکەریم بوو و لە گوندەکانی کلاوقوت لە ناوچەی شوان دەژیان و زۆربەی پێڕەوانی بزووتنەوەکە بوونە پێڕەوی مامەڕەزا برای شێخ عەبدولکەریم و ئەویان وەکو ڕێبەری خۆیان هەڵبژارد.

تاقمێک لە پێڕەوانی حەمەسوور، لە گوندەکانی؛ قۆمەرغان و قەدارنگوێ لە ناوچەی سووورداش، دەژیان. ئەم گرووپە گرینگییەک بە بابەتە کۆمەڵایەتییەکان و هەروەها چاکسازی و بەهێزکردنی کاروباری ئابووری دەدا. سندووقی هاوکاری و هاریکاری بۆ ئەنجامدانی خواستە گشتییەکان و دابینکردنی بە پێویستییەکانی خەڵکی پێڕەوی بزووتنەوەیان دامەزراند، جگەرەکێشان و چای خواردنیان لە ناو موریدەکان قەدەغە کرد و دەستیان کرد بە تیجارەت و بازرگانی و وەک نیشانەیەک تەسبێحیان بە دەستەوە دەگرت، بەڵام پێڕەوەکانی تری حەمە سوور لە هەڵسوکەوت و بوارەکانی تردا هەر وەکو پێڕەوانی (مامەڕەزا) هەڵسوکەوتیان دەکرد، جیاوازیی ئەمانە تەنیا لە گۆشەگیریی کۆمەڵایەتی و دووریگرتن لە تاکەکان و کۆڕو کۆمەڵەکان بوو.

بە هۆی ئەم دووبەرەکییە کە پاش مردنی شێخ عەبدولکەریم لە ناو ڕیزەکانی بزووتنەوەی حەقەدا هاتە دی، بەستێن بۆ پڕوپاگەندە و دەنگۆکان و تۆمەت و قسە

هەڵبەستن لە لایەن گرووپە نەیارەکانەوە خۆش کرا و بۆیە دەستیان کرد بە هاندانی دەسەڵاتداران و زۆردارانی ناوچەکە دژی ئەوان، دواین پیلان و تۆمەتی ئەوان ئەوە بوو کە دەنگۆی ئەوەیان بڵاو دەکردەوە کە حەمەسوور بانگەشەی پێغەمبەربوونی کردووە و [...] بە حەرام نازانێت (؟!!) تا سەرەنجام لە ساڵی ۱۹٥۷ی زاینی-۱۳۳٦ی هەتاوی دەسەڵاتی ئەو کاتە ناوبراوی دەستبەسەر کرد و خستیە بەندیخانە و دایە دادگایی کردن، بەڵام پاش سەرکەوتنی شۆڕشی چواردەی تەمووز و شکستی نەیارەکان، (حەمە سوور)یش پاش ماوەیەکی دوورودرێژ لە بەندیخانە و حازربوون لە بەرانبەر دادگا ئازاد کرا و بۆ گوندی (کلاوقوت) گەڕایەوە.

(حەمە سوور) لە بنەماڵەی شێخەکان و ناودارانی تەریقەت نییە و لە ناو چینی هەژار و دەسکورتی کۆمەڵگا دەرکەوتووە، ماوەیەکی دوورودرێژ لە ماڵی شێخ عەبدولکەریم خەریکی داربڕین و شوانی بوو و پاشان لەگەڵ شێخ پەیمانی بەست و بە شێوەی سۆفییەکانی نەقشبەندییە هەڵسوکەوتی دەکرد و لەگەڵ موریدەکانی تر لە ئەنجامدانی فەرمان و دەستوور هاوڕێ بوو، ورده ورده سەرکەوت تا بوو بە یەکێک لە پێشەواکانی بزووتنەوەی حەقە، شێخ ستار و مەلا سەلام لە کەسانی جێ باوەڕی خەڵک کە لە حاڵ و ژیانی ناوبراو ئاگادار بوون و لەگەڵیدا هاوڕێ بوون دەڵێن: سەبارەت بە باب و باپیرانی دەبێ بڵێین کە نە باوک و نە باپیری دەناسین، هەر ئەوەندە زانیاریمان لە بەر دەستدایە کە وتراوە، لە خەڵکانی دەوروبەری (ئالان و سیوەیل)ە. لە باری خوێندنەوە خۆی دەڵێت: کە نەیخوێندووە، بەڵام زۆر شیعر و مەتەڵی لەبەرە و زانیارییەکی تەواوی هەیە، بۆ ماوەیەک لەگەڵ زانایان و مامۆستایانی ئاین هاودەم بووە.

مامۆستا هەمزە عەبدوڵڵا دەنووسێت: حەمەسوور، پاش مردنی شێخ عەبدولکەریم، مێزەرەکەی لە سەر دەنێت و عەباکەی لەبەر دەکات و بانگەشەی جێگری و شێخایەتی دەکات، بەڵام کەسوکاری شێخ عەبدولکەریم و نەوەکانی واتە بنەماڵەی ڕێبەرانی بزووتنەوە ئەوە وەرناگرن و گوێڕایەڵی دەستوورەکانی نابن و لە (شەدەڵە) دەری دەکەن، ئەویش بۆ ناوچەی شوان کۆچ دەکات و پاشان بۆ کەرکوک دەڕوات و دەڕواتە لای سەید ئەحمەدی خانەقا، ئەویش بانگەشەکەی ڕەت دەکاتەوە و بە تۆمەتی داتاشینی یاسا لە ناو ئاین، دەری دەکات بەناچار

لەگەڵ موریدەکان و کەسوکاری دەچێتە گوندی (کلاوقوت) و لەوێدا نیشتەجێ دەبێت. بۆ ڕوونتربوونەوەی بابەتەکە لە زاری شێخ ستارەوە دەبێ بوترێ؛ کاتێک کە دەستەی دێوانەکان، کە بانگەشەچییە گەڕیدەکانی بزووتنەوەی حەقە بوون و ئەنجامدانی ئەحکام و واجباتی ئاینییان بەڕێوە نەدەبرد و ئەو باسە کەوتە ناو موریدانی شێخ عەبدولکەریم، حەمەسوور یەکێک لە کەسانی ناو ئەو گرووپە بوو، بەڵام شێخ عەبدولکەریم بە چوونی ناوبراو بۆ ناو ئەوان ڕازی نەبوو، تەنانەت بە توندی لۆمەی کرد و پێی وت: لێرە برۆ لە کۆڵمان بەرەوە، لە جیهان و ڕۆژی مەحشەردا تۆ هاوڕێی ئێمە نیت و لەو کاتەوە ئیتر (حەمەسوور) تاقمێک لە موریدەکانی شێخی کردە هاوبیری خۆی و لە شەدەڵە چووە دەرەوە و گەڕایەوە بۆ کلاوقوت و وردەوردە دەستی کرد بە کار و کاسبی و پڕوپاگەندەکردنی ئەندێشەی (حەقە) چەندان پارچە موڵکی لە چەند کەس کڕی و بوو بە خاوەن مەزرا. بە پێی ئەم وتانەی مەلا سەلام کە شێخ ستار باسی دەکات، دەبێ (حەمەسوور) پێش لە مردنی شێخ عەبدولکەریم لە (کلاوقوت) نیشتەجێ بووبێت و ئەگەر بمانەوێ لە لێکدانەوەی ئەم دوو ڕاپۆرتە بگەینە ئەنجام دەبێ بڵێین بە بیانووی مردنی شێخ عەبدولکەریم بۆ شەدەڵە چووە و ویستوویە کە ببێتە جێگری شێخ، بەڵام سەرکەوتنی بەدەست نەهێناوە و بۆ (کلاوقوت) گەڕاوەتەوە. موریدانی (حەمەسوور) و خودی ئەو زیاتر لە دەستەی پێڕەوی (مامەڕەزا) کەوتنە بەر لۆمە و تۆمەتی خەڵک و دەسەلات و هەر بەم هۆیە لە خەڵک دووریی گرتووە و بەشێوەی بەرتەسک لە مەسەلە کۆمەڵایەتی و ئاینییەکان ڕۆڵ دەگێڕن و (حەمەسوور) ئەگەرچی لە دەستەی بنەماڵەی بناغەدانەرانی بزووتنەوەی حەقە نییە، بەڵام بە لایەنگریکردن لە چینی هەژاری کۆمەڵگای خۆی، هاودڵی و دلۆڤانی خۆی بەوان سەلماند.

مامۆستا هەمزە عەبدوڵلا دەڵێت: بۆ درێژەدانی ئیرشاد و پڕوپاگەندەکردنی تەریقەتی نەقشبەندییە لە بنەماڵەی شێخ عەبدولکەریم دەستەیەک بەڕێبەرایەتیی شێخ عەبدوڵلا کوڕی شێخ مستەفا عەسکەری باوەڕیان وابوو کە ئەم جووڵانەوەیەی بزووتنەوە دەبێ ڕابگیرێت و بگەڕێتەوە سەر ڕێگای سەرەکیی خۆی کە هەمان شێوەی نەریتی نەقشبەندییەکانە، ئەمە بۆچوونی وردە بورجواکانی ناوچەکە بوو [مامۆستا محەمەدی مەلاکەریم لە زیادکردنەکانی خۆیدا زۆرتر لە

دەستەواژە حیزبی و سیاسییەکانی ڕۆژ کەڵکی وەرگرتووە، ئەگەرچی ئەم جۆرە جووڵانەوانە لە ئاکامدا و پاش تێپەڕینی سەدەکان و بە درێژایی ڕەوتی ئاڵوگۆڕی مێژوویی و کۆمەڵایەتی لە قاڵبی حیزبە سیاسییەکان خۆی دەنوێنێت، بەڵام ئەگەر لە لایەنی بیروباوەڕ و بە کەڵکوەرگرتن لە دەستەواژە ئاینییەکان لێک بدرێنەوە، خوازیارانی زۆرتر بۆ ئامانجی سەرەکی ڕێنوێنی دەکەن.] کە ڕێگای چوونە ناوی داو و دەزگا حکومییەکانیان لە هەڵبژاردبوو، بەڵام ئاکامی ئەم جووڵانەوە نەریتییە بوو بە هیچ و پاش ماوەیەک هەمووان لەسەر ئەم بیرۆکەیە ڕێک کەوتن کە؛ (مامە ڕەزا) جێگری ڕاستەقینە و سەرەکیی شێخ عەبدولکەریمە.

مامە ڕەزا و چاکسازییەکانی و ڕێبەرایەتییەکەی ئەو لەناو بزووتنەوەی حەقەدا

مامە ڕەزا لە ساڵی ١٩٠٥ی زاینی=(١٣٢٣ی کۆچی مانگی=١٢٨٤ی هەتاوی) لە شەدەڵە لە دایک بووە، ئەو برای شێخ عەبدولکەریمی بەناوبانگە، مامەڕەزا، پیاوێکی سەوزە و ڕێکوپێک بوو، کەسایەتییەکی نەرم و نیان و خۆڕاگر، شیرین زمان و بلیمەت بوو بەسەر دوو زمانی عەرەبی و فارسیدا زاڵ بوو، لە ئەدەبیاتی کوردی و فارسیدا شارەزاییەکی تەواوی هەبوو. لەسەر مێژینە و ڕابردووی نەتەوەی کورد و نەتەوە موسڵمانەکانی تر شارەزاییەکی باشی هەبوو. بەدرێژاییی ژیانی سەدان جار تووشی بەندیخانە و ئەشکەنجە و دوورخستنەوە هات، لە سەرەتای تەمەنی لاوەتیدا خوێندنی ئاینیی تەواو کرد، کەسایەتییەکی پێشڕەو بووە و بەگوێرەی سەردەمی خۆی بیری دەکردەوە و لە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیی کوردەکان بەتایبەت چینی هەژار و بێبەش خۆشحاڵ بوو و هەر بەم هۆیە لەگەڵ ناودارانی بەستێنی هزر و ڕۆشنبیریدا دادەنیشت و هاوقسە بوو، بەتایبەت لە ڕۆژگاری دوورخستنەوەیدا بۆ عەمارە پێوەندییەکی پتەوی لەگەڵ (میرحاج) پەیدا کرد و بە هۆی هەمان پێوەندییەوە بوو کە بزووتنەوەی حەقە لەگەڵ کۆماری مەهاباد [کوردستان] پێوەندیی دامەزراند.

مامەڕەزا؛ درێژەدەری جووڵانەوەی شێخ عەبدولکەریم لە بزووتنەوەی حەقە بوو، بەڵام بزووتنەوە لە سەردەمی ڕێبەرایەتیی مامەڕەزا زۆرتر ڕووی لە لایەنی کۆمەڵایەتی کرد و بزووتنەوەی حەقەی بەرەو ئامانجە پێشکەوتنخواز و نەتەوەییەکان ئاڕاستە کرد. پێوەندیی بزووتنەوەی حەقە لە سەردەمی ڕێبەرایەتیی

مامەڕەزا لەگەڵ جووڵانەوە سیاسییەکانی کوردەواری پتەو بوو، کاتێک کە کۆماری مەهاباد ڕاگەیەندرا، تاقمێک لە پێڕەوانی بزووتنەوەی حەقە بە ڕێبەرایەتیی شێخ محەمەد ئەمینی ناردە مەهاباد و هەروەها لەگەڵ بزووتنەوە سیاسییەکانی ناوخۆی عێراق لە پێوەندیدا بوو، بە هۆی ئەم پێوەندییانەش باوەڕی وا بوو کە دەبێ بزووتنەوەی حەقە بەشێوەیەکی نوێ لە باری ئاینی و ڕێکخراوەییەوە خۆی ساز بکات و ڕەنگ و بۆی شۆڕشی کۆمەڵایەتی لە خۆ بگرێت و لە چوارچێوەی بەرتەسکی سۆفیگەری بێتە دەرەوە و بۆ گەیشتن بەم ئامانجە چەند بابەت و چەمکیان کردە ئامانج و بنەمای دامەزراندنی نوێی بزووتنەوە و بەم جۆرە بزووتنەوەی حەقە، بەرەو ڕێگایەکی تازەی کۆمەڵایەتی هەنگاوی هەڵگرت. لەوانە هاوکاری و بەشداریکردنی ژنان لە کاروباری کۆمەڵایەتی و سەربەخۆیی ئەوان و باوەڕ بەخۆبوونی خەڵک لە بەرەو پێشبردنی ئامانجەکانی کۆمەڵگا، خەبات دژی ستەمی کۆمەڵایەتی و ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ ستەمگەری کردە ئامانج و دروشمی خۆی.

ئەم ڕێکخستنە تازەیە و پێوەندییە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی بزووتنەوەی حەقە لە لایەن «مامە ڕەزا»وە بە تێگەیشتن و زیرەکی و دووربینییەکی تایبەت دامەزرا، تەنانەت بوو بە هۆی ئەوە کە زۆربەی هەرەزۆری مووریدانی (حەمەسوور) و تەنانەت باوەڕمەندانی گەڕانەوە بۆ شێوەی نەریتیی سۆفیگەری نەقشبەندییە ڕێبەرایەتیی ئەویان قبووڵ کرد. چونکە مامەڕەزا، توانی لە ڕێگای ئەم چاکسازییانە و ڕێکخستنی کۆمەڵگا بە پێی پرەنسیپەکانی بزووتنەوەی حەقە، کە ئەویان بە جووڵانەوەیەکی چەوت و چەواشەکارانە و لادان لە ڕێگای سەرەکی ئاین دەزانی و لەگەڵیا بەشەڕ دەهاتن و لەتبوونەکەشیان بە دەرفەتێک دەزانی تێڕوانینێکی ئەرێنی دروست بکات. تۆمارکردن و پەسندکردن و بەڕێوەبردنی ئەم ئەساسنامە نەتەوەیی و ئاینییە زۆر دەنگدانەوەی جیاجیای لە ناو کۆڕ و کۆمەڵە ئاینی و نەتەوەییەکاندا هەبوو. بنەمای جووڵانەوەی بزووتنەوەی حەقە لەسەر ئەساسی هەشت خاڵی ژێرەوە دامەزرابوو.

یەکەم- برایەتی

مەبەست لە برایەتی، پێوەندیی برایانە لە ناو پێڕەوانی بزووتنەوە چ پیاو چ ژن

دامەزرابوو و بە پێی ئەم بنەمایە لە ناو تاکەکانی بزووتنەوەی حەقەدا، هیچ جۆرە جیاوازییەک بوونی نییە و نابێ ببێت و بە هیچ شێوە کەلێنی چینایەتی (ئابووری و ڕەگەزی) لە لایەن کۆمەڵگای بزووتنەوە قبووڵ ناکرێت و کەسێک لە کەسێکی تر بە هۆی سەروەت و سامانی زۆرتر یان بنەماڵەی دەوڵەمەندترەوە نابێتە خاوەن سەروەری، ئەگەرچی بزووتنەوەی حەقە سەرەتا لە ناو چینگەلی هەژاری کۆمەڵگا سەری هەڵدا، بەڵام وردە وردە چینەکانی تری کۆمەڵگای لە باری کۆمەڵایەتی، خزمایەتی، زانستی و... بۆ لای خۆی ڕاکێشا. بۆ نموونە مەلا حسێنی خانەقا، مەلا ڕەشید گۆمەتەیی پێشنوێژ و ئیمامی جەماعەتی مزگەوتی عەسکەر و مەلا حامید سەرمۆرد، مەلا سەلام کەرکووکی، جەمیل عەلی ئاغا دزەیی، و... کە لە ڕێبەرانی کاروباری ئاینی و لە خاوەن مولّکە ناودارەکانی ناوچەکە بوون؛ بوون بە موریدی مامەڕەزا و تەنانەت مەحموود ئاغای پشدەری لە هۆزی میرئەبداڵی کە لە سەرەتا لەگەڵ مامەڕەزا دژایەتیی دەکرد، لە ئاکامدا بوو بە موریدی ئەو و هاتە ناو ریزی بزووتنەوەی حەقە و...

دووەم ـ مافپەرستی

پێڕەوانی بزووتنەوەی حەقە، لە پلەی سەرەوەی لایەنگریکردن لە ماف و حەقیقەت وا بوون و بەڕادەیەک ڕێزیان بۆ حەقیقەت دادەنا کە ئەگەر بە زیانی خۆشیان تەواو بووبا هیچ ترسێکیان نەبوو، چەندان جار دژی نزیکانی خۆیان شەهادەتیان دەدا و چەندان جاریش لایەنی کەسانی بیانییان لە شەڕ و کێشەکاندا دەگرت و لە لایەنگریکردن لە حەق و ڕاستیدا بە هیچ شێوەیەک خزمایەتی و دۆستایەتییان لەبەرچاو نەدەگرت.

سێیەم ـ بەشداریکردنی ئابووری

پەرەپێدانی بەشداریکردنی ئابووری لە دارایی و سەروەت و سامانی پێڕەوانی بزووتنەوەی حەقە و لەسەر بنەمای ئەم بناغەیە، هیچ کام لە موریدان لە بەرانبەر کۆمەڵگای بزووتنەوە، خۆیان بە خاوەن ماڵ و زەوی و سەرمایە نەدەزانی و هەر سەروەت و سامانێک کە هەیبا دەبوو بە هیی هەموو موریدانی بزانێت و وەکو ئەمانەتێک لەبەرچاوی بگرێت کە لە لایەن کەسانی تر بەو دراوە.

بەم جـــۆرە لـە ڕەچاوكـــردنـی ئەم بـابـەتـە، بەڕادەیـەک وردبـین بوون كـــە بە بـێ ئاگـاداریی مـوریدانی تر و كـۆڕی كـۆمـەڵایەتیی بزووتـنـەوەكـە، هیـچ گـۆڕانكاری و ئاڵوگـۆڕێكیـان لـە سـەروەت و دارایـیی خـۆیاندا نەدەكـرد و لەم ناوچـەیە پێـڕەوانی بزووتنـەوەی حـەقـە لەو سنووره لـە سـەروەت و سـامـانی یەكـتـردا شـەریک بوون، تەنانەت بەرهـەمی باخەكان و بێستانەكانیان دابەش دەكرد، هەندێک جار سێوێک دەبوو بە نەسیبی چەند كەس و هەندێ كات هەر كەسێک چەندان سندووقی میوەی بەدەست دەهێنا، لە كـاروبـاری ناو مـەزرا و بەڕێوەبـردنی ڕێوڕەسـمـەكـان ئەگـەر موریدێک بە تـەنیـا بووایە، بەكۆمـەڵ یارمـەتی ئەویان دەدا و ئەگەر بۆ چارەسـەری گـرفـتـێک پێـویسـتی بە پـارە بایە، لە ڕێگای هـاوكـاریی كـەسـانی تر كـێـشـەكـەی چارەسـەر دەكرا.

چوارەم ـ ئابوونەی مانگانە

بە مـەبەسـتی بـەهێـزكردنی پێگەی ئابووریـی كۆمـەڵگای بزووتنەوە و پێكـهێنانی سـەرمـایەیـەكی گـشـتی بـۆ پاراسـتن و ڕاگـرتنی خـانەقـا و تەكـیـەكـانی سـەر بە مـوریدەكـانی حـەقـە، هـەركـەس بگرە لە ژن و پیـاو و منداڵ و گـەنج و كـوڕ ئەركی سەرشانیان بوو كە پارەیەكی مانگانە بدەن بە بزووتنەوەكە، ئەم مانگانەیە دەدرایە بەرپرسانی تەكیەكان كە بە سەرتەكیە دەناسران یان بە برا سەیارەكانیان دەدا كە لە بانگەشـەچییانی بزووتنەوەكە بوون، ئەوەی كە پێویست بوو؛ بۆ خـەرجییەكانی تەكیـە لەبەرچاو دەگـیرا و پاشـمـاوەكەشی دەدرایە تـەكیـەی (كـەلكە سـمـاق) كە ڕۆڵێکی سەرەكیی دەگێڕاو و شوێنی سەرەكیی مامە ڕەزا بوو.

پێنجەم ـ ڕاوێژكاری و بیرو ڕا گۆڕینەوە

هەمـوو كـاروباری گشـتیی بزووتنەوەكە لە ڕێگای ڕاوێژكـاریكردنی گشـتییـەوە بەڕێوە دەچوو، موریدەكان كۆ دەبوونەوە و بۆ چارەسـەركردنی كێشـەكان دەسـتیان دەكـرد بە بیـروڕا گـۆڕینـەوە، و سـەبارەت بـە دۆزینـەوەی هـەر ڕێگاچـارەیەک دەنگی هـەمـــووانیـــان كـــۆ دەكـردەوە. ناوی ئەم ڕاوێژكـــارییـــەیان نابـوو «پرس و ڕای ناوبرایەتی». لەم كۆبوونەوەیەدا هـەمـوو تاكـەكان مـافی بەشداریكردن و بیـر و ڕا دەربڕینیان هـەبوو، چ پیاو چ ژن بە بێ جیاوازی و هـەڵاواردنێک.

پێشەوایانی بزووتنەوەی حەقە باوەڕیان وابوو کە جیاوازی لە نێوان ژن و پیاو بوونی نییە و هەموویان خوشک و برای یەکترن و هەر ژنێک وەکو هەر پیاوێک، خاوەن مافی کۆمەڵایەتییە و لە ڕەوتی بەرەوپێشچوونی کۆمەڵگا و بنەماڵە، لە ڕاوێژکاری و هەڵبژاردنی هاوسەردا ڕۆڵی کاریگەریان هەیە و بە هیچ شێوەیەک لە هەڵبژاردنی هاوسەری خۆیان ناکەونە ژێر گوشار و زەبروزۆر.

لە ناو موریدەکانی حەقە، (شیربایی) نەبوو، و تەنیا مەرجی پێکەوە ژیان ڕازیبوونی کچ و کوڕ بۆ پێکهێنانی ژیانی هاوبەش بوو و لە باقیی ڕێوڕەسمەکانی دا هەروەکو موسڵمانەکانی تر بەڕێوە دەچوون کە برێتی بوون لە: شیرینی خواردن (دەزگیرانداری)، مارەبڕین، ڕێوڕەسمی زەماوەند و بێکەوەنانی ماڵ و ژیانی نوێ.

ئەم خاڵە بوو بە بیانووی دەستی نەیارانی بزووتنەوەکە و بۆ ماوەیەکی درێژ بە هەموو شێوەیەک دەستیان کرد بە تۆمەتبارکردن و درۆ هەڵبەستن بۆ پێڕەوەکانی، چونکە ئەم بنەما سەرەکییانە بوون بەهۆی ئەوەی کە چینە دەسڕۆیشتووەکان کە کچ و ژنیان کردبوو بە ئامرازی بازرگانیکردن و پێوەندییە ناڕەواکانی ناو هۆز و عەشیرەت و یان بەپێچەوانەوە کچێکی جوان لە بنەماڵەیەکی هەژار دەبێ بە زۆرەملێ ببێتە هاوسەری کەسێکی بەساڵاچوو کە خاوەن موڵکە، لە حاڵێکدا کە ژن لە کۆمەڵگای کوردەواریدا خاوەن ئازادییەکی تایبەتە وەک کەڵکوەرگرتن لە جلوبەرگی هۆزەکەی خۆی هەروەها بەشداری لە کاروباری ناو کۆمەڵگا پێ ڕاگەیشتن بە کاروباری بەخێوکردنی ئاژەڵن و باخەوانی و پەروەردەکردنی و منداڵ و لە هەڵبژاردنی هاوسەردا بە دەگمەن غەدری لێ دەکرێت و هێندێ کات وەکو شەڕڤانێکی لێهاتوو چەک هەڵدەگرێت و شانبەشانی پیاوان لەگەڵ دوژمن بە شەڕ دێت، لە بەرانبەردا ئازادیی ژن لە وڵاتە پێشکەوتووەکان دەبینن، کە تەنیا وەکو ئامرازێک سەیر دەکرێن. بەڵام بە سەرنجدان بەوەی کە پێدانی ئازادی بە ژنان و کچان و ڕێزگرتن لە مافەکانیان لە ناو جووڵانەوەیەکی ئاینی و کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگایەکی نەریتی و دواکەوتوو و عەشیرەتیدا ئەویش لە لایەن چەند ڕێبەرێکی ئاینییەوە کە ئاماژەمان پێ کردن، بەڵام ئەم بابەتە وەک ئامانجێکی سەرەکی لە

ڕەوتی بەرەو پێشچوونی بزووتنەوەکە بۆ لایەنگرانی ئەم بزووتنەوە ئاینی و کۆمەڵایەتییە لە هەموو توێژەکانی شار و گوند و هەژار و دەوڵەمەند، تایبەتمەندییەکی بەرچاوی هەبوو.

حەوتەم ـ رەوشت

رەوشت برێتی بوو لە کۆمەڵێک پرنسیپ کە بە بێ هەڵاواردن دەبووا هەموو کەسێک ڕەچاویان بکات، هەرکەسێک سەرپێچیی لێ دەکردبان، یان بەپێچەوانە جووڵابایەوە ناویان دەنا (بێ رەوشت) و بە هۆی ئەم کردەوەیەوە سزا دەدرا و بڕێک پارەیان لێ وەردەگرت یان بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ دووریيان لێ دەکرد و یان کاری سەختیان پێ ئەنجام دەدا. لە ژێرەوە چەند بابەتێک دەخەینە بەرچاو:

أ ـ دەست و زمان پاک و بە دوور لە ئاکاری چەوت وەک دزی، درۆ و قسە هەڵبەستن و چەواشەکاری و... بێت، هەموو ئەندامەکانی جەستە دەبێ لەو شتانەی کە ناویان برا بە دوور بن، ئەو کەسەی کە دەیەویست لە ناوجەرگەی پێرەوانی حەقە بێت پاش فێربوونی خاڵەکانی سەرەوە دەکەوتە ژێر چاوەدێری و تاقی دەکرا و بۆ ماوەیەک ئەگەر هەڵەیەکی کردبا دوورییان لێ دەکرد و وەکو پێرەو وەرنەدەگیرا، پێرەوانی حەقە لە کاروباری بازرگانیکردن نموونەی هەرە بەرزی ڕاستگۆیی بوون، درۆیان نەدەکرد و لە دەنگۆ بڵاوکردنەوە و چاوچنۆکی بە دوور بوون.

ب ـ پاک و خاوێن بوون و پاراستنی تەندروستیی تاک و بنەماڵە: پێرەوانی حەقە، بایەخێکی زۆریان بە پاکی و خاوێنی دەدا و هەمیشە جەستە و جلوبەرگی خۆیان بە خاوێنی ڕادەگرت، پووزەوانە (زەنگاڵ)یان هەتا ئەژنۆ هەڵدەکێشاو ژنانی گرینگییەکی تایبەتییان بە پاکی و خاوێنی جلوبەرگ و کەرەستەی ناو ماڵ دەدا، جلوبەرگی جوانیان لە بەر دەکرد، خۆراک و کەرەستەی نانخواردن و ئامرازی چێشت لێنانیان بە جوانترین شێوە دەپاراست.

ج ـ پێرەویکردن لەو دەستوورانەی کە هەمووان لە سەری بڕیار دەدەن و سەرپێچی نەکردن لە بڕیارەکانی ئەنجومەن یان بەوتەی خودی ئەوان دەرنەچوون لە (ریزی برایەتی).

د ـ لە کاروباری بازرگانیکردن لەگەڵ بیانییەکان زۆر سەرڕاست بوون و هیچ جۆرە

ئازارێکیان بۆ خەڵکی تر نەبوو.

هـ - دووریکردن لە کەسانی جێگای شک و گومان چ لە باری ئاینی و چ لە باری دونیاییەوە، و هەر بەم هۆیە کەمتر لەگەڵ کەسانی غەیری (حەقە) دادەنیشتن و لە هاوڕێیەتیی کەسانی تر خۆیان دەپاراست و بەم جۆرە ژیانێکی بەرتەسک و پێوەندییەکی نێو گرووپ و بەستراویان هەبوو.

و - لە کاتی چاوپێکەوتن لەگەڵ یەکتر تەوقەیان دەکرد و قامکەکانیان لێک دەسووین و دەیانوت: (یا کەریم و یا ڕەزا) و مەبەستیان ناوە پیرۆزەکانی خوای مەزن بوو، ئەگەرچی ناوی دووکەس لە بناغەدانەران و ڕێبەرانی ئەوانیش بوو، ئەم شێوە دەستدانە بۆ ژن و پیاو و منداڵ و گەنج یەکسان بوو، ئیتر ماچکردنی دەست لە ناو ئەواندا باو نەبوو، بەشێوەیەکی ڕێکوپێک لە لای ڕاستەوە دەستیان بۆ لای چەپ تەوقەیان دەکرد، بە بێ ئەوەی کە کەسێک لە بیر بکەن و هەموویان هەڵدەستانە سەر پێ، بەتایبەت لە ناو هەموو خاڵەکاندا ئەم شێوە تەوقەکردنە دەیانوت (روش) ــ (ڕەوش)

هەشتەم - ڕێکوپێک بوون لە کاروبارەکان

لە هەر گوندێک کە کەسانێک یان چەند بنەماڵە لە پێڕەوانی (حەقە) دەژیان هاوڕێ لەگەڵ یەکتر بینایەکیان دروست دەکرد یان دەیانکڕی و ئەو شوێنە وەکو تەکیە هەڵدەبژێردرا، هەموو خوشک و برایانی حەقە لەو گوندە لە کاتی پشوودان و بێکاریدا یان کاتێک کە میوانیان بۆ دەهات و پێویست بە ڕاوێژکردن و وتووێژ بوو، بە هەموانیان ڕادەگەیاند کە لەو شوێنەدا (تەکیە) کۆ ببنەوە و هەر پێشنیازێک کە هەیانە بیخەنە بەرچاو تا بەم جۆرە دەست بکەن بە پرس و ڕاوێژکردن (پرس و ڕای ناوبرایەتی) و بابەتەکەیان شی دەکردەوە.

کاتێکی بەنرخ لەم (تەکیە)انەدا، رادەبرا. بەتایبەت لە کاتی بێکاری و پشوودان بەشێوەیەکی ئاسوودە دەستیان دەکرد بە لێدانی ئامێرەکانی موسیقای خۆماڵی و قسەی خۆش و پەندی پێشینیان و باسکردن سەبارەت بەخواپەرستی و حەقپەرستی.

ئەم (تەکیانە) هەمیشە نموونەی پاکی و خاوێنی بوون، هاتنە ناو بە پێڵاو بۆ ناو تەکیە و خەوتن و دانیشتن لە لای پێڕەوانی حەقە قەدەغە بوو، لە هەر گوندێک،

یەکێک لە پێرەوانی حەقە لەو گوندە وەکو بەرپرس و جێگر هەڵدەبژێردرا کە ناوی (سەرتەکیە) بوو. و ئەرکی سەرشانی پاراستن و سەرپەرشتی و چاوەدێری و بەڕێوەبردنی تەکیەکە بوو و پارەی مانگانەشی هەر مانگ لە پێرەوانی (حەقە) لەو گوندە وەردەگرت، و ئەوەی کە بۆ تەکیە پێویست بوو لە هەموو لایەنێکیەوە ئەنجام دەدا و میوانداریی میوانانی تەکیەی دەکرد و سەرجەم باسوخواسەکانی بەخەڵک ڕادەگەیاند پێی لەسەر پێداویستییەکان دادەگرت.

بانگەشەچییانی بزووتنەوەی حەقە

لە سەرەتای سەرهەڵدانی بزووتنەوەکەدا تاقمێک لە شوێنکەوتووان و لایەنگرانی شێخ عەبدولکەریم بە هۆی جەزبە و ئاڵوگۆڕ بەسەرداهاتن وازیان لە کاری بازرگانی هێنا و ماڵ و هاوسەر و منداڵیان بە جێ هێشت، و بە مەبەستی بڵاوکردنەوەی ئاینی حەقە لە گوندەکان کەوتنە گەڕان و سەبارەت بە ئاینی حەقە بۆ خەڵک قسەیان دەکرد، پاش شێخ عەبدولکەریم کە مامەڕەزای برای، ڕێبەرایەتیی بزووتنەوە و جێگریی شێخ کەوتبووە ئەستۆی، ئەم گرووپەی کردە نوێنەری خۆی لە ناو پێڕەوانی حەقەدا و هەر دەستەیەکی دووکەسی هاوڕێ لەگەڵ یەکتر بۆ بڵاوکردنەوەی ئاینی حەقە بۆ ناوچە جۆربەجۆرەکان و گوندەکان دەنارد و ناویان (برا سەیار) بوو بە واتای برایەک کە هەمیشە لە حاڵی گەڕاندایە، ئەم کەسانە زۆر زیرەک و قسەخۆش و قسەزان و خاوەن بیر و هۆش بوون وەکو: کاکە دینە، شێخ بەکر و شێخ سەلیم کە خەڵکی سەرگەڵوو بوون و شێخ عارف ئیلەڵڵا و سەید عەبدوڵڵا و سەید عەلی کانی هەنجیر و...

موخلیس

دەستەیەک کە سەربەگرووپی سەرەوە بوون و لە گوندەکان نیشتەجێ بوون و لە یەک جێگادا مابوونەوە، بە (موخلیس) ناوبانگیان دەرکردبوو، چونکە بە دڵسۆزییەکی تەواو هەوڵی خۆیان لە پێناو بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی ئاینی حەقە خستبووە گەڕ، لەوانە؛ حاجی ئەحمەدی سەرگەڵوو، حاجی مەحموود هەڵەدن، سۆفی بەنی شیلە، عەلی ساڵح قەڵاچۆخەی ئاغجەلەر، مستەفا سەرمورد، محەمەد قوربانی قزلوو، مەلا عەبدوڵڵا هەملۆرد، حاجی ئەحمەد بیراسپان، سۆفی مەولوود عومەر گومەت، محەمەد عەزیزی کوێخا عەبدوڵڵای مەرگە، حاجی محەمەدی خۆشناو، مام عەلی قەرەدەر، حەمە بۆر کەرکووکی، محەمەد ئەمین عەرەب لە کەرکووک و... هەروەها لە شارەکانیشدا موخلیسەکان و ڕۆشنبیر و شارەزا بوون وەکو مەلا سابیری سۆفی محەمەد لە سلێمانی.

تێڕوانینی کۆمەڵایەتی لە بزووتنەوەی حەقە

مستەفا عەسکەری کە چەندان دەستنووسی سەبارەت بە بزووتنەوەی حەقە نووسیوە و مامۆستا هەمزە عەبدوڵڵا کە پەراوێزێکی زۆری لێ زیاد کردوون، بە سەرنجدان بەوەی کە لە وڵاتی عێراقدا بزاڤە ئاینییەکان کەوتوونەتە ژێر سێبەر و کاریگەریی روانگەی سیاسییەوە و بەداخەوە هەر لەم ڕوانگەیەوە سەیری ڕووداوەکان دەکرێ، لە حاڵێکدا کە شارەزایی لە ئاینە کۆنەکانی کوردستان و بارودۆخی کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕی ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە بزووتنەوەی حەقە گەڕانەوەیەکی دووبارە لە نەقشبەندییە بە شێوەی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق) بوو، و بنەماکەشی لە هەمان داو و نەریتی پەردیوەری سەرچاوە دەگرێت و بناغەدانەرانی ئەم ئاینە نوێیەش لە زنجیرەی کورەکانی شێخ عیسا بەرزنجیی هەمەدانی بوون کە گەڕانەوەی بنج و بناوانی بزاڤەکە و بە پێی هەلومەرج لە بنەما سەرەکییەکەیدا هەندێ ئاڵوگۆڕیان پێک هێنا.

بەڵام مستەفا عەسکەری دەنووسێت: زۆربەی لایەنگرانی بزووتنەوەکە، جووتیاران و باخدارەکان و پاڵەکان و... بوون، شێخ عەبدولکەریمیش خوی وەرزێر بوو و هەر وەکو کەسانی تر لەسەر داهاتی کشتوکاڵی خۆی ژیانی دەبردە سەر و هەر بەو هۆیەوە بەرەو ژیانی هاوبەش دەچوونە پێش. لە سەرەتای دەستپێکردنی بزووتنەوەدا هەرچەند کەسانێکی بلیمەت و شارەزا تێدا بەشدار بوون، بەڵام ژمارەی کەسانی خوێندەوار لە ناویاندا کەم بوو، بەڕادەیەک کە توانایی ئەوەیان نەبوو کە بزووتنەوە بە خێرایی بەرنە پێش، هەر بەم هۆیەوە بەشێک لە ژیانیان بە قسەکردن و بیروڕا گۆڕینەوە تێ پەڕاند و پاشان کەوتنە ژێر ئازار و ئەشکەنجە و گوشاری سەربازی و سیاسیی حکوومەتی عێراق و تووشی بەندیخانە و دوورخستنەوە لە ناوچەکە هاتن و نەیانتوانی گەڵاڵەی خۆیان لە سەر بنەمای خواستەکان و ئامانجی کۆتاییی خۆیان دابڕێژن و ڕێکوپێکی بکەن و دەست بکەن بە تۆمارکردنی پێرەو و پرۆگرامێکی هەمەلایەنە (؟!!) تا کەسانی تر لە

ئامانجەکانی ئەوان ئاگادار ببنەوە لە حاڵێکدا دروشمەکەیان بریتیی بوو لە کە یەکیەتی و هاوکاری و ئاشتی.

بزووتنەوەی حەقە لە شیکردنەوەیەکی گشتیدا بە شێوەی بزووتنەوەیەکی نیوەچڵی سۆسیالیستی دیارە. چونکە هەروا کە وتمان؛ بنەما سەرەکییەکانی بزووتنەوە پێیان لەسەر پڕکردنەوەی کەلێنی سڕینەوەی مەودای چینایەتیی دەوڵەمەند و هەژار، دەسەڵاتدار و بێبەش، خان و ڕەعیەت دادەگرت دژی ئەم نایەکسانییە کۆمەڵایەتییانە بوون، بۆیە لایەنگرانی بزاڤەکە باوەڕیان وا بوو کە چینە بێبەش و هەژارەکانی کۆمەڵگا دەبێ یەک بگرن و یەکەتییان لە نێواندا هەبێت و تێ دەکۆشان تا هیچ هەژارێک لە ناویاندا نەمێنێت و هەموو یار و خەمخۆری یەکتر بن، بەتایبەت لە پێوەندی لەگەڵ توێژی هەژاری پێڕەوانی بزووتنەوە و بۆ گەیشتن بەم مەبەستە قوربانییەکی زۆریان دا، لەوانە؛ حسێن کوێرەکانی و مام ساڵح گۆمەشینی هەر لەم ڕێگایە ئازار و ئەشکەنجە و بەندیخانەی زۆریان چێشت بەڵام وازیان لە باوەڕی خۆیان نەهێنا.

محەمەدی مەلاکەریم لە پەراوێز و لێکدانەوەکانیدا سەبارەت بە ئامانجی یەکگرتنی چینی هەژار لە بزووتنەوەکە دەنووسێت، ئەگەر وابێت، نیشانەی پلەیەکی بەرز لە هوشیارییە، بەڵام نەک مستەفا عەسکەری، بەڵگەیەکی بۆ ئەم قسەی خۆی خستووەتە بەرچاو و نەک من [محەمەدی مەلا کەریم] نیشانەیەک لەم بیرۆکەیە دەبینم.

> [بەهەرحاڵ دەبێ بزانین کە بزووتنەوەی حەقە بێجگە لە گەڕانەوەیەکی دووبارە بۆ ڕێوشوێن و ئاینی پێشڕەوی عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق) بەڕێبەرایەتی کوڕەکانی شێخ عیسای بەرزنجیی هەمەدانی لە نەقشبەندییە شتێکی تر نەبووە و نییە ئەگەرچی لەم قۆناغە لە گەڕانەوەدا پێوەندیی خۆی لەگەڵ ڕابردوو پچڕاندووە و کە دەسپێکی خاڵێکی تردایە.]

بزووتنەوەی حەقە و ڕیشە ئاینییەکەی

زۆربەی پێڕەوانی حەقە، دەزانن و زۆربەی واجیبەکان و فەرائیزەکانیان وە لا ناوەوە، خەڵکی ناوچە و دەوروبەر ئەمەیان بە نیشانەی ئیلحادی پێڕەوانی بزووتنەوەی حەقە دەزانی، بەڵام لە ڕاستیدا لایەنگرانی حەقە مولحید نەبوون و باوەڕ بە خوا و پێغەمبەر و قورئان و یاساکانی شەرع لە ئەندێشەی ئەواندا زۆر پتەو بوو و خووی ئەوان شێوە و بیرکردنەوەی خۆیانیان بە خوداناسیی ڕاستەقینە و حەقپەرستی دەزانی. لە قسەکردن و پڕوپاگەندەکردنی شێخ عەبدولکەریم و مامەڕەزا ئاماژە بە ڕەتکردنەوەی چ یاسایەکی شەرعی نەکراوە و موریدانی شێخ عەبدولکەریم لە تەریقەتی نەقشبەندی بەئاشکرا پێیان لە سەر بنەماکانی شەریعەت دادەگرت و تەنیا گرووپی (برا سەیار) وازیان لە فەرائیز هێنابوو کە پێوەندیی بە حاڵەتی نائاساییی و جەزبەی ئەوانەوە بوو کە نە تەنیا لە بواری فەرائیز، بەڵکو هەموو داو و نەریتەکانی تاک و کۆمەڵگا وەکو کار و کشتوکاڵ و بنەماڵە و ژیان و... یان وەلا نابوو، دەیانەویست بیروباوەڕی حەقە بڵاو بکەنەوە کە خەڵک بەوانیان دەوت دێوانە. لە سەردەمی ڕێبەرایەتیی مامە ڕەزادا. زۆربەی پێڕەوانی ئەهلی حەق و موریدەکان سوور بوون لەسەر بەڕێوەبردنی واجیباتە کەسانییەکان و تەنانەت مامە ڕەزا، لە کاتی نوێژی بەیانیدا تووشی نەخۆشییەکی کوشندە هات.

دەستبەسەرکردنی مامە ڕەزا و دژکردەوەی پێڕەوانی حەقە و ئاکامی هەوڵدانەکان

مامەڕەزا، توانیی بزووتنەوەی حەقە زۆرتر پەرە پێ بدا و بەرەو لای سەرنجدان بە پێوەندییەکان و بابەتە کۆمەڵایەتییەکان بیبات. تاقمێکی زۆر لە خەڵک و دانیشتووانی سنووری دەسەڵاتی ئەوان هاتنە ناو ڕیزی ئاینی حەقە و ڕێورەسمەکانی ئەوانیان قبووڵ کرد. تەکیەکان و خانەقاکانی حەقە [یەکەم سەر بە پێڕەوانی بزووتنەوە و دووەم شوێنی ئامادەبوونی نەقشبەندییەکان بوو] گەشەیەکی یەکجار زۆریان سەند و لە هەموو شوێنێک باس باسی ئەوان بوو.

بە ڕێکەوت وەها ڕووی دا کە هاوکات لەگەڵ هەڵکشانی بزووتنەوەی حەقە، شۆڕشی بارزانی لە ساڵی ١٩٤٣ی زاینی=(١٣٦٢ک.م=١٣٢٢ی ک.هـ) دەستی پێ کرد، حکوومەتی عێراق لە پەرەسەندنی دەسەڵاتی بزووتنەوەی حەقە ترسا و لە ساڵی ١٩٤٤ی ز- (١٣٢٣) بەشێوەیەکی خافڵگیرانە مامەڕەزا لە لایەن حکوومەتی ئەو کاتی عێراق دەستبەسەر کرا و دوور خرایەوە و مامەڕەزا لە کاتی دەستبەسەر بوونیدا تەنیا توانیی پەیامێکی زارەکی بە پێڕەوانی بزووتنەوە لە ڕێگای خزمەکانی خۆیەوە ڕابگەیەنێت کە بە دوای دەستبەسەربوونیدا هەموویان پێکەوە بەرەو ناوەندە حکومییەکانی بەرپرس لە کەرکووک بەڕێ بکەون و هەتا گەڕانەوە و ئازادکردنی مامەڕەزا درێژە بە مانگرتنی خۆیان بدەن تا ئەوەی کە حکوومەت ناچار بکرێت کە مامەڕەزا بۆ «کەلکە سماق» کە شوێنی ژیانیەتی بگەڕێنێتەوە.

کەلکە سماق؛ کە تەکیەی سەرەکیی پێڕەوانی حەقە پاش شەدەڵە بوو سەر بە ناوچەی میرزا ڕۆستەم لە مەڵبەندی ڕانیەی سەر بە هەولێر بوو، سەعید قەزاز، پارێزگاری هەولێر بوو، بۆ ناوچەی (دووکان) هات و بانگهێشتی مامەڕەزای کرد تا لەگەڵی چاوی پێ بکەوێ، لەگەڵ گەیشتنی مامەڕەزا، دەستبەجێ دەستبەسەریان کرد و بە ئۆتۆمۆبیلی شەخسی خۆی لە ناوچە بردیە دەر و

یەکسەر بۆ (عەمارە) بردی. لەگەڵ ئاگاداربوونی پێڕەوەکان لە دەستبەسەرکردنی مامەڕەزا هەموو (حەقە)کان لە ناوچە ماڵ و مەزرای خۆیانیان فرۆشت و هەر دەستە لە شوێنی ژیانی خۆی بەرەو ئاغجەلەر کەوتەڕێ. وەستانێکی کورتیان لە شوێنی «گۆپتەپە» هەبوو تا هەموویان یەکیان گرت و جەماوەر یەکپارچە بەرەو «شوان» کەوتنە ڕێ تا لەوێوە بەرەو کەرکووک بکەونە ڕێ؛ لە نزیک گوندی (حاجی بەیخان) لە ناوچەی شوان کەوتنە ڕێ تا بۆ کەرکووک بڕۆن، مەئموورە نێردراوەکانی حکوومەتی عێراق ڕێگایان لێ بەستن و کاکەڕەزا کوڕی کاکە عەلی عەسکەری و دوازدە کەسی تریان دەستبەسەر کرد و بۆ کەرکووکیان ناردن، پێشتر لەمەش شێخ محەمەد ئەمین مەلحە هاوکار و ڕاوێژکاری مامەڕەزا و شێخ مستەفا کوڕی مامەڕەزا لە ناوچەی میرزا ڕۆستەم دەستگیر کرابوون و بۆ ناوچەی (ڕانیە) ناردرابوون.

بەدرێژاییی ئەم ڕێگا دوورودرێژە بەشێوەیەکی بەردەوام مەئموورانی حکوومەتی عێراق خۆ پیشاندەرانیان خستبووە ژێر چاوەدێری و بە شێوەی جۆربەجۆر ئەوانیان دەخستە بەر هەڕەشە و ئازاردان، بەڵام ئەوان هەروا بوون لەسەر بڕیارەکەی خۆیان و گەیشتنە گوندی (یاروەلی)، لەو گوندەدا بوون کە بەرپرسە حکومییەکان دەستیان کرد بە ڕا و ڕاوێژ سەبارەت بە ڕێگرتن لەم ڕێپێوانە، چونکە ئەگەر ئەم جەماوەرە بەرچاوە کە بریتی بوون لە ژن و پیاو و منداڵ و گەنج و پیر، ڕێگای شارەکانیان بگرتایەتە بەر، دەبوونە هۆی ترسی دەوڵەتی عێراق بەم جۆرە لەگەڵ خۆپیشاندەران دەستیان کرد بە وتوویژ و لە لایەکی ترەوە دەستبەسەرکراوان کەوتنە بەر لێپرسینەوە و ئەشکەنجە و ئازاری پۆلیس و دەزگای دادی عێراق تا بەڵکو بەم جۆرە بتوانن خۆ پیشاندەران بگەڕێننەوە بۆ شوێنی ژیانیان بۆ بە ئاکام گەیاندنی ئەم وتوویژانە لە یەکێک لە ئوردووگا هاوینییە سەربازییەکان لە نزیک گوندی (یاروەلی) بەشێوەکی کاتی ڕاوەستان و پارێزگارەکانی هەر سێ ناوچەی هەولێر و کەرکووک و سلێمانی و فەرماندەرانی پۆلیسی شوێنە ناوبراوەکان بۆ وتوێژکردن لە شوێنی ناوبراو ئامادە بوون و لەو لاوە، چونکە نەیانتوانی دەستگیر کراوەکان بە تاوانبار لە قەڵەم بدەن و وەکو تاوانبار بیناسن، وتوویژ لە هەر دوو لاوە چ لە دادگا و چ لە ئۆردووگا بەشێوەیەکی جیدی دەستی پێ کرد، بەڵام حکوومەتی عێراق هەروا بەهیوای

فـێڵـکردن و وه درهنگخـسـتنی خـۆپیـشـاندەران بوو، خـواست و بیـروڕای ئەوانی دەبیست و بە رواڵەت لەگەڵیان بوو، بەڵام هیچ کردەوەیەکی ئەرینی ئەنجام نەدەدا.

کــات تـێ دەپەڕی و وەرزی پایز لە ڕێگادا بـوو و کــەشــوهەوا بـەرەو ســاردی دەچوو، نەخـۆشی کەوتە ناو ئۆردووگای خـۆپیـشـاندەرانی حـەقە و ژمـارەیەک لە بەسـاڵاچووان و منداڵەکـان گـیـانیـان لە دەست دا و لـە هەمـان شـوێن نێـژران، سەرەنجام خۆپیشاندەرانی حەقە کۆبوونەوەیەکی بەرینیان لەو ئۆردووگا بەرپا کرد و بە ئـەرێکردنی جـاڕنامــەیەک بڕیاریـان دا کـە بـاوەڕ بە بەڵێنەکـانی حکوومــەتی عـێـراق نەکـەن و درێژە بە ڕێگای خـۆیـان بدەن و بەرەو کـەرکـووک کـەوتنە ڕێگە، بەرپرسـەکان لەگەڵ بەدەسـتخـستنی زانیـاری لەسـەر خـۆپیشـاندەرانی حەقـە، هێزە سەربازییەکانیان بۆ سەر ڕێگای خۆپیشاندەران نارد و فەرماندەرە سەربازییەکان لە حـاڵێکدا کـە ڕێگایان لەوان بەسـتبوو، هەڕەشـەیان دەکرد کە ئەگەر پاشـەکشێ نەکەن ڕیزی خـۆ پیشـاندەران دەدەنە بەر دەسـتـڕێژ، خـۆپیشـاندەران لـە بەرانبـەر هەڕەشەکانی فەرماندە سەربازییەکاندا ڕایان گەیاند: ئامـانجی ئێمە ئەوە نییە بە شــەڕی چەکـدارانە ڕووبەڕووی حکوومــەتی عـێـراق ببـینەوە، بەڵکو نارەزایـەتی دەربڕینە سـەبارەت بە دەسـتبەسـەرکردنی ڕێبـەرانی حەقـە، حکوومـەتیش بۆ خـۆی سـەرپشکە چۆن مامـەڵەی لەگەڵدا دەکات، بەڵام ئێمە بەهـیچ شێوەیەک پاشـەکشێ ناکەین؛ تەنانـەت ئەگەر تا دواین کـەسـمـان بکوژرێن و ناگـەڕێینەوە و درێژەیان بە ڕێگای خـۆیان دا تا گەیشـتنە سـەر ڕێگای هەولێر و چوونە ناو شـاری کەرکووک و لە نزیک مـاڵی پارێزگـار نیشـتـەجێ بوون و هـەمـوو خـەڵکی کەرکووک لەم ڕووداوە ئاگـادار بوون و زۆرێک لە پیـاومـاقـووڵانی شـار و نـاودارانی گـۆڕەپانی ئەدەب و زانست بە نهێنی لەگەڵ خۆپیشـاندەران بوون بە هاوپەیمان و یارمەتییان دان و لە بەرانبـەر هـەڵوێسـتـی حکوومـەتی عـێـراق یارمـەتیـی خـۆپیـشـاندەرانیـان دەدا و چۆنیــەتیی ڕووداوەکـەیان بۆ نوێنـەرانی خـۆپیـشــاندەران ڕوون دەکـردەوە پاش تێپەڕینی چەند ڕۆژ، حکوومەتی عێراق بە ناچار بـۆ پرژوبڵاوکردنی مـانگرتووان و سـەرگەرمکردنی ئەوان و بڕینی پێوەندییان لەگەڵ خەڵک، وا لـە خەڵکی کەرکووک بگەیەنێ کە لە بەرانبەر ئەواندا هەڵوێستێکی ئەرێنیی هەیە، بەبیانووی ساردبوونی هـەوا، ژمـارەیەک لـەو خـانووانەی کـە خـاڵی بوون و لە گـەڕەکی (زیویە) لـە پشـتی چایخـانەی یادگـار و لەسـەر ڕێگای کـۆنی سلێـمـانی هەڵکەوتبـوون، هەندێک لە

بنەماڵەکانی حەقەی نیشتەجێ کردن و ئەوانی تریش لە شوێنە جۆربەجۆرەکانی شار پرژو بڵاو کرد و جارێکی تر وتووێژی حکوومەتی عێراق لەگەڵ نوێنەرانی (حەقە) دەستی پێ کرد و هەروا کە دیار بوو ئەم جارە حکوومەت دەیەویست تا چەندان خاڵ لە داخوازییەکانی خۆپیشاندەران جێبەجێ بکات، بەتایبەت لەگەڵ کەسانی دەستبەسەرکراو لەسەر ئەم خاڵانەی ژێرەوە ڕێک کەوتن:

١ـ مامە ڕەزا بۆ شاری سلێمانی بگەڕێتەوە و پاش گەڕانەوەی سەرجەم خۆپیشاندەران بۆ شوێنی ژیانی خۆیان و ئەویش بۆ (کەلکە سماق) بگەڕێتەوە.

٢ـ هەموو دەستگیرکراوانی حەقە دەبێ ئازاد بکرێن، چونکە سەرەڕای کەسانی ناوبراو هەموو پێڕەوانی حەقە کە لە خزمەتی سەربازیدا بوون، هاوکات دەستبەسەر کران و خرانە ناو بەندیخانەوە.

٣ـ حکوومەت هەموو خەسارێک و زەرەرێک کە لە خۆپیشاندەران و ڕێبەرەکانیان کەوتووە قەرەبوو بکاتەوە.

٤ـ شوێنێک لە ناوچەی (ئاغجەلەر) یان (بیتوێن) بۆ نیشتەجێبوونی پێڕەوانی حەقە تەرخان بکرێت و لەو شوێنەدا دەست بکرێت بە دروستکردنی بینا و خوێندنگا و نەخۆشخانە بۆ دانیشتووان و زەویوزاری کشتوکاڵییان پێ بدرێت.

٥ ـ خۆپیشاندەرانی حەقە، بۆ ناوچەی شوان بگەڕێنەوە، بۆ پێدانی دەرفەتێک بە حکوومەتی عێراق بدەن تا ئەوەی کە ئەم خاڵانەی سەرەوە جێبەجێ بکات.

پاش ئەوەی کە نوێنەرانی هەر دوولا (حکوومەتی عێراق و پێڕەوانی حەقە) لەسەر ئەم بڕیارنامەیە ڕێک کەوتن. (مامە سەلام) برای (مامە ڕەزا) بۆ عەمارە ناردرا تا لەو شوێنە چاوی بە (مامە ڕەزا) بکەوێت و خاڵەکانی ناو بڕیارنامەکەی پێ ڕابگەیەنێت و پەیام و هەڵوێستی ئەو بۆ حکوومەت و پێڕەوە مانگرتووەکان بێنێتەوە؛ بۆ گەڕانەوەی نوێنەری نێردراو بۆ عەمارە، سێ ڕۆژ دەرفەتیان بە مانگرتوانی حەقە دا کە لە کەرکووک بمێننەوە، بەدرێژاییی ئەم سێ ڕۆژە (مامە سەلام) نەیتوانی هیچ پەیامێک بە مانگرتووان بگەیەنێت هەر بەم هۆیە لە ناو مانگرتوواندا کێشە و ناکۆکی هاتە پێش، تاقمێک لە ژێر فەرمانی کاکە ڕەزا،

کوڕی عەلی عەسکەری بۆ (ڕێدار) لە ناوچەی (شوان) گەڕانەوە. ئەوانی تر ڕازی بەم چوونە نەبوون، دەیانوت: ئامانجی حکوومەت فریودانی ئێمەیە و هەتا ئەو کاتەی کە (مامە ڕەزا) نەگەڕێتەوە ئێمە شار بەجێ ناهێڵین. پاشان مامە سەلام هات و پەیامی (مامە ڕەزا)ی کە برێتی بوو لە قەبووڵکردنی خاڵەکانی ناو ڕێککەوتنامەکە ڕاگەیاند کە ئەوانیش لەگەڵ گرووپی پێشوو لە ناوچەی شوان یەکیان گرتەوە و بەسەر گوندەکان دابەش بوون، پاشان سێ ڕۆژ دەرفەت بە (مامە ڕەزا) درا کە بۆ سلێمانی بگەڕێتەوە و پاش ماوەیەکی ناردیان بۆ (هەڵەبجە) دواتر لە بیارە نیشتەجێ بوو.

حکوومەتی عێراق، کێشە و ناکۆکیی نێوان مانگرتووانی حەقەی کردە بیانوویەک بۆ جێبەجێ نەکردنی خاڵەکانی تری بڕیارنامەکە و تەنیا یەک خاڵ کە ئەویش گەڕانەوەی (مامە ڕەزا) بوو بۆ سلێمانی جێبەجێ کرا و دەستبەسەرکراوانی حەقەشی ئازاد کرد، خۆپیشاندەرانیشی بە ناچاری لەوپەڕی پەرێشانی و دەستەوەستانی بۆ شوێنەکانی خۆیان گەڕانەوە، لە حاڵێکدا کە لەم پێناوەدا هەموو شتێکی خۆیانیان وەکو ماڵ و موڵک و منداڵ و... کردبووە قوربانی. تەنانەت هەندێک لەوان پارووە نانێکیان نەبوو بیخۆن و بە بێ ماڵ و خۆراک و پارە گەڕانەوە و هەرکامەیان خانوویەکیان بۆ خۆیان دروست کرد و ئەو دەستە لە پێڕەوانی حەقە کە شتێکیان بۆ نەمابووەوە یارمەتی دران و بەم جۆرە و بە ئارامی ژیانیان لە سەرەتاوە دەست پێ کردەوە و دەستیان کرد بە دابینکردنی کەرەستە سەرەتاییەکانی ژیان و زۆری نەخایاند کە سەرلەنوێ چوونەوە سەر دۆخی پێشووی ژیانیان و بوون بە خاوەنی مەزرا و ئاژەڵ و مەڕ و ماڵات، چونکە پاک و خاوێن بوون، خەڵکانی تریش بە هۆی ئەم هەڵسوکەوتە باشەیانەوە، دەستیان کرد بە یارمەتیدانیان.

پاش تێپەڕینی ئەم دژوارییانە کۆمەڵگای پێڕەوانی حەقە، زۆر گۆشەگیری بوو و ماوەیەک بەبێ دەسەڵات مایەوە. بەڵام پێڕەوانی حەقە لە بەرانبەر ئەم کەندوکۆسپانە چۆکیان دانەدا و بەهیچ شێوەیەک وازیان لە ڕێبازەکەی خۆیان نەهێناو سەرلەنوێ دەستیان کرد بە ئاوەدانکردنەوەی خانەقاکان و تەکیەکان و لە ماوەیەکی کورتدا توانییان بارودۆخەکە بگەڕێننەوە سەر هەمان بارودۆخی پێش لە مانگرتن.

ڕێپێوانی لایەنگرانی حەقە (چوون و گەڕانەوە) سێ مانگی خایاند، تەنیا لە یارەولی ٢٥ ڕۆژ مانەوە، ئەم ڕێپێوانە لە مانگی ئەیلوولی ١٩٤٤ی زاینی-(١٣٢٣هەتاوی) دەستی پێ کرد و لە کانوونی یەکەمدا کۆتایی هات، لە هەموو ئەم ماوەیەدا (سێ مانگ)، مامە ڕەزا، لە ناوچەکە دوور بوو، لە ساڵی ١٩٤٩ی زاینی (١٣٢٨ی هەتاوی) حکوومەتی عێراق و نوێنەری سیاسیی بەریتانیا ئیزنیان پێ دا کە بگەڕێتەوە بۆ (کەلکە سماق)، بەو مەرجەی کە لە ژێر چاوەدێریدا بێت و بە بێ ئیزنی بەرپرسانی حکوومەت لەو ناوچەیە نەچێتە دەرەوە. لە ١٩٥٢ی زاینی=(١٣٣١ی هەتاوی) بۆ یەکەم جار پاش تێپەڕینی چەند ساڵ ژیانی گۆشەگیرانە، ئیزنی پێ درا تا سەفەرێک بۆ ناو پێڕەوانی حەقە لە ناوچەی سورداش بکات.

[لێرەدا ڕاپۆرتی ئێدمۆندز ڕاوێژکاری وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا کە شک و گومانێکی زۆری سەبارەت بە هەموو ئەو کەسانە هەیە کە بەپێچەوانەی سیاسەتی داگیرکاریی بەریتانیا دەجووڵانەوە و هەنگاویان هەڵدەگرت دەربارەی سەرەتا و کۆتایی بزووتنەوەی حەقە، دەخەینە بەرچاو کە دەنووسێت: «نەقشبەندییەکانی کوردستان (هەڵبەت نەک خەڵکی شار کە خوێندەوارن بەڵکو گوندنشینەکانی دانیشتووی گوندە دوورەکان) زۆربەی کات هەڵسوکەوتی سەیر و سەمەرە دەکەن. من گومانم لەوەدا نییە کە ئەم هەڵسوکەوتانە ساڵانێکی زۆرە لەم گوندە کوێستانی و دوورانە کە هیچ پێوەندییەکیان لەگەڵ دنیای دەرەوە نییە و کەمتر لەگەڵ مەئموورە حکومییەکان ڕووبەڕوو دەبن، بابەتێکی خۆماڵییە. بەڵام لە ساڵانی دواییدا واتە لە ١٩٣٢- (١٣١١ی هەتاوی) بوو کە بۆ یەکەم جار ئەم دیاردەیە سەرنجی منی بۆ لای خۆی ڕاکێشا. گرووپێک لە ژاندارمەکان کە بۆ ڕاگەیاندنی حوکمی دادگە چووبوونە ناو گوندی (هەڵەدن) موڵکی شێخ مەحموود لە چوار مایلیی سەرگەڵوو، لە گەڕانەوەدا [ئەوەیان کە دیبوو کردیانە ڕاپۆرتێک] بەرپرسانی پارێزگا سەرەتا لە ڕاستبوونی ئەم ڕاپۆرتە کەوتنە شک و گومان تا ئەوەی کە چەند کەس لە بازرگانە ناودارەکانی تووتن دیمەنێکی هاوچەشنیان لە سەرگەڵوو بینی و ڕاپۆرتەکەیان ڕاگەیاند و سکاڵایەکیان بەم ڕاپۆرتە زیاد کردبوو کە چۆن ویستوویانە نارەزایەتی دەرببڕن کەوتوونەتە بەر ئازار و لێدان، لێکۆڵینەوەکان پەردەیان لەسەر چیرۆکێکی نهێنی لابرد: شێخ عەبدولکەریم ناوێک،

دانیشـتووی (شـەدەڵە) نزیکی سـەرگەڵوو کە لە خزمـەکانی حاجی شـێخ عارف بوو، تەریقەتێکی بە ناوی تەریقەتی حەقە دامەزراندووە یان زیندوو کردووەتەوە. بناغەی ئەم تەریقەتە لە سەر بنەمایەک بوو بە ناوی (رقصة الصوفية) و نووسراوەی یەکێک لە باپیرەکانی ناوبراو. خودی حاجی [شـێخ عـارف] وەکو کەسایەتییەکی گرینگی ناوچـەکـە کـە لە بـەرانبـەر حکوومـەتدا هـەندێ بەرپـرسـیـاریەتـی هەبوو خـۆی بەشێوەیەکی وردبینانە بە دوور گرتبوو،

ئەم تەریقـەتە بەنهـێنی زۆربەی بنەوێ (پرنسـیـپەکـان)ی وەلا نابوون [...] پاش ڕووداوی کارەساتێک کە تێدا دەستەیەک لە سۆفییە مەجزووبەکان هێرشیان کردە سەر مزگەوتی سەرگەڵوو و بەرگێک... یان سووتاندبوو، شێخەکانیان بۆ سلێمانی بانگهـێشت کـران و خـزانە ژێر لێـپرسـینەوە و وتیـان ئەوان وەهـا کـردەوەیەکی نامرۆڤانە ئیدانە دەکەن و بە وتنی ئەوە کە ئەگەر موریدێک لە کاتی جەزبە و لە خۆ بێـخـودبـوون دەست بداتە کـردەوەیەک بـەپێـچـەوانەی ئاین دوچاری تاوان نابێت ویستیـان داکۆکی خۆیان بکەن. هەڵبـەت من ناتوانم ڕاستیی ئەم قسـەیە بسەلمێنم، بەلام بـێ گـومـان ئەم ڕاپۆرتە دووربوو لە ڕاسـتی، و تـا چەندان سـاڵ هـەر چـەند جارێک ئاگاردارییەک بـلاو دەبوو بریتی لەوە کە (مەزهـەبی حەقـە) موریدی تازەی پەیدا کـردووە و بـۆ قـوولاییی دەکـرایەوە کـە تێـدا باسی زیادبوونی مـوریدەکـانی (حەقە) دەکراو کە گوایە تەشەنەی کردووە بۆ ناوچەکانی دەوروبەریشی.

لە ئووتی ١٩٣٦= خـەرمـانانی ١٣١٥= (جـیـمـادیوسـانـی ١٣٥٤)، کە مـەزهـەبی حـەقـە لە جـۆش و خـرۆش کـەوتبوو، شـەوێک مـیـوانی شـێخ عـەبدولکەریمی شـەدەڵە بووم. شـەدەڵە لە دۆڵێکی تەنگ لە بەشی سـەرووی ڕوودتابێن لـە نێـوان چەرمـەگا و پیرەمـەگروندا هـەڵکـەوتووە. بە پێی بەڵگەکـان شـێخـە نـاودارەکـان لە هەڵبـژاردنی شوێنی گوند لە باری سەربازی یان بەرجەوەندەوە شارەزاییەکی تەواویان هەیە و شـێخ عـەبدولکەریم لەم بارەوە یـەکێک لەوان بوو کـە تەکـیـەکـەی لەسـەر شـوێنێکی بەرز و سـاف لە داوێنی چیـایەکـدا بینا کـراوە. لە ئاخـرین خـاڵی ڕۆژئاوای ئەم بەرزاییـیـە ڕیزێک سـپـیـدار لەوپەڕی جـوانیـدا سـێبـەریان بۆ باریکە ڕێگایەکی ڕازێندراو بە فـەرشی ئێرانی کردبوو. ئەم فـەرشانـەیان بۆ مـیـوانداریکردن لەسـەر کـەناری سـەرەوەی حـەوزێکی بەردینی گەورە ڕاخسـتبـوو کـە جۆگـەلەیـەکی خـوڕ دەڕژایە ناوی.

سپیایی یەکدەست و بێ وێنەی مێزەر و عابای شێخ لەگەڵ ڕیشێکی ڕەش و درێژ کە لە دەوروبەری دەموچاوی لوولی خواردبوو و دیار بوو کە تازە ڕەنگی کردبوو، جیاوازییەکی بەرچاوی هەبوو. هەروەک کەسایەتییە پیرۆزە ئاینییەکانی تر بە مەندی و واتەدانە قسەی دەکرد و وا دەردەکەوت کە خۆی لە هەمووان بە بەرهەمتر دەزانێ. بەڵام تیشکی شادی کە لە قووڵاییی چاوەکانیدا خۆی حەشار دابوو وێڕای ددانە کەلەکەی خوارەوەی دوو دیمەنی یەکجار جیاوازیان بە سیمای دابوو، قسەکانی پڕبوون بە وانەو حیکمەتی دنیایی، من هەروا کە دانیشتبووم و سەیری ڕەزەکانی ئەوبەری چۆمەکە و لە پیرەمەگروون دەکرد باوەڕم بەوە نەدەکرد کە ئەم کەسایەتییە، ڕێبەر و پێشەوای هەمان ڕێباز بێت کە تا چەند مانگی ڕابردوو بووبووە مایەی ترسی حکوومەت.

لە ساڵی ١٩٤٤ی زاینی– (١٣٢٢ی هەتاوی)دا واتە بە درێژاییی شەڕی دووەمی جیهانی بارودۆخێکی مەترسیدار لە ناوچەکە هاتە پێش: پارێزگاری لاو بەڵام لێهاتووی هەولێر [سەعید قەزاز] بە بێ پرسی بەغدا یان ڕاوێژ لەگەڵ هاوکارانی خۆی لە سلێمانی و کەرکووک کە زۆربەی پێڕەوانی (مەزهەبی حەقە) لە سنووری دەسەڵاتی ئەوانن لە نەکاو (مامە ڕەزا) جێگری شێخ عەبدولکەریم کە لە (کەلکە سماق) هەڵکەوتوو لە قەراخ زێی بچووک بەبەری هەولێر لە بەرانبەر (دووکان) دەژیا، دەستبەسەر کرد و ئەوی بۆ بەندیخانەی گومانلێکراوانی سیاسی لە (عەمارە) هەڵکەوتوو لە بەشی خوارووی دیجلە نارد. لە ئاکامی ئەم کردەوەیە، چەند کەس لە پێڕەوەکانی لەگەڵ ژنان و منداڵەکانیان، گوندەکانیان بەجێ هێشت و بۆ پێوەستبوون بە مورشیدی دوورخراوەکەی خۆیان دەستیان دایە سەفەرێکی ٥٠٠ مایلی. بە دژواری لە کەرکووک ڕێگایان لەوان گرت، بەڵام سەرەڕای کەند و کۆسپ و ئازاری زۆر کە چێشتبوویان، هیچ هێزێک توانای گەڕاندنەوەیانی نەبوو، تا ئەوەی کە (مامە ڕەزا) گەڕایەوە بۆ سلێمانی کە شوێنێکی باشتر بوو بۆ زیارەت و دەست ماچکردنی شێخ. پاش گەڕانەوە چاوم پێ کەوت. پیرە پیاوێکی ئارام بوو کە قسەکانی هەر ئەندازەش جێگای ڕەخنە بێت، خودی ئەو بە هیچ شێوە مەترسییەکی نەبوو بۆ حکوومەت». [س. ج. ئێدمۆندز، کوردەکان، تورکەکان، عەرەبەکان، وەرگێڕانی یوونسی، بانە، ل٢٢٤ـ٢٢٦]. ژمارەی خۆپیشاندەرانی حەقەیان تەنیا لە ئۆردووگای (یارەلی) بە دوازدە هەزار کەس

زانیـوه و ڕادەگـەیەنن ئـەم ڕێپـێـوانە هێـمنانـەیە بە بێ بوونـی هەر جـۆرە چەکـێک بەڕێوە چووە و هـەرکام لە خـۆپیشـاندەران گـۆچانـێکی سـووری لە بڵاڵووکی کـێوی یان بادامـی کـێوی لـە دەسـتدا بووە و نەیاران و دوژمنانی بزووتـنـەوەکە بەم بۆنەوە ئەوانیان ناو نابوو (دارەقوڵە).

کۆچی دوایی مامە ڕەزا و درێژەپێدانی بزووتنەوەی حەقە

ڕێکەوتی٣٠/٦/١٩٥٣=(١٣٣٢ هەتاوی=١٣٧٢ ک - مانگی)

مامە ڕەزا لە گوندی (کەلکە سماق) لە ناکاو تووشی نەخۆشی و وەستانی کاتیی دڵ هات، بۆ ماوەیەکی زۆر لە ژێر چاوەدێریدا بوو تا توانی وێڕای بەهاوکاریی پەرستار و کەسانی تر و هەروەها بەگۆپاڵ هەستێتە سەر پێ لە ئەنجامی ئەم نەخۆشییەدا لە ڕێکەوتی ٢٥/٢/١٩٦١=١٣٤٠ی هەتاوی لە سلێمانی کۆچی دوایی کرد و کوڕەکەی (کاکە حەمە) جێگای گرتەوە. [ڕوانینێکی دووبارە بۆ بزووتنەوەی حەقە، مستەفا عەسکەری، لەگەڵ پێشەکی و زیادکردن و ڕاستکردنەوەی محەمەدی مەلاکەریم و...، ١٨٩٣بەغدا] بزووتنەوەی حەقە ئەگەرچی لەسەر بنەماکانی کۆنی عەلەویە توندڕەوەکان- (ئەهلی حەق) بە هۆی مەودایەکی چەند ساڵەوە خاوەن سەربەخۆییەکی پێکهاتەییە بەڵام لە (ئاینی پەردیوەری)یەوە سەرچاوەی گرتووە و لەگەڵ مەکتەبی سوڵتان ئیسحاقدا پێوەندییەکی ڕیشەیی و مێژوویی و پتەوی هەیە. هاوکات لەگەڵ بزووتنەوەی حەقە لە ناو ئەهلی حەقی ئێرانیشدا بزووتنەوەیەکی هاوچەشن سەری هەڵدا کە لەگەڵ ئەم بزووتنەوەیە زۆر خاڵی هاوبەشی هەیە و لە جێگای خۆیدا لە سەری قسە دەکەین.

سەرهەڵدان و بزووتنەوەی عەلەوییەکانی دەرسیم (تورکیا)

(١٣١٥ی هەتاوی)

مەڵبەندی دەرسیم لە تورکیا شوێنی ژیانی عەلەوییە توندڕەوەکان=(ئەهلی حەق)ە ئاتاتورک پاش پەسندکردنی دەستووری لائیک و گۆڕانی شێوەی نووسینی باوی ناوچەکە بۆ سەر ڕێنووسی لاتینی و سەپاندنی زمان و کولتووری تورکی بەسەر گەلانی تردا بەمەبەستی لە ناوبردنی ئەو کولتوورانەی کە بەپێی بەرینایی جوگرافیایی تورکیا لە کەمایەتیدا بوون، هەوڵی زۆری دا بەڵام پانتایی شوێنی ژیانی ئەوان بەڕادەیەک بوو کە بە جیاوازییەکی نە ئەوەندە بەرچاو بۆ چەندان سەدە لە شانبەشانی خوشک و برایانی خۆیان لە پێشکەوتنی ئەو نیشتمانەدا ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو. لە بەرانبەر کردەوەکانی ئاتاتورک و دیکتاتۆریەتی لائیکەکان، یەکەم سەرهەڵدان لە ناو بەستێنی عەلەوییەکان دەستی پێ کرد. ئاتاتورک بە بیانووی قبووڵ نەکردنی خواستەکانی لە لایەن خەڵکی (دەرسیم)ەوە لە ساڵی ١٩٣٦ی زاینی-(١٣١٥هەتاوی) هێزە سەربازییەکانی خۆی بۆ ئەو شوێنانە نارد و فەرمانی سەرکوتکردنی دا و ناوی سەرەکیی ناوچەکەی لە (دەرسیم)ەوە گۆڕی.

ڕێبەری ئاینیی سەرهەڵداوەکانی دەرسیم لەم کاتەدا سەید ڕەزای کوردی عەلەوی بوو کە لە وتارێکدا فەرماندە سەربازییەکانی ئەرتەشی تورکیای پاش ئاگادارکردنەوە لە ئاکامی لەشکرکێشیی نایاسایی و زۆردارانە خستە بەر لێپرسینەوە و لەوانە جەنراڵ ئاڵپ دۆغانی خستە ژێر پرسیار.

جەنراڵ ئاڵپ دۆغان؛ نەک تەنیا هیچ ئاوڕێکی لە پەیامەکەی سەید ڕەزای کوردی عەلەوی نەدایەوە، بەڵکو فەرمانی بۆمبابرانکردنی چیاکان و ناوچەکانی دەوروبەری دەرسیمی دا، سەید ڕەزای کوردی عەلەوی کە لە دانیشتنی ئاشتیخوازانە لەگەڵ ئەرتەشی ئاتاتورک ناگاتە هیچ ئاکامێک بە هاوکاریی هۆزەکانی زازا فەرمانی

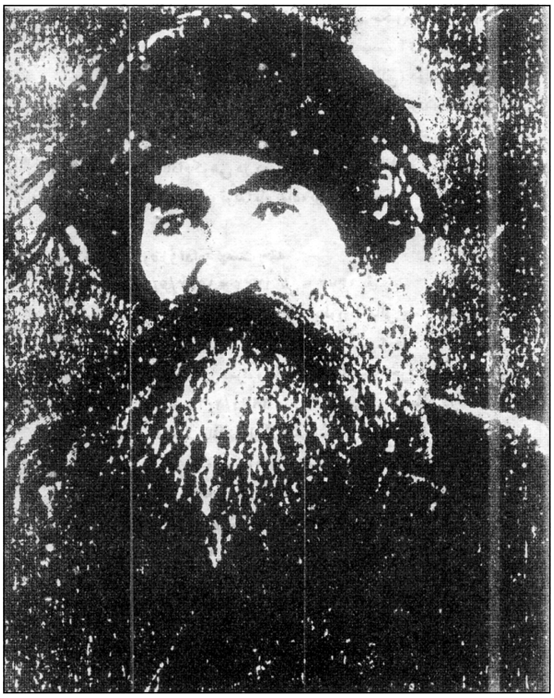

سەید ڕەزای کوردی عەلەویی دەرسیمی

شەڕی چەکدارانە دژی هێرشکاران بۆ سەر ئاین و باوەڕ و ژینگەی عەلەوییەکان ڕادەگەیەنێت و مووریدەکانی دەست دەدەنە شەڕی چەکدارانە، ئەرتەشی سەرکوتکەر بۆ ئەوەی کە بزووتنەوەی عەلەوییەکان ریشەکێش بکات، دووبارە فەرمانی بۆمبابارانکردنی ناوچەکان و مەتەرێزە کوێستانییەکان و مەزراکان دەدات و تەنانەت بەمەش ڕازی نابێت و هەموو ئەشکەوتە کوێستانییەکانی دەرسیم دەتەقێنێتەوە و زارکەکەیان دەگرێت. خوالێخۆشبوو زنار سلۆپی؛ کە لە کەسایەتییە ناودارەکانی شۆڕشی عەلەوییەکانی دەرسیم دێتە ئەژمار لە یادداشتەکانی خۆیدا دەنووسێت: لە ترسی کردەوەی نامرۆڤانەی داگیرکەران هەزاران ژن و منداڵ و نەخۆش و پیر و پەککەوتوو کە پەنایان بردبووە بەر یەکێک لە ئەشکەوتەکانی کۆتۆزیکداغ kutuzikdox لە دۆڵی ئیسکور Eyskur، لە لایەن هێزە سەربازییەکانەوە گەمارۆ دران و بەشێوەیەکی دڕندانە پاش بەستنی ڕێگاکانی چوونە دەرەوە، ئەشکەوتەکە تەقێندرایەوە و هەموو خەڵکەکە بە زیندوویی لە ناو ئاگردا سووتان. دەسەڵاتی ناوەندی بۆ چەواشەکردنی گشتی ئەم کردەوەیە وەحشییانەیەی ناو نا بەربەرەکانێ شارستانیەتی لائیک لەگەڵ کۆنەپەرستی و وەحشیگەری و سەید ڕەزای کوردی عەلەویی بەهاودەستی لەگەڵ بیانییەکان و یەکەتیی سۆڤیەت تاوانبار کرا(؟!) سەید ڕەزای کوردی عەلەوی، بۆ دابینکردنی ئاسایش و پێکهێنانی ڕێکخراوێکی خەباتگێڕ، ئیسماعیل حەقی بەگی وەکو فەرماندەی هەموو هێزە سەربازییەکان هەڵبژارد تا بەهاوکاریی لەگەڵ «عەلی شیر» کاروبارەکان بەڕێوە ببات و پاشان دوکتۆر محەمەد نووری دەرسیمی وەکو نوێنەر و وتەبێژی شۆڕشی عەلەوییەکانی دەرسیم لە ساڵی ١٩٣٧ی زاینی-(١٣١٦ی هەتاوی) بۆ سووریا نارد تا لە چاو پێکەوتن و وتووێژەکانیدا هەواڵی کۆمەڵکوژییەکەی لە دەرسیم بگەیەنێتە گوێی هەموو خەڵکی جیهان. دوکتۆر کامران بەدرخان بۆ میسر سەفەر دەکات تا جیهانی ڕۆئاوا لە ئامانجی بزووتنەوەی عەلەوییەکان لە بەرانبەر جەنراڵە لائیکەکان ئاگادار بکاتەوە.

ئاتاتورک و دەسەڵاتی ناوەندی کە لە هەوڵ و چالاکییەکانی دوکتۆر محەمەد نووری دەرسیمی بە مەبەستی سەلماندنی ڕەوابوونی شۆڕشی عەلەوییەکان و ئاشکراکردنی سیمای نامرۆڤانەی داگیرکەران ئاگادار دەبن، چوار هەزار لیرەی زێڕ وەک خەڵات بۆ لەناوبردنی دوکتۆر دەرسیمی دیاری دەکەن و گوشاری

دیپلۆماسیی دەسەڵاتی ناوەندی لەسەر جیهانی ئیسلام و ئەوروپا دەبێتە هۆی سەرنەکەوتنی هەوڵەکانی دوکتۆر دەرسیمی تا جێگایەک کە ڕاگەیاندنەکانی ئەو کاتدا لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان و جیهانی ئیسلام بە بێ وەڵام دەمێنێتەوە. سەید ڕەزا، کە لە یارمەتییە جیهانییەکان و سەرنجدانی ئەوان بۆ کوێرەوەری و ژان و ئازاری عەلەوییەکانی دەرسیم ناهومێد دەبێت، بەناچار دەست دەکات بە دیپلۆماسی لەگەڵ دەسەڵاتدارانی حکوومەتی ئاتاتورک و کوڕەکەی خۆی (سەید برایم) لە بەهاری ساڵی ١٩٣٧ی زاینی- (١٣١٦ی هەتاوی) بۆ وتووێژ لەگەڵ جەنراڵ دۆگان فەرماندەی هێزە سەربازییەکان دەنێرێت، بەڵام جەنراڵ دۆگان نەتەنیا پێشوازی لەم هەنگاوە ناکات بەڵکو خوازیاری خۆبەدەستەوەدانی بە بێ مەرجی هێزە چەکدارەکانی عەلەوی دەبێت کە هاوڕێ لەگەڵ ئەم خواستە دەبێ هەشت هەزار چەک بە ناوەندی فەرماندەیی هێزە سەربازییەکان بدەن (لە هەندێک لە یاداشتەکان هەشتا هەزار چەک بووە). پاش ئەم ڕووداوە، جەنراڵ دۆگان بە هەموو هێزەکانییەوە هاوڕێ لەگەڵ هێزە چەکدارەکانی هێرش دەکاتە سەر دەرسیم و دەست دەداتە خوێنڕشتن و ئاکاری نامرۆڤانە دژی خەڵکی بێ تاوان بەڵام سەرکەوتن بە دەست ناهێنێ ناتوانێت بڕواتە ناو شوێنی سەرەکیی شۆڕشگێڕەکان. بەداخەوە سەرهەڵدانی دەرسیم لە ناوەوە دوچاری دووبەرەکێ و خەیانەت دەبێت و دەبێتە هۆی دڵساردبوونی شۆڕشگێڕەکان. بەم جۆرە کە عەلی شیر هاوڕێ لەگەڵ یەکێک لە فەرماندە ناودارە سەربازییەکانی شۆڕش لە لایەن سەید ڕەزا بەمەبەستی ئەنجامدانی کاروباری دەرەوەی شۆڕش بۆ وڵاتانی دەوروبەر سەفەر دەکات، بەڵام ڕووبەڕووی ناڕەزایەتیی سەید ڕێبەر برازای سەید ڕەزا دەبێتەوە، سەید ڕێبەر کە بە نهێنی لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندی لە پێوەندیدا بوو بە فەرمانی ئەوان عەلی شیر و زەریفە (هاوسەری عەلی شیر) سەردەبڕێت و تەرمەکەیان بۆ فەرماندە سەربازییەکان و دەسەڵاتدارانی حکوومەتی ئاتاتورک دەنێرێت لە لایەکی ترەوە شاهین ئاغا ئیل بەگی هۆزە بەختیارییەکانی دەرسیم کە یەکێک لە ناوداران و ڕێبەرانی هێزە سەربازییەکانی شۆڕش بوو بە پیلانی (خدر) ناوێک دەکوژرێت.

ئەم ڕووداوە ناخۆشانە، دەبنە هۆی تێکچوونی بارودۆخی خەباتی شۆڕشگێڕەکان، بەڵام لە بەرانبەر داگیرکەراندا ورەیان بەرز دەبێت و هەر بەم

هۆیەوە سەید ڕەزا لە وەرزی زستان گەڵاڵەی هێرشێکی توندی بۆ سەر هێزەکانی حکوومەت دارشت و لە چەند لاوە شوێنەکانی ئەوان گەمارۆ دەدەن و زەبرێکی توندیان لێ دەوەشێن بە شێوەیەک کە جەنراڵ دۆگان پێشنیاری پێشووی وتووێژ لەگەڵ سەید ڕەزا قبووڵ دەکات و پەیام دەنێرێت، سەید ڕەزا کە ڕێبەرێکی ئاینی و ڕاستگۆ بوو، پەیامی جەنراڵ دۆگان بە پێی یاسا نێونەتەوەییەکان و شێوەی باوی ئەو هێزانەی کە لە شەڕدان قبووڵ دەکات بێ ئەوەی ئاگای لەوە بێ کە ئەم پیلانە بۆ ڕزگاربوون لە چنگی شۆڕشگێڕانە. بە دوای ئەم بانگهێشتکردنە سەید ڕەزا هاوڕێ لەگەڵ ژمارەیەک لە ڕێبەرانی بزووتنەوەکە و هۆزەکان کە هاتبوونە ناو ڕیزی شۆڕشگێڕەکان بۆ وتووێژ و بە باشترکردنی باری ژیانی خەڵکی دەرسیم بەرەو ئەرزنجان بەڕێ دەکەوێت بەڵام لەگەڵ گەیشتنی بۆ ناو ئەرزنجان لە ڕۆژی پێنجی سێپتامبەری ١٩٣٧ی زاینی-(١٣١٦ی هەتاوی) هەموو نوێنەران و ڕێبەرانی بزووتنەوە دەستبەسەر دەکرێن و بۆ شاری (العزین) دەنێردرێن، لە ڕۆژی ١٩٣٧/١١/١٠ (دادگاییکردنی) سەید ڕەزا کوردی عەلەوی و هاوکارەکانی لە دادگای سەربازیدا دەست پێ دەکات، لە دانیشتنەکانی دادگادا ئاتاتورک خۆی حازر دەبێت و لە نزیکەوە لەگەڵ سەید ڕەزا ئاشنا دەبێت سەرەنجام پاش حەوتوویەک دادگاییکردن و لێپرسینەوە سەید ڕەزا و بیست و حەوت کەس لە یارەکانی بە سزای سێدارە و سێ کەس بۆ بەندیخانەی درێژخایەن مەحکووم دەکرێن. ڕۆژی هەشتەم ١٩٣٧/١١/١٨- (سەرماوەزی ١٣١٦ی هەتاوی) دەبێ وەک ڕۆژی ڕەشی شۆڕشی دەرسیم ناو بنرێت، چونکە لە شەوی هەمان ڕۆژدا سەید ڕەزا و سەید ڕەسیک حوسەینی کوڕی ئەو لەگەڵ قەنبەرئاغا سەرۆک هۆزی هۆزەکانی یووسفییان و سەید حوسەین ئاغا سەرۆک هۆزی هۆزەکانی کوورەشیان لە تاریکی شەودا لەسێدارە دران. لە کاتی لەسێدارەدانی سەید ڕەزا سەرچاوە ئاگادارەکان کە دواتر چۆنیەتیی لە سێدارەدانی ناوبراویان تۆمار کردووە دەنووسن:

سەید ڕەزا بە دروشمێک بە زمانی کوردی کە لە چوارچێوەی ئیدارەکان و شوێنی بڕیارگە سەربازییەکان و تەنانەت شەقامەکانی ژێر دەسەڵاتی مستەفا کەماڵ پاشاقسە کردن بەو زمانە قەدەغە بوو؛ بێدەنگی شەوی شکاند و هاواری کرد کە:

ئەز ڕۆڵەی سالاری کەربەڵام

من لە کوشتن دەترسێن

سوێندم بە یەزدانی پاک ئەو جینایەتەتان بێ تۆڵە نامێنێتەوە، ئەی زاڵمینە شەرمەزار بن.

[Armanc. Jimare 99 / 1989 Idamkirina seyid Reza. Capa sweden]

دوکتۆر محەمەد دەرسیمی سەبارەت بە لەسێدارەدانی سەید ڕەزای عەلەوی دەنووسێت: کاتێک کە سەید ڕەزایان بەرەو لای پەتی سێدارە دەبرد، سەرفەراز و خۆڕاگرانە هەنگاوی هەڵدەگرت و لە درێژەی دروشمە شەوشکێنەکانی خۆیدا دەیوت؛ من تەمەنم هەفتاد و پێنج ساڵە، من ناکوژن و من نامرم بەڵکو شەهید دەبم و خوێنی هیچ شەهیدێک بە ناحەق نارژێت، خوێنی منیش بە بێ تۆڵە نامێنێتەوە.

[medya cunes Roya mediya jimara 38 /1993 Istanbul]

پاشان بە ئارامی دەڕواتە بەردەم سێدارەکە، شادمان هەر وەک موسافرێک کە بگاتە شوێنی مەبەست لەگەڵ سێدارە دیدار دەکات و پەتی سێدارە دەخاتە ملی خۆی و توندی دەکات، بەم جۆرە ڕێبەری ٧٥ ساڵەی شۆڕشگێڕانی عەلەوی دژی سیستەمی لائیکی کەمال پاشا خەبات دەکات و شەهید دەبێت، پاش لە سێدارەدانی سەید ڕەزا، عیسمەت ئینۆنۆ، سەرۆک وەزیری تورکیا لە وتووێژێکی ڕۆژنامەوانی دەڵێت: «ئێمە ئیتر لە دەرسیمدا لەگەڵ هیچ کێشەیەک بەرەوڕوو نین و ئەو شوێنەمان پاکسازی کردووە و هیچ یاخی و چەکدارێک لەو شوێنە نەماوە». بەڵام ئەمە بێجگە لە پڕوپاگەندەیەک، هیچی تر نەبوو، چونکە جەلال بایر وەزیری هەڵکەوتەی ئەو کات لە کۆبوونەوەی پارلەمانی تورکیا لە ١٩٣٨/٧/٣٠- (١٣١٧ی هەتاوی) ڕای گەیاند کە یەکێک لە کێشە سەرەکییەکانی ئێمە لە حاڵی حازر مەسەلەی دەرسیمە کە پێویستی بە پێشبینییەکی هەمەلایەنە و داڕشتنی گەڵاڵەیەکی سەربازی هەیە تا بتوانین کۆتایی بە کێشەکانی ئەو ناوچەیە بێنین.

یوونس نادری، ڕۆژنامەنووسی بەناوبانگی تورکیا لە مانگی حوزەیرانی ١٩٣٨-١٣١٧ی هەتاوی لە وتارێکدا دەنووسێت: وا دیارە حکوومەت ئەمساڵ بە ساڵی پاکتاوکردنی دەرسیم ناوزەد کردووە و دەیهەوێت لەو ناوچەیە دەست بداتە

هێرشی سەربازی. و ئەم وتانە ڕاست بوون چونکە عەلەوییەکانی دەرسیم هیچ کات ملکەچی سیستەمی لائیکی کەماڵ پاشایان نەبوون و لە بەرانبەریدا بەچۆکدا نەهاتن، بە ناچار کەماڵ پاشا پەنای بۆ دەسەڵاتی ڕەزاشا لە تاران و حکوومەتی عێراق برد کە سنوورەکانی خۆیان بە ڕووی شۆڕشگێڕانی عەلەویدا دابخەن و هێزە سەربازییەکانی کەماڵ پاشا لە مانگی ئەیلوول و ئۆکتۆبری ١٩٣٨ی زاینی–(خەزەڵوەری ١٣١٧ی هەتاوی) جارێکی تر هێرشیان کردە سەر چیا و دەشت و دەوروبەری دەرسیم و بەکەڵک وەرگرتن لە تۆپخانە و بومبابارانکردن و هەموو جۆرە چەکێک دەستیان دایە سەرکوتکردن.

پرۆفیسۆر دوکتۆر جەلیل جەلیل، مێژووزان و زانای ناوداری کورد و مامۆستای بەشی کوردناسی لە ئاکادیمیای ڕۆهەڵاتناسی لێنینگراد سەبارەت بە ئاینی کوردە عەلەوییەکان و سەرهەڵدانی سەید ڕەزا دەنووسێت: ئاین و مەزهەب لە ژیان و بارودۆخی ئێمە ڕۆڵێکی بەرچاوی هەیە، تورکەکان لەم هەستە کەڵکیان وەرگرتووە و پاشان لەسەری دەڕوا کە لە ناو کوردەکان لە زۆرێک لە قۆناغەکاندا بیروباوەڕ و ئاین بووەتە هۆی ڕووخانی پێگەی ستەم و ستەمکارانی سیاسیی زاڵ بەسەر کۆمەڵگادا، سەرهەڵدانی عەلەوییەکان لە دەرسیم بناغەیەکی ئاینی و مەزهەبی هەبوو؛ کەماڵیستەکان بۆ تێکدانی کەسایەتیی سیاسی ـ ئاینی سەید ڕەزا لە پێش چاوی پێڕەوەکانی و هەروەها لە بەرانبەر گرووپە ئیسلامییەکانی تری تورکیا دەنگۆیان دروست کرد کە سەید ڕەزا نە تەنیا سەید نییە بەڵکو لە بنەماڵە و ڕەگەزی پێغەمبەر نییە و لە منداڵیدا لە ناو کڵێسایەک گەورە بووە (!!؟) و لەمەش زیاتر ڕۆیشتن و ناوبراویان بە دەستپەروەردەی شەیتان ناو برد، لە حاڵێکدا کە خەڵکی دەرسیم لە پێڕەوانی عەلەوییەکانی زاگرۆس دێنە ئەژمار و ئاینی عەلەوییەکانی زاگرۆس هەر لە کۆنەوە لە ناو ئەواندا باو بووە و سەید ڕەزا بە وتەی زانایان هەروا کە لە پای سێدارە خۆی ناساند لە ساداتی حوسەینییە و ڕێبەرایەتیی بزووتنەوەی عەلەوییەکانی لەوپەڕی پیاوەتی و شانازیدا وەئەستۆ گرت. [ئەحمەد شەریفی ـ ئاوێنە ـ ژمارە ١٥و١٤ ـ ساڵی ١٣٧٣ ـ لاپەڕەکانی ١٢ـ١٨ ـ ڕاپەڕینی سەید ڕەزای کورد دژی ئاتاتورک].

سەرچاوەکان (کوردی، فارسی، عربی)

آ

آتش بگی، خان الماس، کلام خان الماس (خطی)

آرشیو کتابخانه دانشگاه تهران

آژند، یعقوب ـ قیامهای مردمی در قرن هفتم و هشتم هجری، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ اول، ۱۳٦٥

آژند، یعقوب ـ حروفیه در تاریخ، نشر نی، تهران، چاپ اول، ۱۳٦۹

آشتیانی، اقبال، تاریخ مغول، انتشارات امیرکبیر، چاپ چهارم، تهران ۱۳٥٦

الف

ابن اثیر، الکامل، ج ۳، ترجمه عباس خلیلی، تهران، ۱۳۳

ابن الندیم، الفهرست، ترجمه و تحقیق محمد رضا تجدد، انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، تهران، ۱۳٦٦

ابن عربی، فتوحات مکیه = الفتوحات المکیه، دارصادر، بیروت

ابودلف، سفرنامه، با تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی، ترجمه سید ابو الفضل طباطبایی، انتشارات زوار، تهران، ۱۳٥٤

ابوعلی سینا، اصحویه، مترجم (؟)، باهتمام حسین خدیوجم، انتشارات بنیاد فرهنگ، تهران، ۱۳٥۰

ادموندز، سیسل جی، کردها، ترکها، عربها، ترجمه ابراهیم یونسی، انتشارات زوربهان، چاپ اول، تهران، ۱۳٦۷

اذکایی، پرویز، بابا طاهرنامه، انتشارات توس، تهران، چاپ اول، ۱۳۷٥

اذکایی، پرویز، فرمانروایان گمنام، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، چاپ اول، ۱۳٦۷

ارانسکی، ای.م، مقدمه فقه اللغه ایرانی، ترجمه کریم کشاورز، چاپ اول، انتشارات پیام، تهران، ۱۳۸٥

اسفندیاری، اسکندر، پژوهش دربارەی طوائف غلات، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، چاپ اول، ١٣٧٤
اصهانی، محمد معصوم ابن خواجطی، خلاصه السیر، انتشارات علمی، تهران، ١٣٦٨
اعتماد السلطنه، محمد حسنخان، روزنامه خاطرات، با مقدمه و فهارس ایرج افشار، تهران، ١٣٤٥
اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، اهل حق، نسخه خطی (کتابخانه مؤلف)
الشیبی، کامل مصطفی، تشیع و تصوف، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ اول، ١٣٥٩
القاصی، مجید، اندرزیاری، تهران، ١٣٥٩
الهی، نورعلی، برهان الحق، دکتر تقی تفضلی، تهران، چاپ اول، ١٣٤٢
انجوی شیرازی، سیدابوالقاسم، دیوان حافظ، انتشارات جاویدان، تهران، چاپ چهارم، ١٣٦١
ایوانف، رسائل و اشعار اهل حق، تهران، ١٣٨٨

ب

بانیارانی، تیمور، طرز تیموری، نسخه خطی، کتابخانه مؤلف
بختیاری، پژمان، دیوان حافظ، کتابخانه ابن سینا، تهران، چاپ ششم، ١٣٤٥
بدلیسی، امیرشرفخان، شرفنامه، باهتمام محمد عباسی، انتشارات علمی، تهران، ١٣٤٣
براون، ادوارد، تاریخ ادبی ایران، ترجمه علی پاشا صالح، انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، ١٣٥٦
بیات، کاوه و...، چچنها در گذر تاریخ، بنیاد دائره المعارف اسلامی، تهران، چاپ اول، ١٣٧٤

پ

پاشازاده، عاشق، تواریخ آل عثمان
پطروشفسکی، ای. پ، نهضت سربداران، ترجمه کریم کشاورز، انتشارات پیام، تهران، چاپ سوم، ١٣٥١

ت

تاوەگۆزی، مەلا عەبدوڕەحیم، دیوان مەولەوی کۆکردنەوە، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا

عەبدولكەریم مودەڕیس، بەغداد، چاپی یەكەم، ١٩٦١ م
تركمان، اسكندربیگ منشی، عالم آرای عباسی، باهتمام ایرج افشار، انتشارات امیركبیر، تهران، چاپ دوم، ١٣٥٠
توكلی، رئوف، تاریخ تصوف در كردستان، انتشارات اشراقی، تهران؟

ج
جیحون آبادی، حاج نعمت الله، شاهنامه حقیقت، دكتر بهرام الهی، انتشارات جیحون، تهران، ١٣٧٣
جیحون آبادی، حاج نعمت الله، شاهنامه حقیقت، دكتر محمد مكری، كتابخانه طهوری، تهران، چاپ دوم، ١٣٦١

ح
حقی، اسماعیل و...، تاریخ عثمانی، ترجمه وهاب ولی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، چاپ اول، ١٣٧٠

خ
خال، شیخ محمد، الشیخ معروف النودهی البرزنجی، بغداد، ١٣٨١ ه. ق
خسروی، محمد باقرمیرزا، دیوان خسروی، مقدمه رشید یاسمی، باهتمام احمد كرمی، تهران خورموجی، محمد جعفر، حقایق الاخبار، به كوشش حسین خدیوجم، تهران، ١٣٦٠
خواندمیر، حبیب السیر، باهتمام دكتر محمد دبیر سیاقی، انتشارات خیام، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٢

د
دانش پژوه، محمد تقی، دفتر سرانجام اهل حق و بابای همدانی، راهنمای كتاب، سال ١٨، ش ١٠-١٢، دی و اسفند ١٣٥٤
دینوری، ابو حنیفه احمد بن داود، اخبار الطوال، ترجمه دكتر محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشر نی، ١٣٦٦

ر
رازی، عبدالله، تاریخ كامل ایران، تهران، اقبال، ١٣٦٢

راوندی، محمد بن علی بن سلیمان، راحه الصدور و راویه السرور، محمد اقبال، باهتمام مجتبی مینوی، انتشارات امیر کبیر، تهران، چاپ دوم، ١٣٦٤
رشید یاسمی، غلام رضا، کُرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، انتشارات موقوفات محمود افشار، تهران، ١٣٦٩
ڕۆژبەیانی، محەمەد جەمیل؛ فەرمانڕەوایی شوانکارەی کورد لە هەرێمی فارس و ئیسفەهان، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، شمارە ٨، بەغدا، سال ١٩٨١ز.

ز
زرینکوب، عبدالحسین، ارزش میراث صفویه، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ پنجم، ١٣٦٢
زرینکوب، عبدالحسین، جستجو در تصوف ایران، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ چهارم، ١٣٦٩
زرینکوب، عبدالحسین، روزگاران ایران، انتشارات سخن، تهران، چاپ دوم، ١٣٧٥
ژۆکۆفسکی، ئەنوەر قادر محەمەد (وەرگێڕ)، چەند وتارێکی کوردناسی، لە بڵاوکراوەکانی هونەری کوردی لە سوید ـ ١٩٨٩

س
سپهر، لسان الملک، ناسخ التواریخ، انتشارات اسلامیه، تهران، ١٣٥٤
ستوده، منوچهر، از آستارا تا استارباد، ج ٣، انجمن آثار ملی،
سلطانی، محمد علی، ایلات و طوایف کرمانشاهان (٢/٢ ـ ٢/١)، سُها، تهران، ١٣٧٢
سلطانی، محمد علی، جغرافیای تاریخی مفصل کرمانشاهان (٤ـ ٣)، سُها، تهران، ١٣٧٥
سلطانی، محمد علی، قیام و نهضت علویان زاگرس (٢ ـ ١)، سُها، تهران، ١٣٧٦
سنندجی، میرزا شکر الله، تحفه ناصری، دکتر حشمت الله طبیبی، انتشارات امیر کبیر، تهران، ١٣٧٥
سوری، ماشاء الله، سرودهای دینی یارسان، انتشارات امیرکبیر، تهران، ١٣٤٤

ش
شاه ابراهیم، بابا یادگار، زلال زلال، نسخه خطی
شرف الدین علی یزدی

شوشتری، قاضی نورالله، مجالس المؤمنین، تهران، ۱۳۷۵
شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل، (توضیح الملل)، مصطفی خالقداد هاشمی، انتشارات اقبال، چاپ سوم، تهران، ۱۳٦۲
شیخ امیر، دیوان شیخ امیر، ترجمه سید امرالله شاه ابراهیمی، باهتمام سیاوش تیموریان ۱۳٦٤

ص
صدیقی، غلامحسین، جنبشهای دینی ایرانی در قرن دوم و سوم، انتشارات پاژنگ، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۲
صفا، ربیحالله، تاریخ ادبیات، ج ٤، انتشارات فردوس، تهران، چاپ چهارم، ۱۳٦٦
صفایی، ابراهیم، اسناد برگزیدهی دوران قاجاریه، انتشارات بابک، تهران، ۱۳۵۵
صفوی، سام میرزا، تحفه سامی، تصحیح وحید دستگردی، کتابفروشی فروغی، تهران، ۱۳۵۲
صفیزاده بورهکهیی، صدیق، بزرگان یارسان، تهران، ۱۳٦۱
صفیزاده بورهکهیی، صدیق، دورهی هفتوانه (سرانجام)، تهران، ۱۳٦۱
صوراسرافیل (روزنامه)، شماره ۷ و ۸ و ۲۰ اسفندماه ۱۲۷٦ یزدگردی پارسی اول = ۲۱ جمادی الاخر ۱۳۲۵ هـ. ق

ط
طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، ج ۳، ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات اساطیر، تهران.
طبیبی، حشمت الله، منشاء اجتماعی کردان اهل حق، ضمیمه مجله بررسیهای تاریخی شماره ۵ سال هفتم.

ظ
ظلال سلطان، مسعود میرزا، تاریخ مسعودی، انتشارات فرهنگسرا، تهران، ۱۳۷۵

ع
عسکری، مصطفی، بزووتنهوهی ههقه، محهمهدی مهلا کهریم و...، چاپخانه علاء، بغداد، ۱۹۸۳ م
عین القضات همدانی، نامهها، عفیف عسیران، علینقی منزوی، ج ۱، بنیاد فرهنگ ایران،

تهران، ۱۳٦۸ / ج ۲، ۱۳۵۰
العزاوي، عباس، الكاكائية في التاريخ، الشركة المحدودة، بغداد، ۱۹٤۹, م

ف

فانی، میرزا باقر، یادداشت خطی، کتابخانه مؤلف
فضل الله، رشیدالدین، جامع التواریخ رشیدی، بکوشش محمد تقی دانش پژوه و محمد مدرسی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۵٦
فوریه، سه سال در دربار ایران (خاطرات دکتر فوریه)، ترجمه‌ی عباس اقبال آشتیانی، بکوشش همایون شهیدی، تهران، ۱۳

ق

قاضی اورامی، محمد، تاریخ اورامان، نسخه خطی، کتابخانه مؤلف
قبادیانی، ناصرخسرو، جامع الحکمتین در شرح قصیده ابی الهیثم السجستانی، تحقیق؛ هتری کُربن، محمد معین، تهران، ۱۹۵۳,م
قزوینی، محمد، دیوان حافظ، باهتمام رحیم ذوالنور، انتشارات زوار، تهران، ۱۳٦۹
قمی، قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی، خلاص التواریخ، تصحیح دکتر احسان اشراقی، انتشارات، دانشگاه تهران، ۱۳۵۹

ک

کاشانی، ابوالقاسم، تاریخ اولجایتو، مهین همبلی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳٤۸
کسروی، احمد، تاریخ پانصد ساله‌ی خوزستان، کتیبه، تهران، ۱۳۵۵
کسروی، احمد، شیخ صفی و تبارش، کتیبه، تهران، ۱۳۵۵
کیا، صادق، نقطویان یاپسیخانیان، تهران، ۱۳۲۰
کیخسرو اسفندیار، دبستان المذاهب، رحیم رضازاده‌ی ملک، کتابخانه طهوری، تهران، چاپ اول، ۱۳٦۲
کیهان، مسعود، جغرافیای سیاسی، تهران، ۱۳۱۰

گ

گولپینارلی، عبدالباقی، فهرست ستون حروفیه، ترجمه‌ی توفیق سبحانی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۷٤

م
محدث ارموی،؟ تاریخ قزلباشان، تهران،
محلاتی، حاج سیاح، خاطرات حاج سیاح، باهتمام حمید سیاح، انتشارات زوار، تهران.
مودەڕس، عەبدولکەریم، بنەماڵەی زانیاران، بەغداد، چاپی یەکەم، ١٤٠٤ ک. م
مدرسی چهاردهی، نورالدین، خاکسار و اهل حق، تهران، چاپ اول، ١٣٨٥
مرتضوی، منوچهر، مسائل عصر ایلخانان، انتشارات آگاه تهران، چاپ دوم، ١٣٧٠
مردوخ، محمد، تاریخ کردستان، تهران، چاپ دوم، ١٣٥١
مروی، محمد کاظم، عالم آرای نادری، باهتمام محمدامین ریاحی، نشر علم، تهران، چاپ دوم، ١٣٦٩
مستوفی، حمدالله، نزهت القلوب، باهتمام محمد دبیر سیاقی، کتابخانه طهوری، تهران، ١٣٣٦
مسعودی، ابو الحسن علی بن حسین مسعودی، مروج الذهب و معادن الجوهر، مترجم ابوالقاسم پاینده، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ١٣٤٧
مصطفوی، محمد تقی، هگمتانه، تهران، ١٣٣٢
مصنف چوری، ابوبکر، سراج الطریق، نسخه خطی، کتابخانه مؤلف
معصوم علیشاه، محمد معصوم شیرازی، طرائق الحقایق، با تصحیح محمد جعفر محجوب، انتشارات سنایی، تهران، ١٣٥٠
مغربی، شمس، دیوان کامل شمس مغربی، ابوطالب میرعابدینی، انتشارات زوار، تهران، چاپ اول، ١٣٥٨
میرخواند، محمد بن خاوندشاه، روضه الصفا، ج٦، انتشارات خیام، تهران، ١٣٣٨

ن
نطنزی، محمود بن هدایت الله، نقاوة الآثار في ذکر الاخبار در تاریخ صفویة، دکتر احسان اشراقي
نظام الدین، ظفرنامة، باهتمام محمد عباسي، تهران، امیرکبیر، ١٣٦٢
نظام الملك ابوعلي حسن بن اسحاق، سیاستنامة، باهتمام اقبال آشتیاني، انتشارات اساطیر، چاپ دوم، تهران، ١٣٦٩
نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر فارسی، انتشارات بنیاد، تهران، چاپ هشتم، ١٣٤٤
نوروز سورانی، دفتر، نسخه خطی (کتابخانه مؤلف)

نیشابوري، عطار، تذكر الاولياء، باهتمام محمد استعلامي، انتشارات زوار، تهران.

و

و. نیکیتین، کُرد و کردستان، مترجم محمد قاضی، انتشارات نیلوفر، تهران، ١٣٦٦

وهبی، توفیق، بررسی مختصر از تاریخ ادیان کُردان، مترجم سید جمال الدین حسینی، انتشارات سیدیان، مهاباد، ١٣٦١

ه

هاکوپیان، تکوپف، گ. ب، کردان گوران و... ، ترجمه‌ی سیروس ایزدی، انتشارات هیرمند، تهران، چاپ اول، ١٣٧٦

همدانی، فریدالملک، خاطرات فرید، باهتمام مسعود فرید، انتشارات زوار، تهران، ١٣٥٤

هینتس، والتر، دولتهای ملی در ایران، ترجمه کیکاووس جهانداری، انتشارات خوارزمی، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٢

هینتس، والتر، شاه اسماعیل دوم صفوی، ترجمه‌ی کیکاووس جهانداری، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ اول، ١٣٧١

ی

یاراحمدی، مریم، دین و مذهب در عصر صفوی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ١٣٦٣

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، البلدان، دکتر محمد ابراهیم آیتی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ١٣٥٦

یوسف جمالی، محمد کریم، تشکیل دولت صفوی و...، انتشارات امیرکبیر، تهران، ١٣٧٢

پێڕست

ئامـاژە 5
عەلەوییەکانی زاگرۆس، شا ئیسماعیل سەفەری و یەزیدییەکان 10
سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی ـ ئەهلی حەق ـ لە وڵاتی میسر 20
شا ئیسماعیلی سەفەوی و موشەعشەعییەکانی خووزستان 22
بزووتنەوەی شا ئیسماعیل سەفەوی و نەقشبەندییەکان 28
هەڵسوکەوتی شا ئیسماعیل لەگەڵ هاوپەیمانە عەلەوییەکانی زنجیرەی سەفەوییە 32
سەرهەڵدانی شاوەیس قولی دژی خەلیفەی عوسمانی 34
سەردەمی شا تەهماسب و چوونی عەلەوییەکان بۆ هیند و کاریگەرییان لە سەر... 54
خەباتی عەلەوییە توندڕۆکان = ئالی حەق لە سەردەمی شا ئیسماعیلی دووەم 60
چەواشەکارییە مێژووییەکان لە بە دیارکەوتنی ناودارانی عەلەوییە... 68
سەرهەڵدان لە خوراسان و ئەفغانستان (قەندەهار) 71
سەرهەڵدانی شا قەلەندەری لوڕ لە چوار مەحاڵ و خووزستان و... 74
سەرهەڵدان و ئاشکرابوون لە دینەوەر و هەمەدان 78
بزووتنەوەی نوقتەوەییەکان لە سەردەمی شا عەباسی سەفەوی... 84
سەرهەڵدانی دەروێش ڕەزا عەلەوی لە سەردەمی شا سەفی... 96
پێوەندیی پێکهاتەیی و ئاینی عەلەوییە توندڕۆکان = ئالی حەق لە کوردستان لە... 102
ڕووداوی قەڵای پاڵنگان 128
سوڵتان سەید ئەحمەد عەلەوی (بابا یادگار) لە بەڵگە مێژووییەکان و... 135
دەسەڵاتی خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان بەپێی مێژووی سەفەوییە 145
دەسەڵاتی خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان بە وتەی مێژووی سەفەوییە 145
ڕووداوی پاڵنگان 146
داگیرکردنی هەورامان 147
پێکدادانی یەنی چەرییەکان و لایەنگرانی دەسەڵاتی عوسمانی 147
داگیرکردنی موسڵ وەکو دووەمین پێگەی عەلەوییە توندڕۆکان 147
سەرهەڵدانی خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان لە دژی سەفەوییە 152
عەلەوییە توندڕەوەکان (ئەهلی حەق) ئالی حەق لە سەردەمی ئەفشارییە و... 157

سەرهەڵدانی جەنابی تەیموور بانیارانی و ئاغا تەیمووری دووەم 161
درێژەدانی بزووتنەوەی تەیمووری 174
سەرهەڵدانی ئاغا سەید ڕۆستەمی حەیدەریی گۆران 178
سەرهەڵدانی سەید محەمەدی کەلاردەشتی (موشەعشەعی ـ ئاتەش بەگی) 189
بزووتنەوەی حەقە لە کەرکووکی عێراق باشووری کوردستان 197
چۆنیەتیی بەدیار کەوتنی بزووتنەوەی حەقە 205
پەرەسەندن و هەڵکشانی بزووتنەوەی (حەقە) و دەستبەسەرکردن... 207
بزووتنەوەی حەقە و جوولانەوەکانی دژی داگیرکاری لە ناوچەکەدا 209
بزووتنەوەی حەقە پاش مردنی شێخ عەبدولکەریم 210
بانگەشەچییانی بزووتنەوەی حەقە 221
تێڕوانینی کۆمەڵایەتی لە بزووتنەوەی حەقە 222
بزووتنەوەی حەقە و ڕیشە ئاینییەکەی 224
دەستبەسەرکردنی مامە ڕەزا و دژکردەوەی پێڕەوانی حەقە و ئاکامی هەوڵدانەکان ... 225
کۆچی دوایی مامە ڕەزا و درێژەپێدانی بزووتنەوەی حەقە 234
سەرهەڵدان و بزووتنەوەی عەلەوییەکانی دەرسیم (تورکیا) 235
سەرچاوەکان (کوردی، فارسی، عەرەبی) 242